

UMUT JOURNAL

www.umutjournal.com

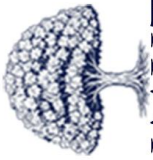
VOLUME 2 / ISSUE 1 / MARCH 2026

Cilt 2 / Sayı 1 / Mart 2026

Uluslararası Hakemli Dergi
International Peer-Reviewed Journal

ISSN: 3062-3073

UMUT JOURNAL

Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

CİLT / VOLUME 2

SAYI / ISSUE 1

MARCH 2026

“Bilgi, uçsuz, bucaksız ve kıyısız bir denizdir.”

Mevlana

“Umudumuz bu denizde küçük bir kum tanesi olabilmektir.”

Umut Journal

“Knowledge is an endless, vast and shoreless sea.”

Rûmî

“Our hope is to be a tiny grain of sand in this sea.”

Umut Journal

www.umutjournal.com

ISSN: 3062-3073

UMUT JOURNAL

UMUT

Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi

Uluslararası Hakemli Dergi

Cilt 2, Sayı 1 – Mart 2026

ISSN: 3062-3073

INJOMU

International Journal of Multidisciplinary Findings

International Peer-Reviewed Journal

Volume 2, Issue 1 – March 2026

ISSN: 3062-3073

Bu dergideki tüm makaleler turnitin programında taranmıştır.
All articles in this journal have been scanned in the turnitin programme.

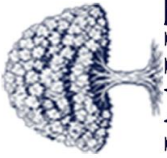
Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

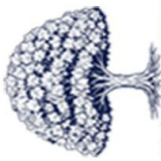
Research and Publication Ethics have been respected in the published articles; the international standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into consideration.

UMUT JOURNAL

Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

KÜNYE

UMUT JOURNAL

Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

İNDEKSLER
INDEXES

UMUT
JOURNAL

İNDEKSLER / INDEXES

Yılda iki kez, **Mart** ve **Eylül** aylarında yayınlanmakta olup, her bir sayı, alanında uzman (Doktor, Doçent, Profesör) hakemler tarafından titizlikle değerlendirilen özgün çalışmaları içermektedir. Dergi, multidisipliner alanlarda özgün araştırmalar, incelemeler ve eleştiriler yayınlamayı amaçlayan hakemli, uluslararası bir akademik dergidir. Dergimiz, Antropoloji, çeviribilim, dilbilim, filoloji, diş hekimliği, eczacılık, edebiyat ve kültürel miras, eğitim bilimleri, ekonomi, güzel sanatlar, halk bilimi, hukuk, ilâhiyat, iktisadi ve idari bilimler, mimarlık, müzik, örgütsel davranış ve liderlik, psikoloji, sağlık bilimleri, sosyal bilimler, tıp, turizm ve işletme, uluslararası ilişkiler, yönetim bilimleri ve diğer ilgili disiplinlerdeki güncel bilgileri ve diğer ilgili disiplinlerdeki güncel bilgileri, teorik çerçeveleri ve uygulama örneklerini akademik camiaya sunmayı hedeflemektedir.

*It is published twice a year, in **March** and **September**, and each issue contains original studies that are meticulously evaluated by referees who are experts in their fields (Doctor, Associate Professor, Professor). The journal is a peer-reviewed, international academic journal that aims to publish original research, reviews and criticism in multidisciplinary fields. Our journal aims to present current information, theoretical frameworks, and application examples in Anthropology, translation studies, linguistics, philology, dentistry, pharmacy, literature and cultural heritage, educational sciences, economics, fine arts, folklore, law, theology, economic and administrative sciences, architecture, music, organizational behavior and leadership, psychology, health sciences, social sciences, medicine, tourism and business, international relations, management sciences, and other related disciplines to the academic community.*

CİLT | VOLUME 2

/ SAYI | ISSUE 1

/ MART | MARCH 2026

YAYIN DİLİ / PUBLICATION LANGUAGE

Türkçe - İngilizce / Turkish - English

İMTİYAZ SAHİBİ - YAYINCI | PROPRIETOR - PUBLISHER

Emine Şanda

TASARIM | DESING

Oresoft Yazılım Ltd. Şti.

YÖNETİM YERİ VE YAZIŞMA ADRESİ**MANAGEMENT CENTER AND COMMUNICATION**

www.umutjournal.com

editor@umutjournal.com

info@umutjournal.com

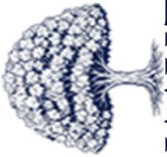
Sırrı Çelik Bulvarı No: 4 Kat: 9/124 Çekmeköy / İstanbul / Türkiye

UMUT JOURNAL'de yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi'ni - UMUT JOURNAL'i bağlamaz.

The opinions in the articles in UMUT JOURNAL, the legal and criminal responsibilities that may arise from these opinions, and the spelling deficiencies and errors, if any, belong to the article owners and do not bind the International Journal of Multidisciplinary Findings - UMUT JOURNAL.

Bu dergide yayımlanan eserlerin telif hakları yazarlarına aittir. Bu nedenle Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi (UMUT JOURNAL) yazarlardan hakem değerlendirme ücreti talep etmez ve makalesi yayımlanan yazarlara ödeme yapmaz. Makaleler, Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 (CC BY-NC) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.

The copyrights of the works published in this journal belong to their authors. For this reason, the International Journal of Multidisciplinary Findings (UMUT JOURNAL) does not demand a peer review fee from the authors and does not pay the authors whose articles are published. Articles are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC) International Licence. Please see the first page of the manuscript for contact information to contact the author.

UMUT
JOURNAL

BAŞ EDİTÖR / EDITOR IN CHIEF

Assist. Prof. Dr. Mehmet Nuri Şanda *Ardahan University - Ardahan - Türkiye*

EDİTÖRLER / EDITORS

Assist. Prof. Dr. Hatice Ertürk *Ardahan University - Ardahan - Türkiye*

Assist. Prof. Dr. Doğan Gün *Mersin University - Mersin - Türkiye*

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ / ENGLISH LANGUAGE EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Fatma Köprülü *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

Assist. Prof. Dr. Bashir Saade *University of Stirling - Scotland - United Kingdom (UK)*

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Mustafa Yeniasır *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

Assist. Prof. Dr. Hatice Veli *Istanbul Gelisim University - Istanbul - Türkiye*

ALAN EDİTÖRLERİ / AREA EDITORS

ANTROPOLOJİ / Anthropology

Prof. Dr. Antonella Minelli *University of Molise - Molise - Italy*

ÇEVİRİBİLİM, DİLBİLİM, FİLOLOJİ / Translation Studies, Linguistics, Philology

Prof. Dr. Natalia Luchianciuc *B.P. Hasdeu State University - Moldova*

Assoc. Prof. Dr. Jozef Stefcik *University of Economics in Bratislava - Bratislava - Slovakia*

ECZACILIK / Pharmacy

Assist. Prof. Dr. Güner Ekiz Dinçman *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

EDEBİYAT VE KÜLTÜREL MİRAS / Literature and Cultural Heritage

Assist. Prof. Dr. Sandra Guglielmi *University of Molise - Molise - Italy*

EĞİTİM BİLİMLERİ VE PEDAGOJİ / Educational Sciences and Pedagogy

Prof. Dr. Kulash Mamirova *Kazakh National Women's Teacher Training University - Kazakhstan*

EKONOMİ, İKTİSAT, İŞLETME / Economics, Political Economy, Business Administration

Assoc. Prof. Dr. Martin Gress *University of Economics in Bratislava - Bratislava - Slovakia*

Assoc. Prof. Dr. Roşca-S. Liudmila *B.P. Hasdeu State University - Moldova*

HALK BİLİMİ / Folklore

Prof. Dr. Burak Gökbulut *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

HUKUK / Law

Assist. Prof. Dr. Ieva Zentelyte *Mykolas Romeris University - Vilnius - Lithuania*

MİMARLIK / Architecture

Assoc. Prof. Dr. Çilen Erçin *European University of Lefke - Lefke - TRNC (Cyprus)*

MÜZİK - SANAT / Music - Art

Prof. Dr. Katarina Eric *University of Kragujevac - Kragujevac - Serbia*

ÖRGÜTSEL DAVRANIŞ, YÖNETİM, LİDERLİK / Organisational Behaviour, Management, Leadership

Assist. Prof. Dr. Cemile Şeker *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

PSİKOLOJİ / Psychology

Prof. Dr. Rejep Rejepov *Cyprus Aydin University - Kyrenia - TRNC (Cyprus)*

SAĞLIK BİLİMLERİ / Health Sciences

Assoc. Prof. Maral Kargin *European University of Lefke - Lefke - TRNC (Cyprus)*

SOSYAL BİLİMLER / Social Sciences

Assist. Prof. Dr. Yaroslav Pylypchuk *National Pedagogical Dragomanov University - Kyiv, Ukraine*

SOSYOLOJİ / Sociology

Assist. Prof. Dr. Kateryna Bannikova *Kharkiv University of Humanities - Kharkiv - Ukraine*

TIP / Medicine

Prof. Dr. Gülay Durmuş Altun *Girne American University - Girne - TRNC (Cyprus)*

TURİZM VE İŞLETME / Tourism and Management

Assist. Prof. Dr. Özlem Uzunsaf *Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)*

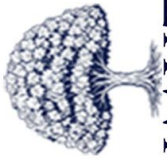
ULUSLARARASI İLİŞKİLER / International Relations

Prof. Dr. A. İnci Sökmen Alaca *Istanbul Arel University - Istanbul - Türkiye*

UMUT JOURNAL EDITÖR KURULU
BOARD EDITORS

UMUT JOURNAL
Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

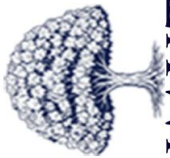
UMUT JOURNAL

BİLİM KURULU / SCIENCE BOARD

Prof. Dr. Peter Benjamin Golden	<i>Rutgers, The State University of New Jersey - USA</i>	
Prof. Dr. Nazife Aydınoglu	<i>International Final University - Kyrenia - TRNC (Cyprus)</i>	
Prof. Dr. Kateryna G. Mykhaylyova	<i>Kharkiv University of Humanities - Kharkiv - Ukraine</i>	
Prof. Dr. Rabije Murati	<i>University of Tetovo - Tetova - Republic of North Macedonia</i>	
Prof. Dr. Mirzana Pasic-Kodric	<i>International University of Sarajevo - Bosnia and Herzegovina</i>	
Prof. Dr. Liailia Mingazova	<i>Kazan Federal University - Kazan - Russian Federation</i>	
Prof. Dr. Aşkın Kiraz	<i>Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)</i>	
Prof. Dr. Nadiia Stezhko	<i>Kyiv National Economic University - Kyiv - Ukraine</i>	
Prof. Dr. A. Nurdan Atamtürk	<i>University of Kyrenia - Kyrenia - TRNC (Cyprus)</i>	
Prof. Dr. Zhyldyz Urmanbetova	<i>Kyrgyz-Turkish Manas University - Bishkek, Kyrgyz Republic</i>	
Prof. Dr. Mehtap Tiryakioğlu	<i>Near East University - Nicosia - TRNC (Cyprus)</i>	
Prof. Dr. Elçin İbrahimov	<i>Karabakh University - Xankendi - Azerbaijan</i>	
Assoc. Prof. Dr. Behçet Varışlı	<i>International Final University - Kyrenia - TRNC (Cyprus)</i>	
Assoc. Prof. Dr. Eva Jancikova	<i>University of Economics in Bratislava - Bratislava - Slovakia</i>	
Assoc. Prof. Dr. Artea Panajotovic	<i>Alfa BK University - Belgrade, Serbia</i>	
Assoc. Prof. Dr. Jolita Dudaite	<i>Mykolas Romeris University - Vilnius - Lithuania</i>	
Assoc. Prof. Dr. Richard Szanto	<i>University of Szeged - Szeged - Hungary</i>	
Assoc. Prof. Dr. Saida Quliyeva	<i>Baku State University - Baku - Azerbaijan</i>	
Assoc. Prof. Dr. Dragica Zugic	<i>University of Donja Gorica - Podgorica - Montenegro</i>	
Assoc. Prof. Gabriela Dubcova	<i>University of Economics in Bratislava - Bratislava - Slovakia</i>	
Assist. Prof. Dr. Andreja Mihailovic	<i>University of Montenegro - Podgorica - Montenegro</i>	
Assist. Prof. Dr. Radka Stolarikova	<i>Czech University of Life Sciences Prague - Czechia</i>	

BİLİM KURULU
SCIENCE BOARD

UMUT JOURNAL
Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

UMUT
JOURNAL

HAKEM LİSTESİ / LIST OF REVIEWERS

Prof. Dr. Halil Tokcan

Gazi University – Ankara – Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-0312-2471>

Prof. Dr. Ela Ayşe Köksal

Niğde Ömer Halisdemir University - Niğde – Türkiye

<https://orcid.org/0000-0001-7309-1458>

Prof. Dr. Mehmet Çağlar

European University of Lefke - Lefke – TRNC

<https://orcid.org/0000-0001-8288-445X>

Prof. Dr. Ahmet Güneyli

European University of Lefke - Lefke – TRNC

<https://orcid.org/0000-0002-2168-1795>

Prof. Dr. Niginahon Shermuhamedova

National University of Uzbekistan, Toshkent – Uzbekistan

<https://orcid.org/0000-0001-6887-2479>

Prof. Dr. Seitalieva Gulmiza

International University of Kyrgyzstan

<https://orcid.org/0000-0002-0498-4591>

Assoc. Prof. Dr. Adem Çakır

SBÜ Çanakkale M.Akif Ersoy Devlet Hastanesi – Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-4966-4882>

Assoc. Prof. Dr. Hamit Çelik

Buhara Hastanesi - Erzurum – Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-8654-2518>

Assoc. Prof. Dr. Murat Fidan

Kastamonu University - Kastamonu – Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-4492-4446>

Assoc. Prof. Dr. Asil Kaya

Ardahan University- Ardahan – Türkiye

<https://orcid.org/0000-0003-2593-5622>

Assist. Prof. Dr. Elif Yeşiltepe Turşucu

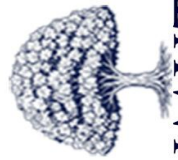
Ardahan University - Ardahan – Türkiye

<https://orcid.org/0000-0001-6667-6925>

Assist. Prof. Dr. Aysel Fedai

Mardin Artuklu University - Mardin – Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-7995-4194>

UMUT JOURNAL

Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

HAKEM LİSTESİ
LIST OF REVIEWERS

UMUT JOURNAL, multidisipliner bilim ve inovasyon alanında özgün araştırmalar, incelemeler ve eleştiriler yayınlamayı amaçlayan uluslararası hakemli akademik bir dergidir. UMUT JOURNAL Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Azerbaycan, Bosna Hersek, İtalya, Kazakistan, Kırgızistan, KKTC, Litvanya, Macaristan, Makedonya, Montenegro, Rusya Federasyonu, Sırbistan, Slovakya ve Ukrayna'dan farklı disiplinlere mensup akademisyenleri bir araya getirmiştir.

Amaç

UMUT JOURNAL (Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi - *International Journal of Multidisciplinary Findings*), dününin dört bir tarafındaki araştırmacılara çalışma sonuçlarını paylaşıp tartışabilecekleri açık erişimli akademik bir zemin sunmaktadır. Dergi, multidisipliner alanlarda özgün araştırmalar, incelemeler ve eleştiriler yayınlamayı amaçlayan uluslararası akademik hakemli bir akademik dergidir. Eleştirel bakış açılarını teşvik eden dergi, farklı disiplinlere mensup bilim insanlarının bilimsel niteliği yüksek çalışmalarını yayınlarak alanındaki bilgi birikimine katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Kapsam

UMUT JOURNAL, yılda iki kez, Mart ve Eylül aylarında yayınlanmakta olup, her bir sayı, alanında uzman (Doktor, Doçent, Profesör) hakemler tarafından titizlikle değerlendirilen özgün çalışmaları içermektedir. Dergi, multidisipliner alanlarda özgün araştırmalar, incelemeler ve eleştiriler yayınlamayı amaçlayan hakemli, uluslararası bir akademik dergidir. Dergimiz, Antropoloji, Arkeoloji, Eczacılık, Eğitim Bilimleri, Ekonomi, Diş Hekimliği, Hukuk, İletişim, İlâhiyat, İngiliz Dili ve Edebiyatı, İstatistik, Mimarlık, Muhasebe, Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik, Sanat ve Tasarım, Sosyal Bilimler, Uluslararası İlişkiler, Turizm, Tıp ve diğer ilgili disiplinlerdeki güncel bilgileri, teorik çerçeveleri ve uygulama örneklerini akademik camiaya sunmayı hedeflemektedir. UMUT JOURNAL, özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, araştırma notu, tenkitli metin neşri ve tercümeleeri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri, doktora tez özetleri, derleme, eviri, kısa rapor, teknik not, söyleşi ve biyografi türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir. Dergi, kültürel içgörüler, metodolojik yenilikler ve teorik gelişmeleri araştıran ve disiplinlerarası akademik tartışmalara katkı sağlayan çalışmaları teşvik eder.

Yayımlanma Ayları

UMUT JOURNAL, **Mart – Eylül** aylarında yayımlanır.

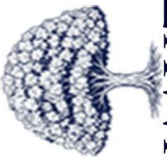
ACIK ERİŞİM POLİTİKASI

UMUT JOURNAL (Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi - *International Journal of Multidisciplinary Findings*) editörleri, yazarları ve hakemleri, Yayın Etiği Komitesi (COPE) ve Açık Erişim Dergiler Dizini (DOAJ) tarafından belirlenen "Akademik Yayıncılıkta Őeffaflık İlkeleri ve En İyi Uygulamalar"a bağlı kalarak, etik standartlarla uyumlu yayıncılık yapmayı taahhüt eder. Yayınlanan makalelere ücretsiz erişim sağlanır ve bilimsel araştırmaların geniş kitlelere ulaşması hedeflenir.

UMUT JOURNAL, "Libre Açık Erişim" politikasını benimser. İçeriği okura ücretsiz sunar. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncıdan izin almadan makaleleri okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir ve link sağlayabilir. UMUT JOURNAL, Budapeşte Açık Erişim Girişimi'ni ve Açık Erişim Akademik Yayıncılar Derneği'ni (OASPA) destekler. Yayınlanan makaleler, Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 (CC BY-NC 4.0) Lisansı ile lisanslanır. Bu lisans, kaynak göstermek Şartıyla makalelerin çoğaltılmasına ve paylaşılmasına izin verir. Açık erişim, disiplinler arası iletişimi kolaylaştırır ve Őeffaf bir değerlendirme süreci sunar.

LİSANS

UMUT JOURNAL, (*Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi - International Journal of Multidisciplinary Findings*)'de yayımlanan tüm açık erişimli alışmalar **Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC 4.0)** ile lisanslıdır.

UMUT
JOURNAL

ARŞİV POLİTİKASI

UMUT JOURNAL (Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi - International Journal of Multidisciplinary Findings)'de yayımlanan tüm çalışmalar derginin kendi web sitesinde yazar ve araştırmacıların faydalanması amacıyla arşivlenmektedir. Dergide yayımlanan tüm makalelere ait üst veriler ve tam metinler XML ve .pdf formatında 3. parti bulut bir sunucuda erişime kapalı bir şekilde saklanmaktadır. ZENODO aracılığıyla tüm makaleler (.pdf) formatında ZENODO sunucularında saklanmakta ve makaleye verilen doi numaralarıyla erişime sunulmaktadır. UMUT JOURNAL - Zenodo topluluk bağlantısına buradan ulaşabilirsiniz. Dergide yayımlanan tüm makaleler Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı Milli Kütüphane bünyesindeki EYDES SİSTEMİ'ne yüklenmekte ve orada depolanmaktadır. <https://www.millikutuphane.gov.tr/page/eydes>

DOI KULLANIMI

DOI, alıntılama yapmak ve elektronik dokümanlara bağlantı vermek için kullanılabilir. DOI, elektronik yayımlamanın başlangıcında yayımcı tarafından belgelere atanan, alfa- nümerik seritlerden oluşur ve benzersizdir. Atanan DOI hiçbir şekilde değişmez. Bu sebeple, bir dokümandan alıntılama yapmak için uygun bir araçtır.

UMUT JOURNAL (ISSN: 3062-3073), yazarlara, bir makalenin kendi kendine arşivleme (yazarın kişisel web sitesi) ve/veya yayımlandıktan sonra kurumsal bir havuzda arşivleme için bir makalenin (yayıncı pdf) nihai yayımlanmış sürümünün kullanılmasına izin verir.

İNTİHAL POLİTİKASI

UMUT JOURNAL'e gönderilen tüm çalışmalar *Turnitin İntihal Tespit Programı* ile taranmaktadır. Makalelerin intihal (benzerlik) oranı en fazla % 20 olmalıdır. Bu oranı geçen makaleler reddedilerek yazar(lar)ına iade edilir. Raporda makalelerin tek bir kaynağa benzeşim oranı %10 ve üzeri olamaz. Benzerlik oranı %20'in altında olsa da sorun görülen makalelerin değerlendirme süreci sonlandırılır. Tezden üretilen makalelerde benzerlik oranı % 30'u geçemez.

TELİF HAKKI

UMUT JOURNAL, Committee on Publication Ethics (COPE) ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) yayın etiği ilkelerini benimsemiştir. Yazarlar, çalışmalarını derginin online sistemine yüklerken - maddeleri aşağıda zikredilmiş- "Telif Hakkı Anlaşması Formunu" imzalayıp eklemelidir. Yayımlanan makalenin telif hakları yazar(lar)ına aittir. Yazar(lar)ın veya varsa yazar işveren(ler)inin telif ve fikri mülkiyet hakları saklıdır. Yazar(lar), çalışmayı yayınlaması ve orijinal yayıncı olarak tanımlaması için Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisine - (UMUT JOURNAL)'e - yetki verir. Yazar(lar), orijinal yazar(lar)ı ve alıntı ayrıntıları tanımlandığı sürece, herhangi bir üçüncü kişiye makaleyi özgürce kullanma hakkı verir. Makale ilgili tüm ticari haklar, yazar(lar)a aittir.

GİZLİLİK BİLDİRİMİ

Editör, değerlendirme sürecinde gizliliği korumalıdır. Yazarların çalışmaları, hakemlere ve yayın ekibi dışında hiçbir kişiye açıklanmamalıdır. Hakem raporları da gizli tutulmalı ve yalnızca ilgili kişilerle paylaşılmalıdır.

Katılımcıların Gizliliği ve Saygılığı:

* Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği korunmalıdır. Katılımcıların özerkliği ve saygılığı, araştırma tasarımında gözetilmelidir.

* Araştırma katılımcıları gönüllü olarak yer almalı ve herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır; araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.

ÜCRET POLİTİKASI

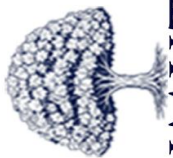
UMUT JOURNAL yazarlardan gönderim bedeli, makale işleme bedeli, yayım ve basım ücreti gibi isimler altında **hiçbir ücret almamaktadır. Makale yayınlamak için de yazarlara ödeme yapılmamaktadır.**

UMUT JOURNAL, araştırmacı, kütüphane veya okuyucudan yayınlanan elektronik makalelere erişim için hiçbir abonelik ve ücret talep etmeyeceğini taahhüt eder.

DERGİ HAKKINDA
ABOUT THE JOURNAL

UMUT JOURNAL

Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi
International Journal Of Multidisciplinary Findings

ETİK İLKELER VE YAYIN POLİTİKASI

UMUT JOURNAL (*Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi – International Journal of Multidisciplinary Findings*), **Committee on Publication Ethics (COPE)**, ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) yayın etiği ilkelerini benimsemiştir. **Directory of Open Access Journals (DOAJ)** ve **Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönetmeliği** tarafından yayınlanan Ulusal ve Uluslararası Etik Yayıncılık İlkeleri'ni benimsemiştir.

Editör ve Bilim / Yayın Kurulu Üyelerinin Dergide Makale Yayınlama Politikası

- Derginin içeriğinin çeşitliliğini korumak ve diğer yazarlara daha fazla fırsat tanımak amacıyla derginin yayıncısı, baş editörü, editörleri, alan editörleri, yayın ve bilim kurulu üyeleri dergiye yayınlanmak üzere her yıl en fazla 1 (bir) makale gönderebilir.
- Her sayıda, dergi yönetiminden en fazla 2 (iki) kişinin makalesi yayınlanabilir. Daha fazlası yayınlanamaz. Daha fazla bilgi için <https://umutjournal.com/etik-kurallari/>

DEĞERLENDİRME SÜRECİ

Ön Değerlendirme Süresi: Ön değerlendirme süreci 15 gün içinde tamamlanmaktadır. Ön değerlendirme sürecinden başarıyla geçen makaleler için hakem süreci başlatılmaktadır.

Çift Kör Hakem Süreci: Dergimiz çift kör hakem süreci yürütmektedir. Hakemlerin yazarlarla aynı kurumdan olmamalarına özen gösterilmektedir. Hakem ve yazarların isimleri titizlikle saklanmakta ve hiçbir şekilde açıklanmamaktadır. Hakem Kurulu her sayıda değişmekte ve yazıların konusuna göre oluşturulmaktadır. Multidisipliner nitelikli yazıların hakemleri ilgili oldukları alanlara göre belirlenmektedir.

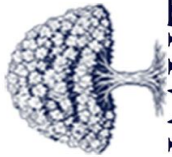
Hakem Ataması ve Karar: Makalenin alanına göre ilk aşamada iki hakem tayin edilmektedir. Gelen raporlar doğrultusunda editör incelemesini yapmakta ve bir karara varmaktadır. Editör gerekli görürse ilave hakem görüşüne başvurabilmektedir. Bir ret ve bir majör/minör revizyon veya kabul kararı verilmesi halinde editör üçüncü bir hakem görüşüne gerek duymadan kendi değerlendirmesini yaparak makale hakkında karar alabilir. Editör bu kararının gerekçesini yazar(lar)a bildirir. Daha fazla bilgi için <https://umutjournal.com/degerlendirme-sureci/>

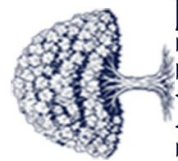
MAKALENİN SAYFA TASARIMI

- Makalenin tümü Cambria yazı fontu ile A4 kağıt boyutunda yazılmalıdır.
- Sayfa yapısı olarak sağ, sol, alt ve üst kısımlardan 2,54 cm kenar boşluğu bırakılmalıdır.
- Satır aralıkları 1,15 cm şeklinde ayarlanmalıdır.
- Kapak sayfasındaki Türkçe ana başlık 11 punto, koyu ve büyük harfle; İngilizce ana başlık 11 punto, koyu, küçük harfle; özet abstract ve künyede kullanılan yazılarda 8 punto kullanılmalıdır.
- Makalenin iç bölümlerinde tüm yazılar 11 punto ile yazılmalıdır.
- Tablo, harita, fotoğraf, şekillerin başlık, içerik ve altında verilen kaynakları iki yana yaslı ve 10 punto ile yazılmalıdır.
- Sayfa en altında verilen dipnotlar da 10 punto ile yazılmalıdır.
- Paragraflar başında girinti bırakılmamalıdır.
- Paragraflar öncesi ve sonrasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.
- Yazılarda ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu'na uyulmalıdır.
- Dergimizin Türkçe ve İngilizce "Örnek Makale Yazım Şablonu"na web sitemizdeki Formlar menüsünden ulaşabilirsiniz.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Dergimiz gönderilen makaleler APA 6 referans formatına uygun hazırlanmalıdır. APA 6 referans formatına uygun hazırlanmayan makaleler değerlendirmeye alınmadan yazara iade edilecektir. Yayımlanmak üzere gönderilecek bilimsel çalışmaların EASE (European Association of Science Editors) ilkelerindeki esaslar (Başlık, Yazar Listesi, Özet, Anahtar Kelimeler, Giriş, Yöntem, Bulgular ve Sonuç) dikkate alınarak hazırlanmalıdır. Daha fazla bilgi için <https://umutjournal.com/makale-yazim-kurallari/>

UMUT JOURNAL is an international peer-reviewed academic journal dedicated to publishing original research, reviews, and critiques in the field of multidisciplinary science and innovation. UMUT JOURNAL has brought together academics from different disciplines from Türkiye, the United States, England, Azerbaijan, Bosnia and Herzegovina, Italy, Kazakhstan, Kyrgyzstan, TRNC, Lithuania, Hungary, Macedonia, Montenegro, the Russian Federation, Serbia, Slovakia and Ukraine.

Aims:

UMUT JOURNAL (International Journal of Multidisciplinary Findings) provides an open-access academic platform for researchers worldwide to share and discuss their research findings. The journal aims to publish original research, reviews, and critiques in multidisciplinary areas and serves as an international academic peer-reviewed journal. Encouraging critical perspectives, the journal seeks to contribute to the body of knowledge in its field by publishing high-quality scientific works from researchers across various disciplines.

Scope:

UMUT JOURNAL is published biannually, in March and September, with each issue comprising original studies meticulously evaluated by expert reviewers (PhDs, Associate Professors, Professors). The journal is a peer-reviewed, international academic publication that aims to publish original research, reviews, and critiques in multidisciplinary fields. Our journal aims to present current information, theoretical frameworks, and application examples in Anthropology, Archaeology, Pharmacy, Educational Sciences, Economics, Dentistry, Law, Communication, Theology, English Language and Literature, Statistics, Architecture, Accounting, Psychological Counseling and Guidance, Art and Design, Social Sciences, International Relations, Tourism, Medicine, and other related disciplines to the academic community.

UMUT JOURNAL accepts original research and reviews articles that contribute to their fields, research notes, critical text editions and translations, book and scientific event reviews, doctoral thesis abstracts, compilations, translations, short reports, technical notes, interviews, and biographies. The journal promotes studies that explore cultural insights, methodological innovations, and theoretical developments, thereby contributing to interdisciplinary academic discussions.

Publication Months:

UMUT JOURNAL is published in March and September.

OPEN ACCESS POLICY

The editors, authors, and reviewers of UMUT JOURNAL (International Journal of Multidisciplinary Findings) are committed to ethical publishing practices, adhering to the "Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing" set forth by the Committee on Publication Ethics (COPE), ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) and the Directory of Open Access Journals (DOAJ). Free access is provided to published articles, aiming to ensure broad dissemination of scientific research.

UMUT JOURNAL adopts a "Libre Open Access" policy, providing content to readers free of charge. Readers can read, download, copy, and link to articles without permission from the publisher, provided it is for non-commercial purposes. UMUT JOURNAL supports the Budapest Open Access Initiative and the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA). Published articles are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) License, which allows for the reproduction and sharing of articles with proper attribution. Open access facilitates interdisciplinary communication and provides a transparent evaluation process.

LICENSE

All open-access works published in UMUT JOURNAL (International Journal of Multidisciplinary Findings) are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

UMUT JOURNAL

ARCHIVING POLICY

All studies published in UMUT JOURNAL (International Journal of Multidisciplinary Findings) are archived on the journal's website for the benefit of authors and researchers. Metadata and full texts of all articles published in the journal are stored in XML and (.pdf) formats on a 3rd party cloud server in a non-accessible manner. All articles are stored in (.pdf) format on ZENODO servers via ZENODO and made accessible with the doi numbers given to the article. You can access the UMUT JOURNAL – Zenodo community link here. All articles published in the journal are uploaded to the EYDES SYSTEM within the National Library affiliated with the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Türkiye and stored there. <https://www.millikutuphane.gov.tr/page/eydes>

DOI USAGE

DOI can be used for citation and linking to electronic documents. DOI consists of alpha-numeric strips assigned to documents by the publisher at the beginning of electronic publication and is unique. The assigned DOI never changes. Therefore, it is a suitable tool for citing a document. UMUT JOURNAL (ISSN: 3062-3073) allows authors to use the final published version of an article (publisher pdf) for self-archiving (author's website) and/or archiving in an institutional repository after publication.

PLAGIARISM POLICY

All studies submitted to UMUT JOURNAL are scanned with the Turnitin Plagiarism Detection Program. The plagiarism (similarity) rate of articles should be a maximum of 20%. Articles exceeding this rate are rejected and returned to their author(s). In the report, the similarity rate of articles to a single source cannot be 10% or more. Even if the similarity rate is below 20%, the evaluation process of articles with problems is terminated. The similarity rate in articles produced from the thesis cannot exceed 30%.

COPYRIGHT

UMUT JOURNAL has adopted the publication ethics principles of the Committee on Publication Ethics (COPE) and International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE). Authors must sign and attach the "Copyright Agreement Form" – the items of which are mentioned below – when uploading their works to the journal's online system. The copyrights of the published article belong to the author(s). The copyright and intellectual property rights of the author(s) or, if any, the author's employer(s) are reserved. The author(s) authorize the International Journal of Multidisciplinary Findings – (UMUT JOURNAL) – to publish the work and identify it as the original publisher. The author(s) grant any third party the right to freely use the article as long as the original author(s) and citation details are identified. All commercial rights related to the article belong to the author(s).

CONFIDENTIALITY NOTICE

The editor must maintain confidentiality during the evaluation process. Authors' works should not be disclosed to anyone other than reviewers and the publication team. Reviewer reports should also be kept confidential and shared only with relevant individuals. Confidentiality and Respect of Participants: * The confidentiality of the information provided by research participants should be protected. The autonomy and respect of participants should be taken into account in the research design. * Research participants should participate voluntarily and should not be under any coercion. Participants should be prevented from being harmed; the research should be planned in a way that does not put participants at risk.

FEE POLICY

UMUT JOURNAL does not charge any fees from authors under the names of submission fee, article processing fee, publication and printing fee. Authors are not paid to publish articles. UMUT JOURNAL undertakes that it will not demand any subscription or fee for access to published electronic articles from researchers, libraries, or readers.

UMUT JOURNAL

ETHICAL PRINCIPLES AND PUBLICATION POLICY

UMUT JOURNAL (*International Journal of Multidisciplinary Findings*) has adopted the National and International Ethical Publishing Principles published by the Committee on Publication Ethics (COPE), and International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), and the Higher Education Council's Regulation on Scientific Research and Publication Ethics.

Policy on the Publication of Articles by Editors and Science/Publication Board Members

To maintain the diversity of the journal's content and provide more opportunities for other authors, the journal's publisher, editor-in-chief, editors, field editors, and publication and science board members can submit a maximum of 1 (one) article per year for publication in the journal.

In each issue, a maximum of 2 (two) articles from the journal management can be published. No more can be published.

EVALUATION PROCESS

Preliminary Evaluation Period: The preliminary evaluation process is completed within 15 days. Articles that successfully pass the preliminary evaluation process are initiated for the refereeing process.

Double-Blind Peer-Review Process: Our journal implements a double-blind peer-review process. Care is taken to ensure that referees are not from the same institution as the authors. The names of referees and authors are meticulously kept confidential and are not disclosed in any way. The Referee Board changes with each issue and is formed according to the subject of the articles. The referees for multidisciplinary articles are determined according to their relevant fields.

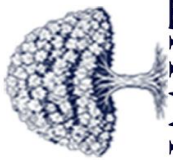
Referee Assignment and Decision: In the first stage, two referees are assigned according to the field of the article. Based on the reports received, the editor conducts a review and makes a decision. If deemed necessary, the editor may seek additional referee opinions. If there is one rejection and one major/minor revision or acceptance decision, the editor can decide on the article based on their evaluation without needing a third referee's opinion. The editor informs the author(s) of the rationale behind this decision.

ARTICLE PAGE DESIGN

- The entire article should be written in Cambria font on A4 paper size.
- As page layout, 2.54 cm margins should be left from the right, left, bottom, and top.
- Line spacing should be set to 1.15 cm.
- The Turkish main title on the cover page should be 11 points, bold, and in uppercase; the English main title should be 11 points, bold, and in lowercase; 8 points should be used for the writings used in the abstract and biography.
- All texts in the internal sections of the article should be written in 11 points.
- The titles, content and sources given under tables, maps, photographs, and figures should be written justified and in 10 points.
- Footnotes given at the bottom of the page should also be written in 10 points.
- No indentation should be left at the beginning of paragraphs.
- 6nk spacing should be left before and after paragraphs.
- The Turkish Language Association's Spelling Guide should be followed in writing and abbreviations.
- Our journal's Turkish and English "Sample Article Writing Template" can be accessed from the Forms menu on our website.

ARTICLE WRITING RULES

Articles submitted to our journal must be prepared in the APA 6 reference format. Articles that are not prepared by the APA 6 reference format will be returned to the author without being evaluated. Scientific studies to be submitted for publication must be prepared to take into account the principles in the EASE (European Association of Science Editors) principles (Title, Author List, Abstract, Keywords, Introduction, Method, Findings, and Conclusion).

Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi – UMUT JOURNAL adlı dergimizin ikinci sayısını yayıma hazır hale getirmenin heyecan ve mutluluğu içerisindeyiz. UMUT JOURNAL Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Azerbaycan, Bosna Hersek, İtalya, Kazakistan, Kırgızistan, KKTC, Litvanya, Macaristan, Makedonya, Montenegro, Rusya Federasyonu, Sırbistan, Slovakya ve Ukrayna'dan farklı disiplinlere mensup akademisyenleri bir araya getirmiştir. Temel gayemiz özgün, nitelikli ve tercih edilen bir akademik dergiyi bilim dünyasının hizmetine sunmaktır. Bu bağlamda UMUT JOURNAL, ulusal ve uluslararası alanında saygın akademisyenlerden oluşmuş yayın kurulu ile özgün çalışmaları, dünya kamuoyuna belirlenen zaman dilimleri aralığında ulaştırmayı hedeflemektedir. Uluslararası bir dergi olarak dünya standartlarının yakalanması önceliğimizdir.

Bilime objektif olarak katkı sunmak, derginin yayın kalitesinin artırmak, ulusal ve uluslararası indekslere dâhil olmasını sağlamak en önemli vizyonumuzu oluşturmaktadır. Farklı disiplinlerden gelen değerli araştırmacıların özgün çalışmalarına ev sahipliği yapacak olan dergimiz, bilimsel bilgiye katkıda bulunmayı ve disiplinler arası etkileşimi teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

UMUT JOURNAL, bilimsel bilgiye olan tutkumuzun ve disiplinler arası iş birliğine olan inancımızın bir ürünüdür. Farklı alanlardan gelen araştırmacıların bir araya gelerek ortak bir platformda buluşması, bilimsel bilgiye yeni boyutlar kazandıracak ve toplumsal fayda sağlayacak yenilikçi fikirlerin ortaya çıkmasına olanak tanıyacaktır.

UMUT JOURNAL'ın bu sayısında Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Kırgızistan ve Kazakistan'dan altı makaleye yer verilmektedir. Dergimize makalelerini gönderen tüm bilim insanlarına teşekkürlerimizi iletir, araştırmacılara iyi okumalar dileriz.

International Multidisciplinary Findings Journal – We are thrilled and delighted to announce that the second issue of our journal, UMUT JOURNAL, is now ready for publication. UMUT JOURNAL has brought together academics from different disciplines from Türkiye, the United States, England, Azerbaijan, Bosnia and Herzegovina, Italy, Kazakhstan, Kyrgyzstan, TRNC, Lithuania, Hungary, Macedonia, Montenegro, the Russian Federation, Serbia, Slovakia and Ukraine. Our primary aim is to offer the academic community an original, high-quality, and preferred scholarly journal. In this context, UMUT JOURNAL endeavors to disseminate original research to the global audience within specified timeframes, facilitated by an editorial board comprising esteemed national and international academics.

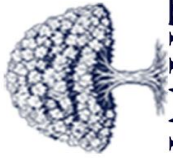
As an international journal, our priority is to meet global standards. Our core vision is to contribute objectively to science, enhance the journal's publication quality, and ensure its inclusion in national and international indexes. Our journal, hosting original works from distinguished researchers across various disciplines, aims to contribute to scientific knowledge and foster interdisciplinary interaction.

UMUT JOURNAL is a product of our passion for scientific knowledge and our belief in interdisciplinary collaboration. The convergence of researchers from diverse fields on a common platform will enable the emergence of innovative ideas that will add new dimensions to scientific knowledge and provide societal benefits.

This issue of UMUT JOURNAL features six articles from Türkiye, the Turkish Republic of Northern Cyprus, Kyrgyzstan, and Kazakhstan. We extend our gratitude to all scholars who submitted their articles to our journal and wish our readers an enriching reading experience.

Assist. Prof. Dr. Mehmet Nuri ŞANDA

Ardahan University - Ardahan - Türkiye

UMUT JOURNAL

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Sosyal Bilimler / Social Sciences

- Makbule Bakırcı** *OSMANLI VERGİ SİSTEMİNDE MALİKÂNE UYGULAMASI VE 19. YÜZYIL DEĞİŞİM SÜRECİ: ADANA SANCAĞI ÖRNEĞİ* **1-37**

Malikâne Practice in the Ottoman Tax System and the 19th Century Change Process: The Case of Adana Sanjak

- Murat Turan** *LÂTİF ÖKTEM ARŞİVİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: DİYARBAKIR'DAKİ MAARİF TEŞKİLATI VE RESMÎ TÖRENLER (1927-1929)* **38-62**

An Examination of the Lâtif Öktem Archive: The Education Organization and Official Ceremonies in Diyarbakır (1927-1929)

- Zhyldyz Urmanbetova** *IDEAS OF THE PHILOSOPHY OF CULTURE IN THE CONTEXT OF N. HARTMANN'S PHILOSOPHY OF HISTORY* **63-73**

N. Hartmann'in Tarih Felsefesi Bağlamında Kültür Felsefesine Dair Fikirler

- Kulash Mamirova** *THE CONTENT AND SKILLS OF FUNCTIONAL LITERACY OF STUDENTS IN GEOGRAPHY LESSONS* **74-88**

Coğrafya Derslerinde Öğrencilerin Fonksiyonel Okuryazarlık İçeriği ve Becerileri

Tıp / Medicine

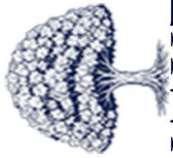
- Ahmet Yatır Murat Yücel Hatice Turan Behçet Varışlı** *THE ROLE OF CLAUDİN-5 İN COVID-19 DİSEASE AS A SEVERE ACUTE RESPIRATORY ILLNESS* **89-106**

Şiddetli Akut Solunum Yolu Hastalığı Olarak COVID-19 Hastalığında Claudin-5'in Rolü

Eğitim Bilimleri / Educational Sciences

- Kainat Firdos Fatma Köprülü** *ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ENGLISH LANGUAGE EDUCATION: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS* **107-120**

İngilizce Dil Eğitiminde Yapay Zekâ: Bir Bibliyometrik Analiz

Makbule Bakırcı

OSMANLI VERGİ SİSTEMİNDE MALİKÂNE UYGULAMASI VE 19. YÜZYIL DEĞİŞİM SÜRECİ: ADANA SANCAĞI ÖRNEĞİ

Özet: Osmanlı Devleti, üretim yapısında toprağın işlenmesine ve tarımsal faaliyetlerin sürekliliğine büyük önem vermiş, bu bağlamda yerleşik hayata geçişi teşvik eden politikalar izlemiştir. Bununla birlikte, toplumun geleneksel üretim biçimlerinden biri olan hayvancılık da toplumsal kimlik içinde göz ardı edilmemiştir. Devletin toprağın sürekli işlenmesini sağlamak amacıyla uyguladığı katı politikalar, askerî ve ekonomik yapının yerleşik düzenle bütünleşmesini mümkün kılmıştır. Ancak askerî başarısızlıklar ve işlenmeyen topraklardan kaynaklanan vergi kayıpları, Osmanlı ekonomisinin temel sorunlarını derinleştiren unsurlar olmuştur. 17. yüzyılda uzun süren savaşların yol açtığı sosyal, ekonomik ve siyasî dönüşümler, 18. yüzyılda Osmanlı düzeninin yeniden şekillenmesine zemin hazırlamış, bu süreç klasik siyasî ve ekonomik yapılardan modern merkezi devlete doğru bir evrilmeyi beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılda ise Osmanlı mali sistemindeki dönüşüm, dünya genelinde üretim modellerinde yaşanan değişimlere bağlı olarak ortaya çıkan hammadde, pazar ve enerji arayışlarının yanı sıra askerî gelişmelerin yönlendirmesiyle şekillenmiştir. Klasik dönemde mukataaştırılan alanlardan vergi toplama yöntemleri arasında yer alan iltizam ve esham uygulamaları, 19. yüzyılda köklü değişimlere uğramıştır. Bu çalışmada, söz konusu yüzyılda Osmanlı'nın değişen şartlara uyum sağlamak amacıyla izlediği vergi politikaları ile bu politikaların iltizam ve esham uygulamalarına yansımaları ele alınmıştır. Ayrıca, 19. yüzyılda Adana sancağındaki vergi toplama yöntemleri üzerinden hareketle, Osmanlı vergi sisteminde gözlemlenen genel değişimlerin bölgesel yansımaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Vergi Sistemi, Malikâne, Mültezim, Mütesellim, Adana

Malikâne Practice in the Ottoman Tax System and the 19th Century Change Process: The Case of Adana Sanjak

Abstract: The Ottoman Empire placed great importance on the cultivation of land and the continuity of agricultural activities in its production structure, and in this context, it pursued policies that encouraged the transition to a settled way of life. However, animal husbandry, one of the traditional forms of production in society, was not neglected within the social identity. The strict policies implemented by the state to ensure the continuous cultivation of the land enabled the military and economic structures to integrate with the settled order. However, military failures and tax losses resulting from uncultivated land were factors that deepened the fundamental problems of the Ottoman economy. The social, economic, and political transformations caused by the prolonged wars of the 17th century paved the way for the reshaping of the Ottoman order in the 18th century, a process that brought about an evolution from classical political and economic structures to a modern centralized state. In the 19th century, the transformation of the Ottoman fiscal system was shaped by the search for raw materials, markets, and energy, which emerged in line with changes in production models worldwide, as well as by military developments. The practices of iltizam and esham, which were among the methods of tax collection from areas subject to mukataa in the classical period, underwent radical changes in the 19th century. This study examines the tax policies pursued by the Ottoman Empire in the 19th century to adapt to changing conditions and the impact of these policies on the iltizam and esham practices. Furthermore, it explores the regional reflections of the general changes observed in the Ottoman tax system through the lens of tax collection methods in the Adana sanjak during the 19th century.

Keywords: Ottoman Tax System, Malikâne, Mültezim, Mütesellim, Adana

- Bu makale, Makbule Bakırcı tarafından, Prof. Dr. Şerife Yorulmaz danışmanlığında Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde sunulan "19. Yüzyılda Adana'da Malikane Esham Sistemi'nin Uygulanışı" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Atf için / How to cite this article (APA 6): Bakırcı, M.. (2026). Osmanlı Vergi Sisteminde Malikâne Uygulaması ve 19. Yüzyıl Değişim Süreci: Adana Sancağı Örneği. *Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi*, 2(1), 1-37.

Dr. Independent Researcher, Mersin University, Mersin, Türkiye. makbule.bakirci@yandex.com,
(Corresponding Author / Sorumlu Yazar)

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International Licence. (Bu eser Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.)

RESEARCH ARTICLE / ARASTIRMA MAKALESİ

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19316793>

UMUT Journal, Mart/March 2026, 2(1), 1-37.

ISSN: 3062-3073 - www.umutjournal.com

ARTICLE HISTORY / MAKALE GEÇMİŞİ

Gönderim (Received): 05.01.2026

Revizyon (Revised): 28.03.2026

Kabul (Accepted): 30.03.2026

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, yönetim anlayışında insanı merkeze alan bir yaklaşım benimsemiş ve hâkimiyeti altındaki toplumun ihtiyaçlarını karşılamayı temel bir sorumluluk olarak görmüştür. Bu ihtiyaçların karşılanmasında en önemli kaynaklardan biri ise vergi gelirleri olmuştur. İltizama tahsis edilen mukataa arazilerinden elde edilen gelirler üç temel yöntemle toplanmaktaydı.

İlk yöntem olan maktû' usulünde, vergiler belirli bir miktar üzerinden taraflar arasında yapılan anlaşmaya göre toplanıyor; ödemeler peşin ya da taksitler hâlinde yapılabiliyordu. Emanet usulünde, devlet tarafından görevlendirilen ve "emin" unvanını taşıyan memurlar vergileri doğrudan topluyordu. İltizam usulünde ise, açık artırma (müzayede) yoluyla en yüksek teklifi veren mültezimlere, kaydıhayat da dâhil olmak üzere belirli sürelerle vergi toplama hakkı veriliyordu. Mültezimler, devlete taahhüt ettikleri miktarı ödedikten sonra, elde edilen fazladan kazancı kendi kârı olarak alıyorlardı. Bu üç yöntem arasında dönemsel geçişler de söz konusu olabilmekteydi. Osmanlı mali yapısının sürekliliğini sağlamaya yönelik bu uygulamalar arasında özellikle malikâne sistemi, 18 ve 19. yüzyıllarda dikkat çekici bir önem kazanmıştır.

Bu çalışmada, 19. yüzyılın ilk yarısında Adana sancağındaki malikâne uygulaması ele alınarak Osmanlı Devleti'nin mali ve idari sistemlerindeki dönüşüm dönemleri bölgesel bir bakış açısıyla incelenmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda şu sorulara yanıt aranacaktır: Osmanlı mali yapısının sürekliliğinde malikâne uygulamasının rolü nedir? Vergi toplama yöntemlerindeki merkezi değişim dinamiklerinde yerel yönetici yetersizliğinin ve saha uygulamalarının yansımaları olmuş mudur?

Osmanlı vergi sistemine dair mevcut çalışmalar çoğunlukla genel değerlendirmelerle sınırlı kalmaktadır. Bu çalışma ise, yerleşik hayatın temel dinamikleri olan tarım, hayvancılık ve ticaret üzerine inşa edilen ekonomik yapının pratik işleyişine odaklanmaktadır. Adana Sancağı örneği üzerinden yürütülen incelemeler, Osmanlı vergi sistemindeki genel uygulama prensiplerinde ve dönemsel değişimlerinde yerel işleyin merkezi yönetimin kararlarına etkilerini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Bu çalışma, Osmanlı vergi uygulamalarını yalnızca merkezî düzenlemeler bağlamında değil, aynı zamanda yerel düzeydeki yansımalarıyla ele alarak daha kapsamlı bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle, Adana'daki uygulamaların Osmanlı Devleti'nin merkezileşme politikalarına nasıl etki ettiğini tartışmaya açmakta ve konunun farklı bakış açılarından değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

Çalışmanın "*Osmanlı'da Vergi Uygulamaları*" başlığı altında, Osmanlı vergi uygulamalarına konu olan ve toprak sistemi içinde yer alan kavramlara odaklanılmıştır. Şer'î ve örfî hukuka göre temellendirilen vergilerin toplanma süreçleri kısaca anlatılarak uygulama değişikliğine gidilmesine neden olan farklı boyutlar belirginleştirilmeye çalışılmıştır. Vergi uygulamasının içine dâhil edilen sipahi ve mültezim gözünden uygulama işleyişindeki risklerin anlaşılmasına çalışılmıştır. "*Vergi Toplanmasında Yeni Arayışlar: Malikâne Usulü*" isimli başlık altında malikâne uygulamasına geçişin sebeplerine yoğunlaşmakta ve bu uygulama ile iltizam uygulamasına getirilen yenilikler belirginleştirilmektedir. "*19. Yüzyılda Adana Sancağında Malikâne Uygulaması*" başlığı altında Adana sancağının çok yönlü üretim çeşitliliğinin altında belirlenen mukataa alanlarının türlerine değinilerek bu mukataaların malikâne olarak verilmesi ve çeşitliliği irdelenmektedir. "*Adana Sancağında Yönetici Olmak*" başlığında 19. yüzyıl Adana sancağında yöneticileri ve Adana'da uygulanan yönetim modelleri tartışılmıştır. Yöneticinin liyakati

sorgulanarak, liyakatsiz yöneticinin uygulamalarının merkezi yönetimce kabul edilmeyişi ve yeni yönetim modellerine geçiş süreçleri değerlendirilmiştir.

Osmanlı'da Vergi Uygulamaları

Osmanlı Devleti'nde vergi uygulamalarını ve işleyişini bütüncül bir şekilde kavramak, mali yapının iç içe geçmiş unsurları nedeniyle her zaman kolay olmamaktadır. Ancak konunun özüne odaklanıldığında, sistemin aslında oldukça basit bir mantık üzerine kurulduğu görülmektedir. Toprağın işlenip yeşertilmesi ilkesini temel alan Osmanlı, şer'î ve örfî hukuka dayalı iki ana vergilendirme biçimiyle gelir elde etmiştir. Devletin mali işleyişi, temelde bu mantığa sadık kalınarak karşılaşılan zorluklara pratik çözümler üretilerek sürdürülebilir kılınmıştır.

Osmanlı'nın şer'î vergileri arasında ilk sırada öşür yer almıştır. İslam hukukuna dayanan bu vergi, topraktan elde edilen gelirler üzerinden alınan temel bir vergiydi. Türk toplumunda öteden beri mevcut olan, toprağın mülkiyetini devlete yani devleti temsil eden lidere bırakma geleneği, İslamiyet'in kabulü sonrası İslam devletlerinde uygulanan ikta modeliyle birleşerek Osmanlı'ya miras kalmıştır (Tabakoğlu, 1997, s. 189; Köprülü, 1981, s. 126).

İkta sisteminin oluşumunda Türk geleneklerinin belirleyici olması, Selçukluların bu modeli benimsemesini kolaylaştırmıştır (Köprülü, 1981, s. 97; Akdağ, 1977, s. 26). Sistemin özünde, devletin kontrolündeki toprakların reâyâ eliyle işlenmesi ve böylece katma değer üretilmesi bulunmaktaydı. Türkler için kadim bir anlayışı yansıtan bu toprak düzeni, özellikle askerî amaçlara hizmet eden uygulamalarıyla öne çıkmıştır. Büveyhîler tarafından geliştirilen bu model, Selçuklular döneminde dönemin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendirilmiştir (Turan, 1979, s. 343; Uzunçarşılı, 1995, s. 239).

Osmanlı Devleti'nde ise mali yapı, geniş topraklar üzerinde kurulmuş olması nedeniyle tımar sistemi, merkezi maliye ve vakıflar gibi unsurları kapsayan esnek bir yapıya sahipti. Bu düzenin temelini, kökeni Hz. Muhammed dönemine kadar uzanan mîrî arazi rejimi oluşturuyordu (Barkan, 1980, s. 235). Osmanlı'da mîrî arazilerin sistemleştirilmesi ise Ebussuud Efendi'nin katkılarıyla gerçekleşmiş (Akgündüz, 1990, s. 139) ve şu ilkeye dayanmıştır: "*mîrî araziler şer'î maslahat değildir, ulû'l-emre (padişaha) müracaat lazım gelir. Ne veçhile memur ise o veçhile yapılır.*" (Barkan, 1980, s. 301). Mîrî araziler bu fetva ile hukuki açıdan da padişahın tasarrufuna bırakılmıştır.

Mîrî arazilerin işletme ve işleme hakları, ilk olarak askerî hizmet karşılığında belirli kişilere devredilmiş ve bu çerçevede tımar sistemi oluşturulmuştur (Cin, 1978, s. 1). Tımar sistemi, mîrî arazi rejiminin temel unsuru olmakla birlikte, tüm arazi türlerini kapsamamış; özellikle hububat ekimine elverişli tarım alanları ile bağ ve bahçeler dışındaki verimliliği yüksek araziler bu sisteme dâhil edilmiştir (İnalçık, 2017, s. 247). Bununla birlikte, tımar olarak tahsis edilen ve verimliliklerine göre tasnif edilen arazilerde hem tarımsal üretim hem de hayvancılık faaliyetleri yürütülmüştür.

Osmanlı mali yapısının oluşumunda ikinci unsur, mîrî arazilerin reâyâyâ tahsisi üzerinden elde edilen gelirler olmuştur. Sistemin sürdürülebilirliği, devletin temel felsefi ilkeleri dikkate alınarak tasarlanmış; bu çerçevede söz konusu araziler mukataalaştırılmış ve üretim ile tüketimden alınan şer'î ve örfî vergilerle ilişkilendirilmiştir. Mali yapının işlerliğini sağlayan bir diğer önemli unsur ise, ülke içi ticaretten ve limanlar üzerinden gerçekleştirilen dış ticaretten elde edilen vergiler olmuştur.

Vergi toplama konusunda kadîm uygulama alışkanlıklarına sahip olan Osmanlı, cihan devleti olmanın getirdiği geniş sorumlulukların yanı sıra Avrupa'da Reform ve Rönesans hareketleriyle başlayan, özellikle de Sanayi Devrimi'nin etkisiyle hızlanan siyasî, askerî ve ekonomik dönüşümlere uyum sağlayamamış ve bu durum mali yapıyı derinden sarsmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde askerî alandaki gelişmeler (Fidan, 2020a), Osmanlı'nın geleneksel vergi anlayışını sorgulamasına yol açmış; devlet ihtiyaç duyduğu mali kaynakları sağlamak için mevcut vergi uygulamalarında ve toplama yöntemlerinde çeşitli değişikliklere gitmiştir.

Klasik dönemde vergi, Osmanlı mali-idari sisteminin temelini oluşturan tımar ve iltizam uygulamaları çerçevesinde toplanmaktaydı. Bu sistemlerde işleyişin merkezinde toprağın işletilmesi ve elde edilen gelirler üzerinden örfî ve şer'î vergilerin tahsili yer alıyordu. Hem tımar hem de iltizam modelinde öncelikli amaç vergi alanlarının işletilmesi ve verginin toplanmasıydı. Toplanan bu vergi gelirleri devlet yönetimince belirlenen devletin sistemlerinin işleyişine katkı sağlayacak ilgili alanda (askerlik gibi) hizmetlerin karşılığına, yerel yönetimlerin gereksinim duydukları finansman ihtiyaçlarının karşılanmasına veya merkezi hazineye aktarılarak farklı kullanım alanlarına yönlendirilmekteydi (Bakırcı, 2024).

Osmanlı, geniş coğrafyasında mali ve idari organizasyonu bütüncül bir sistem çerçevesinde düzenlemiştir (İnalçık, 2003, s. 111-112). Bu bağlamda tımar sistemi, devletin mülkiyetinde olan toprakların hizmet karşılığında reâyâyâ tahsis edilmesini öngören ve Osmanlı toprak düzeninin merkezinde yer alan en verimli uygulamalardan biri olmuştur (Pamuk, 2017, s. 40-45). Ziraî ekonomiye dayalı taşrada piyasa mekanizmalarının gelişmediği bölgelerde tımar sistemi, hem vergi toplama hem de askerî güç oluşturma işlevini üstlenmiştir. Elde edilen gelirlerin büyük kısmını tarımsal vergiler oluşturmuş; sipahiler, topladıkları vergiden kendi paylarını aldıktan sonra kalanını devlete aktarmışlardır (Cin, 1978, s. 99). Tımarlı sipahiler, arazileri işleyen reâyâyâ arazi kullanım hakkı tanır, bunun karşılığında tapu resmi ve öşür gibi örfî ve şer'î vergileri toplardı (Hammer, 1990, s. 97). 16. yüzyılda köylünün tımar sistemi çerçevesindeki vergi yükü ortalama %20-21 civarında olup, ürünün geri kalan kısmı köylünün mülkiyetinde kalıyordu (Öz, 1997, s. 77-90). Bu düzende reâyânın sadece tasarruf hakkı bulunurken, mülkiyet hakkı devlete aitti (Barkan, 1980, s. 127; Cin, 1978, s. 144; Beldiceanu, 1985, s. 11). Başka bir ifadeyle tımar, mülkiyeti devlete ait olan arazilerin gözetim ve işletmesinin tımarlı sipahiler eliyle yürütüldüğü, bakım ve işlenmesinin ise reâyâ tarafından gerçekleştirildiği bir düzeni ifade etmekteydi.

Osmanlı'nın merkezîyetçi yapısı, yerel koşullara uyum sağlama ihtiyacıyla birlikte zaman zaman esneklik de göstermekteydi. Bu çerçevede tımar sisteminde hâs, zeâmet gibi dirliklerin merkezî görevlilere hizmet karşılığı verildiği, mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem gibi serbest dirlik uygulamaları ortaya çıkmıştır (Ergenç, 2012, s. 128). Bu uygulamalarda dirlik sahipleri belirli vergileri toplama ve yönetme hakkına sahip olurken, diğer yöneticilerin bu alanlara müdahalesi yasaklanmıştır. Böylece devlet hem merkezi otoritesini korumuş hem de taşrada etkin bir yönetim sağlamıştır (Barkan, 2012, s. 1-32; Beldiceanu, 1985, s. 25-27). Ayrıca vergilerin çoğunlukla aynî olarak toplanması ve hazineye aktarılmasındaki zorluklar nedeniyle devlet, bu gelirleri doğrudan hazineye nakletmek yerine askerî hizmet karşılığında sipahilere tahsis ederek mali işleyişini sürdürmüştür (Barkan, 1997, s. 286-320; Genç, 2012, s. 19-33). Diğer taraftan ise bu alanlarda yapılan üretim hem tımar alanındaki askerî kesimin ihtiyaçlarının karşılanmasına hem de yakından uzağa anlayışıyla reâyânın ihtiyaçlarının karşılanmasına katkı sağlamaktaydı. Ayrıca üretimden alınan ana vergi olan öşr vergisine ilave olarak alım satım işlemlerinden alınan örfî vergiler devlete ek gelir kaynakları olmaktadır.

Osmanlı vergi işleyişinde, tımar sistemi dışında kalan mîrî arazilerden alınan vergiler iltizam usulüyle toplanmaktaydı. Bu uygulamanın merkezinde mukataa yer almaktadır. Mîrî arazilerin mukataa olarak belirlenip malikâne şeklinde işletmeye verilmesi, vergi gelirlerinin toplanmasında tımar sistemine benzerlik gösterse de önemli farklılıklar da barındırmaktadır. Mukataa, klasik dönemde tımar sistemine dâhil edilmeyen ve doğrudan merkezî hazineye gelir sağlayan vergi alanlarını ifade etmekteydi. Bu alanlar, tahrir defterlerindeki kayıtlar esas alınarak belirleniyor; eyalet sınırları içindeki tek bir bölgeyi kapsayabildiği gibi, birden fazla bölgenin birleştirilmesiyle de oluşturulabiliyordu (Bakırcı, 2024).

Mukataa gelirlerinin toplanması, devletin açtığı ihalelerle gerçekleştirilirdi. Mültezim adı verilen kişiler, belirli bir mukataanın vergi gelirlerini toplama hakkını, devlete ödemeyi taahhüt ettikleri bedel karşılığında elde ederlerdi. Bu bedel, yıllık sözleşmelerle belirlenir ve mültezim, topladığı vergiden taahhüt ettiği meblağı hazineye aktarmakla yükümlü olurdu (İnalçık, 1959, s.29). Osmanlı maliyesi, şer'î ve örfî kanunlara göre çoğunlukla aynî olarak toplanması gereken vergi gelirlerini iltizam yoluyla nakdî gelire dönüştürerek, yüksek maliyetli bir maliye teşkilatına gerek kalmadan nakit ihtiyaçlarını karşılayabilmiştir (Genç, 1975, s. 232-233).

Halil İnalçık, mukataa kavramını Osmanlı toprak sisteminin bir parçası olarak değerlendirmekte ve tımar sistemi dışında kalan toprakların mukataa ile verildiğini, bu tür arazilere "*mukataalı arazi*" denildiğini belirtmektedir. Bu çerçevede mukataa, bir kira sözleşmesini andırmakta ve Osmanlı toprak rejiminde toprakların tasarruf şekillerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (İnalçık, 1990, s. 5-6). Genellikle doğrudan hazineye gelir sağlayan mukataalar, iltizam usulüyle nakden veya aynen tahsil edilebildiği gibi, belirli ve sabit bir bedel (maktû') karşılığında da işletilebilmekteydi (İnalçık, 1959, s. 29). Mukataanın konusu yalnızca toprakla sınırlı olmayıp, maden ocakları, tuzlalar, darphaneler gibi üretime dayalı kaynakların yanı sıra gümrük, damga resmi, beytülmal gibi hizmet ve işlem vergilerini de kapsayabiliyordu (Sahillioğlu, 1963, s. 146; Ergenç, 2006, s. 157).

Vergi gelirlerinin toplanması ve hazineye aktarılması esas olarak iltizam yoluyla mültezimlere devredilse de, bazı durumlarda emanet yöntemi de uygulanmıştır (Fleet, 2003, s. 253-4; Darling, 1996, s. 119-22). Emanet usulü, devletin stratejik öneme sahip gelir kaynaklarını doğrudan kontrol altında tutmak istediği veya mültezimler tarafından cazip bulunmayan mukataaların tahsili için tercih edilirdi (Özvar, 2018, s. 2-3; Tabakoğlu, 1985, s. 128). Bu yöntemde, mukataa gelirleri devletin atadığı emin adı verilen memurlar tarafından toplanırdı (Çakır, 2003, s. 150-1). Eminler aynı zamanda mültezim olarak da görev üstlenebiliyordu. Bu durumda mukataa, emânet ber-vech-i iltizam adı verilen bir yöntemle işletilirdi. Emin, devletten aldığı maaşı, üstlendiği iltizam bedeline mahsup ederek ödeme taahhüdünde bulunur; ödemelerde aksama yaşanması durumunda ise mültezimlerin mallarına el konulabilir veya hapsedilebilirdi (Sahillioğlu, 1963, s. 147).

İltizam sistemi, tımar düzeni dışında bırakılan ve mukataa olarak belirlenen mîrî arazilerdeki vergi toplama hakkının, belirli bir bedel karşılığında üçüncü şahıslara ihale edilmesi esasına dayanıyordu (İnalçık, 1959, s. 29-46; Genç, 1975, s. 231-2; Çizakça, 1999a, s. 120). Osmanlı mali sistemi içinde en yaygın uygulamalardan biri olan iltizam, hem padişaha tahsis edilen gelirlerin hem de büyük dirlik sahiplerinin gelirlerinin toplanmasında kullanılmış, özellikle Hashaihümâyûn gelirlerinin tahsilinde tımar sistemiyle birlikte işlev görmüştür (Çakır, 2003, s. 150-1; Sahillioğlu, 1963, s. 147; İnalçık, 1987, s. XXXV; Cezar, 1986, s. 34).

İltizamın temel amacı, vergi gelirlerinin düzenli bir şekilde toplanarak belirlenen hazinelere aktarılması ve böylece devlet işlerinin kesintisiz biçimde devam ettirilmesi idi. Bu bağlamda

iltizama alınan mukataa alanında işletmeci konumundaki mültezimler/mutasarrıflar (yerel işleyişin kayıtlarının yer aldığı şer'iyye sicil defterlerindeki belgelerde daha ziyade tasarruf eden, kullanım hakkına sahip kişi anlamına gelen "mutasarrıf" kelimesi kullanılmıştır) yalnızca vergi toplamakla kalmayıp, aynı zamanda bir işletmeci olarak vergi topladıkları alanın genel düzeninden de sorumluydular (Çakır, 2003, s. 49-51). Bu sorumluluk, tımar sisteminde sipahilere verilen görevlerle benzerlik göstermekteydi. Mültezimlerin faaliyetleri, devletin mali çıkarlarını korumak üzere merkez tarafından atanan ve eyaletin genelinden sorumlu olan "Mütesellimler" aracılığıyla veya "Emîn" adı verilen ve daha dar bir alandan sorumlu olan görevliler tarafından denetlenirdi (İnalçık, 1959, s. 28-9).

İltizam sistemi, devletin doğrudan vergi topladığı emanet yöntemine kıyasla daha az bürokrasi ve daha düşük maliyetle maksimum gelir elde edilmesine imkân tanıyordu. Mültezimler, kâr ve zarar riskini üstlenerek bir yıllık tahmini vergi geliri olan mâl üzerinden, divanda düzenlenen artırmalı ihaleye katılır, en yüksek teklifi veren mültezim 1 ila 3 yıllık sürelerle vergi toplama hakkını elde ederdi. Bu hak, tahvil belgesi ile resmiyet kazanırdı (Genç, 2000, s. 376-380; Çizakça, 1999b, s. 223-6). Mültezim, sahip olduğu tahvil ile vergi toplama süresince mâl ve kalemiye ödemelerini yapmakla yükümlü hale gelirdi. 16. yüzyılda yaşanan yüksek enflasyonun ihalelerdeki tekliflerin gerçekçiliğini zedelemesi üzerine, mukataa süreleri genellikle bir yıla sınırlandırılmıştır (Çizakça, 1999a, s. 146-9; Tabakoğlu, 1999, s. 17-31). İltizam uygulamaları, bireysel olabileceği gibi ortaklık yoluyla da yürütülebiliyordu. Yüksek bedelli vergi kaynakları, girişimcileri ortaklık kurmaya yöneltmiş; birden fazla mukataa birlikte işletilerek gelirler birleştirilmiş ve hesaplar topluca yönetilmiştir (Özvar, 2018, s. 150-1; Sahillioğlu, 1963, s. 148).

Devlet, tımar sisteminde olduğu gibi iltizamda da yozlaşmayı önlemek amacıyla sıkı denetim mekanizmaları kurmuş, mütesellimler ve kadılar aracılığıyla mültezimlerin faaliyetlerini gözetim altında tutmuştur (Darling, 1996, s. 153; Gökbilgin, 1952, s. 433-44). Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren askerî zümreye yapılan tahsislerle birlikte iltizam uygulamasında rekabet azalmış, gelirler durağanlaşmıştır (Darling, 1996, s. 180-1). 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise askerî sınıfa verilen iltizamların sıklığı azalmış, böylece rekabetçi ihale düzeni yeniden canlandırılmıştır (Genç, 2000, s. 376-80; Darling, 1996, s. 179-84).

Vergi Toplanmasında Yeni Arayışlar: Malikâne Usulü

Osmanlı Devleti, vergi toplama konusunda kadim bir geleneğe sahip olmakla birlikte, iç ve dış siyasi-askerî gelişmelerin etkisiyle bu anlayışın özüne dokunmadan uygulama değişikliklerine gitmek zorunda kalmıştır. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra hanedan içinde artan iktidar mücadeleleri, liyakate dayalı atama düzenini zayıflatmış, devlet yönetiminde otorite boşlukları doğurmuştur. Bu durum, tımar ve kul sistemlerinin bozulmasına yol açarak 16. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı'nın dönüşüm sürecine girmesini hızlandırmıştır.

16. yüzyılın sonlarında Avrupa'daki fiyat devrimi, Osmanlı maliyesini derinden sarsmış; uzun ve maliyetli savaşların yarattığı bütçe açıkları ve para taşışşileri, tımar sisteminin bozulmasına yol açmıştır (Sahillioğlu, 1989, s. 227). Bu süreçte bir taraftan ordunun savaş teknolojilerindeki yeniliklere uyum sağlama çabaları diğer taraftan da sipahilerin orduya katılmaktaki isteksizlikleri, devletin mali dengesini zayıflamıştır (Pamuk, 2007, s. 139-40). 17. yüzyıl boyunca Avusturya, İran, Venedik, Lehistan ve Rusya ile süren savaşlar ve 18. yüzyılda Karlofça Antlaşması ile yaşanan toprak kayıpları, hem siyasi hem de mali açıdan büyük bir darbe olmuştur. Mukataalaştırılmış gelir kaynaklarının kaybı, vergi gelirlerini azaltarak devletin finansman sorunlarını derinleştirmiştir.

Çözüm arayışlarının sonucunda 1695'te başlatılan malikâne usulü, mukataa gelirlerinin kayd-ı hayat şartıyla yani ömür boyu işletme hakkıyla verilmesi ve yüksek peşinat ödenmesi esasına dayanıyordu (Özvar, 2018, s. 2-11; Çizakça, 1999b, s. 223-226). Bu yöntem, girişimcilere uzun vadeli işletme planlaması yapma imkânı tanırken devlete ise kısa vadede nakit sağlamanın yanında gelirleri uzun vadede güvence altına alıyordu (Pamuk, 1994, s. 103). Ancak askerî yenilgilerin ardından oluşan ekonomik krizler ve paranın değer kaybı, devlet yönetimini olumsuzlukları azaltmak adına esnafa ek vergiler uygulamaya yöneltmiştir. Ancak uygulamadaki sıkıntılar toplumsal tepkilere (Patrona Halil ve Atçalı Kel Mehmed isyanları) yol açarak sorunu daha karmaşık hale getirmiştir (Gökbunar ve Alparlan, 2018, s. 401-2; Gökbunar, 2004, s. 28-31; Pur, 2015, s. 59). Ayrıca askerî sınıfın "hazînemânde" uygulamasıyla sisteme dâhil edilmesi, hazineye ek gelir getirirse de işletme becerisi sınırlı bu grubun yoğun talebi, sistemin verimliliğini zayıflatmıştır (Genç, 2000, s. 154-6; Cezar, 1986, s. 26-44; Özvar, 2018, s. 17).

18. yüzyıl sonlarında Fransa'nın Mısır'a saldırısı, Rusya'nın yükselişi ve imzalanan ticaret antlaşmaları Osmanlı'yı dış baskılarla karşı karşıya bırakmıştır (Fidan, 2006, s. 65-122; Fidan, 2020a). Savaş tazminatları ve ayanların kontrolsüz güç kazanma çabaları da mali darboğazı derinleştirmiştir (Beydilli, 2007, s. 524-27; Kuzucu, 2016, s. 63-84; Bakırcı, 2024). 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl ortalarına kadar mali ihtiyaçları karşılamak için iltizamın kısa vadeli imkânları yetersiz kalmış, bu nedenle uzun vadeli malikâne sistemi öne çıkmıştır. Tımar gelirleri de mukataaya dönüştürülerek merkezî hazineye aktarılmış, böylece malikâne uygulaması Osmanlı mali yapısının temel dayanaklarından biri haline gelmiştir (Cezar, 1986, s. 79-82).

Malikâne sistemi, devlet hazinesine nakit girişi sağlamak ve mültezimlerin vergi kaynaklarını tahrip etmelerini engellemek amacıyla geliştirilmişti. Mîrî mukataalar, tımar alanları dışında kalan gelirleri kapsıyor ve iltizam veya emanet yoluyla işletiliyordu. Malikâne sistemi, bu gelirlerin daha düzenli toplanmasını ve devletin mali sorumluluklarının hafiflemesini sağladyısa da, uygulamada bürokrasiyi artırmış ve yeni maliyetler doğurmuştur. Merkezî idare bu maliyetleri karşılamak amacıyla malikâne sahiplerine çeşitli ek yükümlülükler getirmiştir (Karaman, 2013, s. 351).

Malikâne sahiplerinden alınan ödemeler; mâl, muaccele ve kalemiye gibi temel vergilerin yanı sıra farklı harçları da içermekteydi. Peşinat üzerinden alınan bu harçlar; başmuhasebe halifesine, %0,4 maliye kâtibine, %0,3 müzayede tellalına, %0,2 ruznamçe halifesine, %0,1 olmak üzere toplamda %1 oranında belirlenmişti. Ayrıca berat verilen kişilerin dergâhîli çavuşbaşına %2 oranında ödeme yapması zorunluydu. Bu ek harçlar, özellikle saltanat değişiklikleri veya savaş dönemlerinde devlet için önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir (Genç, 2012, s. 114-5).

Malikâne mukataalardan alınan vergiler genel olarak üç başlık altında toplanmaktaydı: cülûs resmi (Özcan, 1990, s. 108-14; Pakalın, 1993, s. 312; Tabakoğlu, 2007, s. 582; KK 5040/5, s. 9-10), kasr-ı yed resmi (Çakır, 2003, s. 163-5; Özvar, 2018, s. 24; Özkaya, 1994, s. 55; KK 182, s. 48; MAD.d. 9491/166) ve cebelü bedeliyesi (Emecen, 1993, s. 188-189; Mustafa Nuri Paşa, 1987, s. 307; Çakır, 2003, s. 168). Bu düzenlemelerle malikâne sahipleri aynı zamanda vergi mükellefi haline gelmiş, böylece devlet ricali ile reâyâ arasındaki ayrımlar daha da belirsizleşmiştir (Salzmann, 2017, s. 144).

İlk yıllarda malikâne satışlarından elde edilen gelirler, bütçe gelirlerinin yalnızca %1,5'ini oluştururken, 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde bu oran %10'a yükselmiştir (Özvar, 2018, s. 90). Malikânenin muaccele gelirleri, özellikle askerî harcamaların finansmanında kritik bir rol

oynamıştır. Yeniçeriler, eminler, ağalar, nazırlar gibi askerî personelin maaşları; kale muhafızlarının erzak ve giyecekleri; kale bakımları ve saray masrafları büyük ölçüde bu gelirlerle karşılanmıştır (Doğan, 2017, s. 92).

Osmanlı yönetiminde mukataa ihaleleri genellikle İstanbul'daki bürokratlara veya emekli askerî görevlilere tahsis edilir, bu kişiler ise işletme haklarını çoğunlukla yerel güvenilir şahıslara devrederdi. Böylece mîrî araziler güvence altına alınır, üretim teşvik edilir ve düzenli vergi tahsilatı sağlanırdı. Kadı, vali, mütesellim ve mültezimler birlikte, arazi güvenliği, üretimin sürekliliği ve iskân düzeninin korunmasından sorumlu tutulmuş; böylece taşrada çok katmanlı bir denetim mekanizması oluşturulmuştur.

Adana eyaleti, 19. yüzyıl başında mütesellimlik ile yönetilmiş; Hasan Paşazâde Ahmed Bey gibi mütesellimler, malikâne uygulamasında hem malikâneci ile reâyâ arasındaki ilişkileri düzenlemek hem de vergi toplama sürecini güvenceye almak açısından kritik roller üstlenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 57-45/71). Arşiv belgelerine dayalı incelemeler, Adana'daki malikâne sahiplerinin çoğunlukla askerî sınıfa mensup olduklarını, ancak sermaye sahipleri, reâyâ ve gayrimüslim unsurların da sisteme dâhil olduğunu göstermektedir.

18. yüzyılda Adana'da 302 mukataa 432 kişiye malikâne olarak tahsis edilmişken (Ergenoğlu, 2016, s. 173), 19. yüzyıl başlarında malikâne ve emanet olarak verilen mukataa sayısı 555'e, bunları işleten mültezim sayısı ise 287'ye çıkmıştır (Bakırcı, 2024). Malikâne sahiplerinin kimlikleri, Başmuhasabe, Maliyeden Müdevver defterleri ve Adana Şer'iyeye Sicili gibi arşiv kaynakları üzerinden incelenmiş; görev ve statüler çoğu zaman doğrudan belirtilmediğinden, kullanılan ünvanlar (paşa, bey, ağa, efendi, el-hâcc vb.) kimlik tespitinde temel ölçüt olmuştur.

Adana'daki malikâne sahipleri şu gruplar altında sınıflandırılabilir:

Askerî kökenliler: Saray görevlileri, eyalet düzeyinde görev yapan bürokratlar ve asker kökenli kişiler.

Memurlar: Aktif ya da emekli taşra idarecileri.

İlmiye sınıfı mensupları ve farklı eyaletlerde yaşayan askerî/ilmiye kökenliler.

Ayan ve reâyâ: Yerel güç sahibi aileler ve ekonomik kapasiteye sahip bireyler.

Gayrimüslimler: Özellikle sarraflar ve mali işlerde uzman kişiler.

Kadınlar: Sınırlı sayıda da olsa malikâne uygulamasında yer almışlardır (Bakırcı, 2024).

Bu çeşitlilik, malikâne ortaklıklarının çoğu zaman farklı sosyal grupları bir araya getirdiğini göstermektedir. Aynı malikânede bir askerî bürokratin kardeşiyle veya bir ilmiye mensubunun oğlu ile ortaklık kurduğu görülmektedir. Sancaktaki mukataaların yüksek mâl ve mu'accele bedelleri, askerî sınıfın sermaye birikimini bu yolla değerlendirdiğini; gayrimüslim sarrafların ise finansman ve kefalet aracılığıyla sisteme dâhil olduğunu ortaya koymaktadır.

Hasan Paşazâdeler ve Menemencioğulları gibi güçlü ayan aileleri, malikâne sistemi üzerinden taşra yönetiminde etkili olmuş; bu durum, Adana'da merkezî otoritenin taşrayla kurduğu ilişkilerin yerel elitler aracılığıyla şekillendiğini göstermektedir. Ancak 19. yüzyıl başında Rusya'nın doğu faaliyetleri, Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı ve bölgedeki eşkıyalık hareketleri, taşra yönetiminde ciddi istikrarsızlıklar yaratmıştır.

Sonuç olarak Adana sancağındaki malikâne uygulaması, Osmanlı taşrasındaki toplumsal çeşitliliği, yerel elitlerin güçlenmesini ve devletin mali mekanizmalarının taşra gerçeklerine

uyumunu gözler önüne sermektedir. Malikâne sahiplerinin askerî sınıf, ayan, reâyâ, gayrimüslimler ve kadınlar gibi farklı gruplardan oluşması, sistemin kapsayıcı ve karmaşık yapısını ortaya koyarken bu dağılım, merkez-taşra ilişkilerinin dinamiklerini anlamada Adana'yı önemli bir örnek haline getirmektedir.

19. Yüzyılda Adana Sancağında Malikâne Uygulaması

Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü mali zorlukları aşmak amacıyla başvurduğu çözümlerden biri olan malikâne uygulaması, esasen devletin idari ve mali sistemlerinde meydana gelen yapısal dönüşümün bir yansımasıdır. Özellikle artan toprak kayıpları, asker yapılanmaya ilişkin tartışmaları gündeme taşımış; bunun arka planında ise tımar sisteminin giderek azalan verimliliği, söz konusu dönüşümü hızlandıran temel unsur olmuştur. Bu gelişme, aynı zamanda mîrî arazi rejimindeki çözülüş sürecinin de bir göstergesi niteliğindedir. Taşra yönetimleri de bu süreçten etkilenmiş ve 18. yüzyılda taşrada belirgin bir istikrarsızlık ortamı ortaya çıkmıştır (Özkaya, 1994, s. 61). Bununla birlikte, bütün bu olumsuzluklara rağmen devletin klasik düzenine ait birçok işleyişin varlığını sürdürdüğü de gözlemlenmektedir.

Taşra yönetimleri arasında sosyo-ekonomik yapısı ve stratejik konumuyla dikkat çeken Adana sancağı, bu yapısal değişimlerin etkilerini derinden hissedilen bölgelerden biri olmuştur. Antik Çağlardan itibaren Adana, Asya ile Avrupa arasında önemli ticaret ve ulaşım yollarının kesiştiği stratejik bir merkez olmuştur (Uğuz, 2016, s. 335). Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'a uzanan yolların Gülek Boğazı üzerinden Çukurova'ya bağlanması şehrin önemini artırırken (Aktan, 1967, s. 6; Darkot, 1997, s. 126-8); Tarsus ve Misis gibi liman şehirleri arasında bir konaklama noktası olarak konumlanması ve Seyhan Nehri'nin Çukurova Ovası'na açıldığı yerde kurulmuş olması, Adana'nın ticari ve stratejik değerini pekiştirmiştir (Erdem, 1988, s. 348-9; Ramazanoğlu, 2006, s. 17; Gould, 1973).

Adana, sahip olduğu stratejik ve ekonomik değerleri nedeniyle tarih boyunca devletlerin mücadele alanlarından biri olmuştur. 14. yüzyıl ortalarından itibaren Türkmenlerin Yüregir koluna bağlı Ramazanoğulları Beyliği'nin idaresinde Memlûk hâkimiyetine giren şehir (Sümer, 1963, s. 18-23; Sümer, 1997, s. 612-20; Çelebi, 2016, s. 295-6), 1516'da Osmanlı yönetimine katılmış ve Ramazanoğullarına yurtluk-ocaklık olarak bırakılmıştır (Abdülkadir Efendi, 2003, s. 466; Sümer, 2024, s. 344-6; Kartekin, 1979, s. 25-35). Böylece Osmanlı, bölgede aşiretlerin denetimini sağlamış ve Adana'yı Şam ile Halep beylerbeyliklerine bağlı bir sancak haline getirmiştir (Göyünç, 1991, s. 269-277; Kılıç, 1999, s. 10).

Osmanlı mali sisteminde önemli bir gelir kaynağı haline gelen Adana, yerleşik ve konargöçer yaşam biçimlerinin bir arada sürdürülebildiği; hayvancılık, tarım, ulusal ve uluslararası ticaret ile madencilik aynı anda yapılabildiği bir merkez konumundaydı. Adana sancağında vezir rütbesine sahip eyalet valisi veya beylerbeyi başta olmak üzere, tımar ve zeamet sahipleri ile Hashâ-i hümâyûn'a bağlı ve merkezi hazine tarafından kontrol edilen alanlarda tımar, iltizam ve malikâne uygulamaları bir arada görülmekteydi (MAD.d. 9893: 24-25; 9912: 260; 10155: 261; 10160: 4; 3956: 314).

Osmanlı idaresi, bölgede işlevini yitirmeye başlayan tımar sistemini ayakta tutmaya çalışırken askerî gelişmelerin tetiklediği konargöçer aşiretler arasındaki hoşnutsuzlukları gidermek ve üzerlerindeki denetimi artırarak Adana genelinde istikrarı sağlamak amacıyla bazı gelir kaynaklarını mukataalaştırmış ve malikâne yöntemiyle iltizama vermiştir (Özvar, 2018, s. 147-8; Ergenç, 1986, s. 367-82; Yörük, 2019, s. 217-38). Mukataa gelirlerinin toplanmasında emanet usulüyle bürokratlar, malikâne usulüyle ise üçüncü şahıslar görev almış; emanet usulünün

uygulandığı bazı mukataalar, mültezim konumundaki bürokratlara görevde kaldıkları sürece malikâne olarak tahsis edilmiştir (Bakırcı, 2024).

Osmanlı Devleti, hukuk temelli idari yapısında, her türlü işlemin hukuka uygun yürütülmesine büyük önem vermiştir. Adana'da mukataaların malikâne usulüyle verilmesi sırasında da mültezimin hukuki sorumluluklarını vurgulayan ifadelerin kullanılması bu yaklaşımın bir yansımasıdır. İltizam sözleşmelerinde kullanılan dil, mukataaların malikâne veya emanet yoluyla işletilmesinde hukuki bağlayıcılık taşımıştır.

Adana'da malikâne iltizamını üstlenen mültezimler yalnızca vergi toplamakla değil, aynı zamanda mukataa sahasındaki ekonomik faaliyetlerin yönetimiyle de sorumlu tutulmuşlardır. Bu durum, mültezimin modern anlamda bir işletmeci gibi hareket ettiğini göstermektedir (MŞH.ŞSC.d.. 60-29/39; 55- 130/58; 57- 87/120). Ayrıca mültezimler, haklarını başkasına devrettiklerinde bu devir işlemleri kadı sicillerine kaydedilmiş; taraflara da belgelerin suretleri verilmiştir. Böylece, iltizam uygulamaları aynı zamanda vekâlet ve icâre (kira) hükümlerini de içermiştir (MŞH.ŞSC.d.. 48- 35/79; 48- 55-102, 103; 58- 59/182).

Osmanlı'da toprak, insan ve vergi arasında güçlü bir bağ bulunmaktaydı. Devlet, tahrir defterleriyle toprağı kontrol altına alırken reâyânın yer değiştirmelerini de sıkı şekilde denetlemiş; iskân süreçlerini merkezi otorite doğrultusunda yönetmiştir. Kontrolsüz göçler, üretim ve vergi düzenini tehdit edeceği gibi güvenlik sorunları doğurabileceğinden devlet bu tür hareketliliğe izin vermemiştir (MŞH.ŞSC.d.. 54- 21/26; 69-21/ 26; Koç, 2020a, s. 649-50; Koç, 2020b, s. 659-62; İnalçık, 2012, s. 168-73).

Adana'da tarım ve hayvancılık ağırlıklı mukataalar malikâne yoluyla, ticarete konu mukataalar ise genellikle eminler aracılığıyla işletilmiştir. Eminler, bu hakkı alt ihalelerle bir yıllığına emanet usulüyle devretmişlerdir. Vergilerin esasını, üretim üzerinden alınan öşür ile ticarete konu mallardan alınan vergiler oluşturmuş; hesaplamalarda güneş yılına dayalı mali takvim kullanılmıştır.

Malikâne usulünde mültezim, mukataayı kaydihayat şartıyla işletme hakkını ihale sonucunda kazanır, peşinat ve gerekli harçları ödedikten sonra devlete mâlimîrî vergisini aktarmakla yükümlü olurdu. Mukataadan elde ettiği gelire hem devlete olan yükümlülüklerini yerine getiren hem de ihale sürecinde ödediği peşinatı kademeli olarak geri alan mültezimin kârı, doğrudan mukataa gelirleriyle orantılıydı. Ürünlerden alınan öşür vergisinin (%10) devlet hissesinden arta kalan kısmı ise mültezimin kazancını oluştururdu.

Osmanlı Devleti'nde mukataa işlerinin hukuki zeminde yürütülmesi amacıyla mültezim adayları taleplerini maliye görevlilerine veya kadıya sunmak zorundaydı. Bu taleplerde adayın kefilleri, kefalet miktarları ve varsa ortakların hisseleri ayrıntılı olarak belirtilmiştir (Genç, 2000, s. 155-8; MŞH.ŞSC.d.. 58- 282/396; 8- 63/189, 88/260; 7- 14/32; 71- 53/113; 10- 74/232). Baş muhasebe kayıtlarının incelenmesinin ardından, mukataanın mu'accele bedeli, heyet huzurunda herkese açık bir şekilde “...beyne'n-nâs defatle müzâyede...” yapılan açık artırmalarla belirlenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 124/64; 48- 131/211; 10- 96/285, 97/286, 100/291), “... ve rağbâtı inkıtâ'ından” sonra en yüksek teklifi veren adayın bilgileri kaydedilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 124/64; 48- 131/211; 70- 30/26).

İhaleyi kazanan mültezimin mu'accele ve harçları Hazineiâmire'ye teslim ettiği ruznamçe belgesiyle teyit edildikten sonra mukataanın “...ber-vech-i malikâne...” olarak kaydının yapılmasına dair ferman verilmesinin uygunluğunu ifade eden telhis düzenlenirdi. Telhis doğrultusunda mültezim hakkında “...mezîd-i inâyet Pâdişâhânem zuhura getürüb ...” yani

padişahın olumlu iradesini içeren bir hattihümâyun düzenlenir ve mültezime mukataanın ber-vech-i malikâne olarak kaydının yapılması için gerekli berat verilir.

Beratta; berat tarihi, mukataa başlangıcı, ödenen mu'accele, hisse oranları ve mültezimin hayatta olduğu sürece gelir toplama yetkisi açıkça belirtilirdi. Mültezim; yıllık mâlümîrî ödemeleri, diğer harçlar ve hesapların düzenli tutulmasıyla yükümlü kılınırdı (MŞH.ŞSC.d. 55- 124/64; 55- 54/161; 48-131/211; 58- 54/60; 51-6/9, 11/13; 61- 12/34; 70-30/26; 8-59/182; 10-96/285, 97/286, 100/291, 124/332). Bu koşulların sağlanması durumunda mültezimin tasarruf hakkı korunur, üçüncü kişilerin müdahalesi engellenirdi. Berat, devlet ile mültezim arasında bir "kiraya veren-kiracı" ilişkisi tesis ederken defter kayıtları da olası anlaşmazlıklarda hukuki dayanak oluştururdu.

Malikâne sahipleri çoğunlukla Osmanlı'nın askerî ve bürokratik elitlerinden oluşurken taşrada bu hakların gayrimüslim mültezimler veya ayan sınıfından taşeronlar aracılığıyla işletildiği görülmektedir. 17. yüzyıldan itibaren malikâne sistemi, askerî sınıfın güç ve nüfuz kazanmasına imkân tanımış; devlet ise mültezim gruplarını çeşitlendirerek rekabeti artırmayı amaçlamıştır. Bu süreç, sermaye hareketliliğini hızlandırmış ve daha karmaşık ortaklık yapılarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Çakır, 2003; Bülbül, 2007, s. 99-122).

Osmanlı mali ve idari yapısında mukataalar, gelirlerinin yüksekliği ve yönetim güçlükleri gibi nedenlerle bireylere ya da ortaklıklara devredilebilmekteydi. Malikâne usulünde mültezim adayları, yüksek mu'accele bedelini ödeyebilmek için güvenilir kefiller bulmak zorundaydı. Örneğin Adana ve Tarsus çevresinde yer alan bazı mukataaların malikâne olarak tahsisi sırasında peşinat bedelinin yıllık vergi miktarının yaklaşık 13,5 katına denk geldiği görülmektedir. Bu tür ağır yükümlülükler güçlü sermaye gruplarının, özellikle sarrafların, mültezimlere kefil olarak sürece dâhil olmalarını zorunlu kılmıştır (MŞH.ŞSC.d. 10- 96/285; Koyuncu, 2014, s. 300-304; Yayıncıoğlu, 2019, s. 375-96).

Mültezimler, devlete önceden ödeme yaparak vergi toplama hakkı kazanmış; bu süreçte finansman ihtiyacını karşılamak için ortaklıklar kurmuşlardır (Lewis, 2006, s. 142; Çizakça, 1999b, s. 223-57). Ortaklıklar genellikle ikişer kişi arasında gerçekleşmiş ancak mukataa alanlarının genişliği veya yüksek hasılat miktarı, ortak sayısını artırmıştır. Bu yapı, hem mali yükün paylaşılmasını hem de etkin bir yönetimi mümkün kılmıştır. Adana'da Cemâ'at-i Yörügân-ı Adana, Tarsus ve Sis mukataası örneğinde olduğu gibi geniş alanları kapsayan malikâneler, mültezimler arasında bölüştürülerek işletilmiştir (MŞH.ŞSC.d. 54- 16/28, 39/49; 55- 120/72, 139/46; 57- 16/36, 21/25, 54/83, 105/138,112 /146, 116/152; 58- 80/95, 188/232, 223/298, 235/318, 240/328, 248/344, 287/404; 60- 29/39, 30/40, 95/151; 63- 17/64; 8- 83/249, 119/325; 64- 13/52; 58- 21/25, 23/27, 45/48, 80/95, 194/241, 240/328, 248/344, 287/404; C..ML.. 781/31892, 377/15475).

Malikâne uygulamasında mültezimlerin yüksek peşinat bedelleri ödeme zorunluluğu, sarrafları malikâne sisteminin temel finansal aktörleri haline getirmiştir. Başlangıçta taşrada faaliyet gösteren bu kesim, zamanla İstanbul'da güçlenmiş ve 19. yüzyılda "Galata bankerleri" olarak anılmaya başlanmıştır (Genç, 2000, s.155; Cezar, 1986, s. 136; Toprak, 1985, s. 760-1; Kazgan, 2005, s. 10). Sarraflar, mültezimlere kefalet sağlamış; mali yükümlülüklerin yerine getirilmesinde aracılık etmiş ve kimi zaman poliçe gibi araçlarla taşra-mâliye ilişkilerini kolaylaştırmıştır. Adana mütesellimi Ahmed Bey'in 1803 tarihli belgelerde görülen poliçe kullanımı, taşra yöneticileri ile İstanbul sarrafları arasındaki mali bağların önemini açıkça ortaya koymaktadır (MŞH.ŞSC.d. 58- 194/241, 232/314, 232/313, 214/277, 269/378, 280/393, 281/395, 287/404, 202/260, 262/366, 188/232, 80/95; 7- 64/148, 19/39; 57- 116/152, 54/83, 16/36; 60- 29/39, 30/40,

95/151; 55- 139/46; 136- 52/95, 90/135; 48- 130/208; 51- 15/16; C..ML.. 620/25535, 675/27698, 320/13161).

İslam hukukunda faiz yasağı bulunmasına rağmen sarrafların kefalet ve finansman karşılığında ücret talep etmesi, kırsal bölgelerdeki yüksek riskler nedeniyle çoğu zaman tartışmalı hale gelmiştir. Bu durum Osmanlı mali yapısında faiz, kefalet ve ortaklık ilişkilerinin sürekli yeniden tanımlanmasına yol açmıştır (Zaim, 1995, s. 37; Apaydın, 2002, s. 168-77; Apaydın, 2010, s. 278-83; Kara, 2021, s. 75-6).

Sonuç olarak Adana örneği, mukataa sisteminde malikâne uygulamasının yüksek sermaye ihtiyacını beraberinde getirdiğini; bu ihtiyacın ise mültezim-sarraflar-askerî bürokrasi üçgeninde şekillenen ortaklık yapılarıyla karşılandığını göstermektedir. Sarraflar yalnızca taşradaki malikânelerin finansmanında değil, aynı zamanda devletin merkezî maliyesinde ve kısa vadeli borçlanmalarında da etkin rol oynamışlardır. Böylece malikâne uygulaması, Osmanlı mali sisteminde hem devletin erken gelir ihtiyacını karşılayan hem de yeni sermaye hareketliliklerini teşvik eden bir mekanizma işlevi görmüştür.

Mukataa Türleri

Malikâne uygulamasının ilk yıllarında, düşük gelirli mukataalar düşük bedellerle müzayedeye çıkarılmış; böylece geniş bir alıcı kitlesi hedeflenmiştir. Malikâne uygulamasındaki bu gelişmeleri 19. yüzyılda Adana sancağında da görmemiz mümkündür (Ergenoğlu, 2016, s. 74). Adana'nın en yüksek gelirli mukataaları; Yörügân, ihtisâb, adet-i ağnâm, resmi ispençe, cizye, resm-i dönüm-i duhan, gümrük, resm-i kıslak, hashâ-i Haleb ve maden gibi tarım, ticaret ve üretim ile ilişkili alanlarda karşımıza çıkmaktadır. Adana sancağında var olan bu malikâne mukataaların bir kısmı önceki dönemlerden beri devam etmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde bu mukataalara ilaveten yeni malikâne mukataalar verilmiştir. Bu yüzyılda Adana'daki mukataalar, tarım ve hayvancılık ile ticaret olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.

Tarım ve Hayvancılık İçerikli Mukataalar

Adana'da genel olarak tarım, bahçecilik ve hayvancılığa dayalı mukataalar bulunmaktaydı. Bölgede, birçok nahiye ve kaza sınırları içindeki köy ve mezralar mukataalaştırılarak ber-vech-i malikâne usulüyle iltizama verilmiştir. Bu mukataalar çoğunlukla birden fazla köy veya mezranın birleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

Adana sancağında tarım ürünleri arasında buğday (hınta), arpa (şa'ir) ve susam öne çıkmakta, özellikle buğday üretimi diğer ürünlere göre daha fazla yapılmaktaydı (MŞH.ŞSC.d. 72- 74/138). Örneğin, Âdet-i Ağnâm Dünderlu Mukataası'na bağlı Dusenk nahiyesindeki Şehr-i Kâr Mezrası (80 guruş), Torbacası (Avret Güli) Mezrası (68 guruş), Bâfreden Mezrası (50 guruş), İbrişim Mezrası (20 guruş), A'bâr Mezrası (17 guruş), Belekçevirir Mezrası (250 guruş), Hor Mezrası (115 guruş), Orılı (Zârk) Mezrası (50 guruş) ve Sağırviran Mezrası (113 guruş) toplamda yıllık 763 guruş olmak üzere gelir sağlıyordu. Bu gelirlerin işletilmesi ve toplanmasının dörtte birlik (rub') hissesi, malikâne usulüyle Günâneli Hüseyin'e 25 Şevval 1214/9 Mart 1800 tarihinde verilmiştir (MŞH.ŞSC.d. 55-124/64).

Benzer bir örnek, Dünderlu ve Yüreğir nahiyelerindeki Üç Kilisa mezrası (Salık Cemaatine ait, 175 guruş), Muğâre mezrası (Çobanlı Der-nezd, 45 guruş), Yeni Beylik/Ozik mezrası (30 guruş) ve Sırmacık mezrası (Yüreğir, 2,5 guruş) üzerinden görülmektedir. Bu mezraların yıllık toplam geliri, güneş yılı farkı da hesaba katılarak 283,5 guruş 11 akçe olmuştur. Malikâne usulüyle bu gelirleri tasarruf eden Seyyid el-Hâcc İbrahim'in vefatının ardından açık artırma sonucunda rub'

hissesi Nevşehirli Halil Mehmed'e verilmiştir. Halil ;Mehmed, 125 guruş peşinat (mu'accele) ve diğer vergileri hazineye ödemiş; şartların yerine getirilmesinin ardından kendisine yeni berat 14 Rebiülevvel 1217/15 Temmuz 1802 tarihinde düzenlenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 48- 131/211).

Adana eyaletinde malikâne olarak ortaklıkla işletilen mukataalar arasında en dikkat çekici olanlardan biri Cemâ'athâ-yı Yörügân-ı Adana ve Tarsus ve Sis mukataasıdır. Bu mukataa, Kütahya, Saruhan, Adana, Sis ve Tarsus sancaklarında tahrir edilen Yörük cemaatlerini kapsayan Anadolu'daki Yörügân mukataasının bir parçasıydı. Adana, Tarsus ve Sis sancaklarını içine alan geniş bir coğrafyayı kapsayan bu mukataa, aynı zamanda dönemin önemli ticaret yolları üzerinde yer almaktaydı. Adana mütesellimi Ser-bevvâbîn dergâh-ı âlî Hasanpaşazâde Ahmed Bey, kardeşi Mehmed Bey ve amcasının oğlu Mustafa Bey, bu mukataayı 1786'dan itibaren ortaklaşa işletmişlerdir (MŞH.ŞSC.d., 60- 29/39, 95/151). Her ne kadar tek parça halinde iltizama verilmiş olsa da uygulamada her bir ortağın belirli bir sancak bölgesini tasarruf ettiği anlaşılmaktadır. Yörügân mukataası, yıllık 10.177,5 guruş mâl-ı mîrî geliri ile işletilmiş, Ahmed Bey ise mutasarrıflığını 6 Şevval 1226/24 Ekim 1811'deki vefatına kadar ortaklarıyla birlikte sürdürmüştür (MŞH.ŞSC.d., 69-71/95).

Yörügân mukataası içinde Türkmen ve Kürtmen konargöçer cemaat ve aşiretler bulunmaktaydı. Bunlardan Kerimli Cemaatine mensup bazı kişiler, devlete ödemeleri gereken vergilerini (mâlimîrî) vermemek amacıyla yerlerinden kaçarak Adana'dan yaklaşık 20 saat mesafedeki bir bölgeye sığınmışlardır. Bu durum, Adana mütesellimi Ahmed Bey tarafından Divânihümâyun'a bildirilmiştir. Ağır çalışma şartları ve vergi borçları nedeniyle firar eden bu kişilerin, eski yerleşim yerlerine (mukîr-ı kadîm) geri döndürülmeleri ve yeniden iskân edilmeleri Ahmed Bey tarafından talep edilmiştir. Ayrıca, Yörügân mukataasından 1213/1798 tarihine ait 2.025 guruş cebelü vergisi, malikâne mutasarrıfı olan Ahmed Bey'den 7 Cemaziyelahir 1215/26 Ekim 1800 tarihinde tahsil edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 60- 37/50; 55- 92/110).

Adana sancağında tarım ve hayvancılığa uygun, askerî sınıfa mensup kişilerin kullanımına tahsis edilmiş tımar alanları da bulunmaktaydı. Ancak bu alanlar, zamanla verimliliklerini kaybettiklerinde tımar vasfından çıkarılarak mukataa haline getirilmiş ve malikâne usulüyle ihaleye açılmıştır. İhale sürecinde söz konusu araziler öncelikle asker kökenli şahıslara verilmiştir. Tımarlardan mukataaya dönüştürülen bu alanlarda buğday (hınta), arpa (şa'ir), susam ve koza gibi ürünlerin hasadı yapılmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 72- 74/138; 55- 146/28; 48- 35/79, 35/80). Malikâne yöntemiyle işletilen bu mukataalarda, mültezimlerin katkısıyla üretim verimliliğini artırma çabaları da dikkat çekmektedir.

Örneğin, Osman veled-i Halil'in Adana ve Tarsus sancaklarıyla Yüreğir ve diğer nahiyelerde bulunan zeameti, verimsiz hale gelmesi nedeniyle mukataa olarak kaydedilmiş ve malikâne usulüyle kendisine 9 Cemaziyelahir 1216/17 Ekim 1801 tarihinde verilmiştir (HAT., 1482/3). Benzer şekilde, Adana sancağındaki bazı mezraların tımarına mutasarrıf olan Mustafa veled-i Mustafa'nın Lağımcı Ocağı'na geçmesi üzerine söz konusu mezralar mukataa olarak kendisine tahsis edilmiştir (AE.SMHD.II. 100/8464).

Adana'da büyük zeametler de mukataa gelirlerinin toplanması ve işletilmesi amacıyla kiraya verilmiştir. Örneğin Adana sancağında Yüreğir, Büyük Güllah ve diğer bölgelerden elde edilen gelirlerin (aşâr-ı şer'iyye, örfî vergiler, suç ve ceza gelirleri, arazi tapu ücretleri, kul ve harp vergisi, kaçgun, bina vergisi, kışlak, yaylak, otlak ve diğer kalemler) toplamı 42.398 akçe olarak hesaplanmıştır. Bu gelirlerin bir yıllık iltizamı, 1222/1807 yılı Mart ayından Şubat sonuna kadar olmak üzere, Dergâhîâlî Ser-turnacısı es-Seyyid el-Hâcc Mustafa Ağa'ya 3 Muharrem 1222/13 Mart 1807 tarihinde verilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 176/214).

Yine Adana'ya bağlı Yüreğir Bölgesi'nde, Kastamonulu Hacı İsmail'in vefatıyla boşalan (mahlul) tımar, Mehmed adlı şahsa verilmiştir. Haleti Zeâmeti olarak bilinen ve yıllık geliri 1.000 akçe olan bu tımar, Mihmandar köyünün iltizamı ile birlikte 650 gurus bedelle 27 Şaban 1222/30 Ekim 1807 tarihinde, bedelin tamamen ödenmesi üzerine Mehmed'in tasarrufuna geçmiştir (AE.SMHD.II. 97/8250).

Benzer bir uygulama, Adana ve Tarsus sancaklarında bulunan boş 9 tımar için de gerçekleştirilmiştir. 1242/1826 tarihli gelirlerinin düzenli şekilde toplanarak öncelikle taburlara ait ihtiyaçlar için harcanması, artan kısmın ise mukataa gelirleri kapsamında hazineye teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. 1243/1827 tarihi itibarıyla bu tımarların gelirleri hesaplanarak kayıt altına alınmıştır. Gelirler, askerî taburların ihtiyaçları için ilgili sancak valilerinin gözetiminde tahsil edilip merkezi hazineye aktarılmıştır. Ayrıca, tımar ve zeamet gelirlerinin tahsis edilen askerî harcamalar dışında başka amaçlarla kullanılmaması gerektiği açıkça belirtilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 72- 62/114).

Adana'nın ovalık alanlarında meyve ve sebze üretimi yapılmakta, bu alanlar Bağçeha-i Adana mukataası adıyla malikâne usulüyle iltizama konu olmaktaydı. Söz konusu mukataa, dikkate değer büyüklükte bir işletme sahasını kapsamaktaydı. Belgelerden anlaşıldığı üzere, mukataa kendi içinde sokaklara ayrılarak idare edilmekteydi. Nitekim 1 Cemaziyelahir 1218/18 Eylül 1803 tarihli belgede, Adana mütesellimi ve valisinin "...*'ale'l-iştirâk mutasarrıf olduğumuz...*" ifadesi, bu mukataanın ortaklık usulüyle işletildiğini göstermektedir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 232/312, 176/216, 157/188, 47/50). Ayrıca Bağçeha-i Adana mukataası içinde vakıf taşınmazlarının bulunmasına rağmen kiracılardan öşür tahsil edilmesi dikkat çekici bir durumdur. Örneğin Sultan Sokağı'nda Sebkezâde Vakfı'na ait bitişik iki bahçeden elde edilen mahsul üzerinden bedel-i 'öşr olarak 15 gurus alınmış, bunun yanında her yıl belirlenen kira bedeli de mütevelliyeye ödenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 47/50; 10- 100/291).

Osmanlı Devleti, toprak, insan ve vergi arasındaki bağın hiçbir şekilde kopmamasına özen göstermekteydi. Yukarıda bahsi geçen belgeler, mirî araziler genelinde ya da tımar uygulamasından çıkarılarak malikâne usulüyle mukataa olarak işletmeye açılan toprakların vergi gelirlerinin askerî ve mali ihtiyaçlara yönlendirildiğini göstermektedir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesini ve mali disiplini koruma çabası içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Ticarî İçerikli Mukataalar

İpek Yolu ile Arabistan Yarımadası'na giden ticaret güzergâhlarının Anadolu'ya geçiş noktası üzerinde bulunan Adana, dikkat çekici bir konuma sahip olması ve Akdeniz kıyısındaki limanları sayesinde, tarih boyunca yoğun ticarî hareketliliğe sahne olmuştur. Pamuk, şab, duhan, kahve ve ipek gibi ürünlerin ticareti şehrin sahip olduğu çeşitli imkânları oldukça zenginleştirmekteydi. Bunun yanı sıra çarşı-pazardaki alışveriş ve madenlerin işletilmesi de bu ticarî zenginliği artıran unsurlar arasında yer almaktaydı.

Ticarî içerikli işletmeler, ürün çeşitlerine göre tek başına veya gelir kapasitesine bağlı olarak başka işletmelerle birleştirilip malikâne mukataa haline getirilerek bunların vergi gelirleri toplanmıştır. Bu mukataaların işletmesini üstlenen mültezimler, bir yandan devlet adına vergi tahsil ederken diğer yandan mukataaların düzenli işleyişini ve ticarî nizamın sürekliliğini sağlamışlardır. Bu yönüyle, mültezimler günümüzün modern işletmecilerine benzer bir konumda bulunmuş; devlete ödedikleri peşinatı karşılamak ve kâr elde etmek amacıyla yoğun bir faaliyet yürütmüşlerdir.

Adana'da ticarete konu olup malikâne olarak iltizama verilen mukataalar arasında ihtisâb mukataası (bâc-ı bâzâr ve penbe, şehri-kâr ve tevâbi'i), enfiye mukataası, şab mukataası, duhân (tütün) mukataası, 'âdet-i ağnâm mukataası, kahve gümrüğü mukataası, ma'den mukataası, mîzân-ı harîr mukataası, boyahane mukataası ve ispenç mukataası gibi mukataalar bulunmaktadır.

İhtisâb mukataası (bâc-ı bazâr ve penbe, şehri-kâr ve tevabi'i)

İhtisâb, Osmanlı Devleti'nde şehirlerde tarım dışı üretim ve hizmet faaliyetlerini şer'î hukuk temellerine dayalı olarak düzenleyen bir sistemdir (Fidan, 2020b, s. 171-98; Taş, 2007, s. 409-36). Sistemin uygulayıcıları olan muhtesipler, kadiya bağlı olarak fiyat kontrolleri ve kalite denetimlerinden sorumlu olup ihtisâb vergisi adı altında çeşitli vergiler toplardı (Ergin, 1338, s. 362). Bu vergiler; yevmiye-i dekâkin, damga resmi, bâc-ı bazar, penbe, gemi ihtisâbiyesi ve resm-i bitirme gibi farklı isimlerle anılmakta (Kazıcı, 1987, s. 170; MŞH.ŞSC.d.. 55- 102/101) olup yerel pazarlarda kalite ve fiyat düzenininin sağlanmasına hizmet etmekteydi. Osmanlı şehir ekonomisinin düzenlenmesinde temel araçlardan biri olan bu vergiler, Osmanlı vergi sistemi içinde önemli bir yer tutmaktaydı (Kazıcı, 1987, s. 67; Mantran, 1995, s. 16).

Adana sancağında ihtisâb mukataası için belgelerde farklı ifadeler kullanılmıştır: ihtisâb-ı Adana, mukata'a-i mahsûl-i ihtisâb-ı nefsi-i Adana ve tevâbi'i (MŞH.ŞSC.d.. 136- 90/135), ihtisâb-ı Adana ve bâc bazar (Yeniçeri, 1991, s. 411-13) ve gayra mukataası (MŞH.ŞSC.d.. 55- 54/161), ihtisâb-ı Adana ve rûsûm-ı penbe mukataası (MŞH.ŞSC.d.. 58- 187/229), ihtisâb-ı Adana ve Tarsus mukataası (MŞH.ŞSC.d.. 58- 244/338), mukata'a-i mahsûl-i ihtisâb-ı Sis ve tevâbi'uhâ (MŞH.ŞSC.d.. 136- 52/95). Belgelerde ihtisâb-ı Adana ile birlikte zikredilen bu mukataalar, padişah emriyle (bâ emri 'âlî) ihtisâb mukataasına bağlanmıştır. Böylece Adana'da yerel ticarî faaliyetlerden toplanan vergiler, ihtisâb-ı Adana mukataası tarafından tahsil edilerek yeni kurulan İrâd-ı Cedîd-i Hümâyûn hazinesine aktarılmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 69- 8/17; 55- 53/162).

Adana ihtisâb mukataası ve ona bağlı birimler, mîrî arazilerdeki uygulamadan farklı olarak malikâne usulüyle müzayedeye çıkarılmamış; İstanbul Mukataa Gümrüğü Emîni'ne "*ber-vech-i mâlikâne mutasarrıf*" olarak iltizama verilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 54/161; 48- 19/47; 62- 11/25; 7- 12/30, 14/32; 8- 30/97, 88/260; AE.SMHD.II. 93-7720). İstanbul Mukataa Gümrük Emîni, bu mukataaların işletme ve vergi toplama hakkını Adana mütesellimine, o da alt ihalelerle üçüncü şahıslara devretmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 53/163). Bu süreçte gümrük emîni peşinat ödememiş ancak özel kişilere yıllık olarak ihale edilen mukataalar için yıllık peşinat ve vergi taksitleri bu kişilerden tahsil edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 48- 55/102; 55- 27/204). Özetle bu çeşit mukataalarda bürokrata malikâne olarak verilen vergi gelirlerinin emanet usulüyle toplatılması şekli benimsenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 214/277; 55- 54/161).

Örneğin, 1216/1801 tarihinde padişah fermanıyla Adana ihtisâb mukataası ve Tarsus eyaletine ait pamuk vergileri (rûsûm-ı penbe), İstanbul Mukataa Gümrüğü Emîni Hasan Ağa'ya malikâne olarak devredilmiştir. Hasan Ağa, 1217-1218/1802-1803 tarihlerinde bu mukataaları mültezimlere ihale etmiş, elde edilen gelirler Nizâmıcedîd Hazinesi'ne aktarılmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 58-187/229). Adana ve çevresindeki kazalarda pamuk ve türevlerinden alınan vergilerin tahsil görevi ise, Hasan Ağa tarafından Adana valisi Mehmed Nurullah Paşa'ya bırakılmıştır. Vali, vergi toplama işini alt ihalelerle üçüncü şahıslara devretmiş; böylece ilgili mukataaların işletme serbestliği sağlanmış, aynı zamanda dış müdahalelere karşı korunmaları güvence altına alınmıştır (MŞH.ŞSC.d... 72- 42/72, 45/77; 8- 10/37; AE.SMHD.II. 93-7720).

Bu dönemde pamuk, Osmanlı ekonomisi açısından stratejik bir ürün olup üzerinden alınan vergiler önemli bir gelir kaynağı oluşturuyordu. Vergi kaçakçılığını önlemek amacıyla nakliye sırasında sıkı kontroller yapılmış, pamuk tüccarları resmi belgeler olmaksızın sevkiyat yapmamaları konusunda uyarılmıştır. Vergilerin tahsilinde mültezimlerin, padişah fermanlarına dayanarak görevlerini eksiksiz yerine getirdikleri takdirde zimmetleri ibra edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 201/257). Adana’da pamuk, pamuk ipliği ve kozalı pamuktan alınan vergiler “*resm-i penbe*” olarak adlandırılmış; bu vergiler satış sırasında tahsil edilerek ürün cinsine göre hesaplanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 58-244/338). Ayrıca, pamuk ticareti sırasında vergilerin ödenmemesi veya kaçakçılık gibi durumların önlenmesi için yükleme noktalarında sıkı denetimler uygulanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 8- 10/37).

Duhân (Tütün) ve Enfiye Mukataası

17. yüzyılın sonlarında Osmanlı’da altı farklı tütün çeşidi yetiştiriliyordu. Özellikle Yenice ve Vardar Yenicesi tütünleri yüksek kalitesiyle öne çıkmaktaydı. Tütün ticaretinde Müslüman tüccarların yanı sıra ayanlar ve gayrimüslim tüccarlar da etkin rol oynamıştır. Tütün, hem iç tüketimde hem de Selanik üzerinden Avrupa’ya yapılan ihracatta önemli bir yere sahipti (Yılmaz, 2005; Yorulmaz, 1995, s. 129-35; Yorulmaz, 1998, s. 231-59). 1688 tarihinde Osmanlı, mali kaynak sağlamak amacıyla “*duhan resmi*” adıyla tütün gümrük vergisini yürürlüğe koydu. Bu vergi başlangıçta yalnızca Rumeli ve Hudâvendigâr bölgelerini kapsarken, 1691’de bağımsız bir vergi haline geldi. 1697 itibarıyla ise Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu’da 98 noktada uygulanmaya başlanarak geniş bir alana yayıldı. Osmanlı ekonomisi için önemli bir gelir kaynağı haline gelen tütün tarımı ve ticaretinden hem öşür (%10) hem de dönüm başına 336 akçe tutarında maktû’ dönüm vergisi (resmi dönümü duhân) alınmaktaydı. Başlangıçta İstanbul Gümrük Eminliği’ne bağlı olan bu gelirler, 1759’da Darphâneiamire’ye devredilmiştir (Altun, 1995, s. 5-11).

19. yüzyıla gelindiğinde tütün üretimi ve tütün yapraklarının toz haline getirilmesiyle elde edilen enfiye (burun tozu) (Ömer, 2022, s. 98) imalatı Adana ve Tarsus’ta yapılmaktaydı. Adana’nın stratejik konumu da dikkate alındığında, Basra-Bağdat-Halep üzerinden İstanbul’a giden güzergâhta tömbeki sevkiyatının yoğunluğu ile limanları aracılığıyla yürütülen ticaret, tüccarların tütün ve enfiyeye olan ilgisini artırmıştır. Devletin bu ürünlerden gelir elde etme arzusu sık sık resmî yazışmalara konu olmuştur.

Adana ve çevresinde tütün ve enfiye üretim ve imalatının kontrol altına alınması, ayrıca düzenli gelir sağlanması amacıyla tütün gelirleri “*Adana ve Tarsus Duhan Gümrüğü Mukataası*” adıyla mukatalaştırılmıştır. Bu mukataa, Darphâneiâmire tarafından idare edilen İstanbul ve Tevâbi’i Duhan Gümrükleri mukatasının mülhakatı olan “*Arabistan Duhan Gümrükleri Mukataâtı*” içine dâhil edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 8- 12/42). Enfiye ise “*Memâlik-i Mahrûse Enfiye Mukatası*” mülhakâtından “*Adana ve Tarsus Kalemi Enfiyeciliği*” adıyla mukataalaştırılmıştır. Her iki mukataa gelirleri gümrük emine malikâne olarak emanet usulüyle ihale edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 7- 12/30).

Osmanlı Devleti Adana ve Tarsus’taki tütün ve enfiye gelirlerinin düzenlenmesi, merkezi otoritenin korunması ve keyfi müdahalelerin önlenmesi amacıyla çeşitli düzenlemeler yapmıştır. 1813 tarihinde, Adana ve Tarsus tütün gümrüğü mukataasının işletme hakkı Adana Valisi Hacı Mustafa Paşa’ya verilmiş; tüccarlardan alınan vergiler artırılmış ve yetkisiz kişilerin sürece karışması yasaklanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 69- 8/17).

1826 tarihinde ise Adana ve Tarsus enfiyeciliği mukataası, 17.500 kuruş karşılığında Adana Valisi Memiş Paşa’ya ihale edilmiştir. İstanbul’daki Duhan Gümrüğü Emîni’nin talebi üzerine çıkarılan

fermanda, enfiye üretimi ve ticaretinde önemli kurallar belirlenmiştir. Buna göre askerî ve idari yetkililerin müdahalesi yasaklanmış, izinsiz işletmelerin kapatılması, yasa dışı faaliyetlerde bulunan Müslümanların tutuklanması, gayrimüslimlerin mallarına devlet fiyatı üzerinden el konulması öngörülmüştür. Ayrıca keyfi harç ve aidat taleplerinin yasaklandığı, şikâyetlerin yerinde çözüleceği ve kurallara uymayanların cezalandırılacağı açıkça belirtilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 7- 119/255).

Adana'daki tütün ve tömbeki ticaretini düzenlemek üzere Hâfız Ömer Efendi, emanet usulüyle gümrükçü olarak 1827 tarihli bir ferman ile görevlendirilmiştir. Fermanda, mal saklama ve kaçakçılık yasaklanmış; Hâfız Ömer Efendi'ye denetim ve düzenleme yetkisi verilmiş; kadı, eşraf ve diğer yerel yöneticilerin ona destek olması emredilmiştir. Gelirlerin eksiksiz toplanması, gümrük işlemlerinin önceki yıllardaki gibi düzenli yürütülmesi ve Adana'ya bağlı sancaklarda da aynı uygulamaların geçerli olması gerektiği vurgulanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 72- 47/80).

Osmanlı Devleti'nin enfiye gelirlerini düzenlemek amacıyla Adana valisi ve Tarsus kadısına hitaben yazılan 1820 tarihli fermanda detaylı hükümler getirilmiştir. Bu fermana göre enfiye mukataası belirli bir süre için Sucubaşı İsmail Ağa'ya emanet usulüyle ihale edilmiş; mukataanın idaresi ve gelirlerin düzenli şekilde hazineye aktarılması onun sorumluluğuna verilmiştir. Enfiye üretimi ve satışı yalnızca İsmail Ağa'nın yetkilendirdiği kişiler tarafından yapılabilecek, izinsiz üretim ve satışlara ağır cezalar uygulanacaktır. Müslümanlar kalebentlikle, gayrimüslim reâyâ kürek cezasıyla, yabancı tüccarlar ise ihtarla cezalandırılacaktır. Fermanda ayrıca devletin farklı kademelerinden hiçbir yetkilinin bu sürece müdahale etmemesi gerektiği, kadıların ve zabitlerin ise düzenin korunmasına yardımcı olması emredilmiştir. Harç ve benzeri keyfi mali yükler yasaklanmış, ihtilafların doğrudan merkeze bildirilmesi şart koşulmuştur. Böylece hem düzenin bozulmaması hem de devletin gelir kaybına uğramaması hedeflenmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 7- 12/30; C..ML.. 268 - 10953; 281-11523).

1827 tarihli bir başka fermanda ise, enfiye mukataası bu kez malikâne usulüyle İstanbul Duhân Gümrüğü Emîni Mehmed Hidayet'e verilmiştir. Mukataanın yıllık geliri 17.500 kuruş olarak belirlenmiş, enfiye üretim ve satışı devlet imalathanelerinde yapılacak ve idarecinin denetiminde yürütülecektir. Yerel yöneticilerin ek harç talep etmeleri yasaklanmış, şikâyetlerin mahallinde çözülmesi emredilmiştir. Kaçak üretim ve satışların önüne geçilmesi için derbentçiler gibi sınır güvenlik görevlilerine sorumluluk verilmiş, kaçak malların devlet adına el konulacağı belirtilmiştir. Fermanda, yetkililerin herhangi bir suiistimalden kaçınmaları gerektiği ve kurallara uymayanların cezalandırılacağı açıkça ifade edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 72- 5/13).

Belgeler, Osmanlı Devleti'nin Adana ve çevresinde tütün ve enfiye ticaretini sıkı denetim altında tuttuğunu göstermektedir. Devlet, gelirlerin düzenli biçimde merkeze aktarılmasını sağlarken keyfi uygulamaları engellemeye çalışmış; böylece hem ekonomik çıkarlarını korumuş hem de merkezi otoritenin bölgede daha güçlü hissedilmesini amaçlamıştır.

Şab Mukataası

Osmanlı Devleti'nde şap üretimi başlıca Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar), Gediz ve Marunya bölgelerinde yapılmış, şab genellikle "mîrî şap" olarak adlandırılarak devletin mali tekelinde kabul edilmiştir (C..DH.. 5721; C..ML.. 1673/1914; C..İKTS.. 2099; C..DRB.. 622/2117; Tızlak, 1997, s. 7). 18 ve 19. yüzyıllarda Gediz ve Marunya madenleri doğrudan Darphane-iâmire'nin idaresinde bulunmuş, işletme ise mukataa sistemi çerçevesinde çoğunlukla iltizam yoluyla üç yıllık sözleşmelerle mültezimlere verilmiştir (Tabakoğlu, 1997, s. 177; Dingiş, 2011, s. 135-58). Stratejik bir hammadde olan şap, başta boyamacılık ve kumaş sanayinde kullanılmış; ayrıca deri

tabaklama, altın parlatma, para basımı, eczacılık ve tıpta da önemli bir rol oynamıştır (Faroqhi, 2004, s. 107; Zachriadou, 1983, s. 167; Erdemir, 1967, s. 301-7).

Karahisar-ı Şarkî şapı en kaliteli olarak bilinirken Kütahya şapı orta kalitede kabul edilmiştir. Devlet, bu kıymetli maddenin dolaşımını sıkı kurallarla düzenlemiş; örneğin 1770 tarihli bir emirle Kütahya şapının batı bölgelerinde, Karahisar-ı Şarkî şapının ise doğuda satılmasına izin verilmiştir (C..ML.. 1673/1914; MAD.d. 9665; Pegolotti, 1970, s. 43, 368). Adana ve Tarsus sancaklarında Kütahya şab-hânesinden gelen “şap”ın satışına izin verilirken Karahisâr-ı Şarkî Şap’ının satışı yasaklanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 72- 5/13-14).

1827-1828 tarihlerinde Adana ve Tarsus sancaklarındaki mîrî enfiye ve şab mukataası Kıbrıslı Kiryako veled Yani tarafından işletilmiş (MŞH.ŞSC.d.. 72- 47/81) ancak bu dönemde Gediz ve Karahisar-ı Şarkî şaplarının aynı anda piyasaya sürülmesi bazı karışıklıklara yol açmıştır. Duhân gümrük emini Mahmud Edhem’in idaresindeki Gedüs Şabhâsı mukataası yetki alanına giren Adana ve Tarsus sancaklarında, mukataa gelirlerinin korunması amacıyla Karahisâr-ı Şarkî ve Efrenc şaplarının alım-satımı ve limanlardan sevki 6 Haziran 1829 tarihli ferman ile kesin olarak yasaklanmıştır. Buna rağmen bazı tüccar, deveci ve esnafın bu şapları ihtikâr yoluyla elde edip farklı bölgelere kara ve deniz yoluyla naklederek satmaları, mîrî şap üzerinden gümrük, bâc, resm-i kabân gibi ek vergi ve harç talep etmeleriyle devlet gelirlerine zarar vermiştir. Yasağa uymayanların mallarına el konulacağı, isimlerinin merkeze bildirileceği ve cezalandırılacakları hükme bağlanmıştır.

Devlet, bu düzenlemelerle şap üretim ve ticaretini sıkı kontrol altına almayı, kaçakçılığı önlemeyi ve gelir kayıplarını engellemeyi hedeflemiştir. Özellikle gümrük ve vergi uygulamalarında düzenleme yapılarak Gediz Şabhanesi’nin gelirlerinin korunması istenmiştir. Yerel yöneticiler - kadılar, valiler ve zabîtan- fermânın uygulanmasından doğrudan sorumlu tutulmuş, yasa dışı faaliyetleri tespit ederek merkeze bildirmeleri emredilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 71- 6/15; 72- 57/101, 57/102; 8- 30/97, 43/37).

Kahve Gümrüğü Mukataası

Kahve bitkisi ilk olarak Habeşistan’da gıda olarak ortaya çıkmış, içecek olarak tüketimi ise Yemen’de başlamıştır. 16. yüzyılın başlarından itibaren tarikat mensupları, tüccarlar ve hacılar aracılığıyla Hicaz, Mısır ve Suriye üzerinden İstanbul’a ulaşmıştır. İstanbul’da kahve, 1555’te Tahtakale’de açılan ilk kahvehane ile topluma tanıtılmış; başlangıçta devletin karşı çıkmasına rağmen kahvehaneler kısa sürede sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın önemli merkezleri haline gelmiştir (Bostan, 2019, s. 169-70; Hattox, 1998, s. 11, 20, 24, 33, 65-67; Yaşar, 2019, s. 3-5).

Kahvenin kavrulup öğütüldüğü yerler tahmishane olarak adlandırılmış (Pakalın, 1993, s. 375), bu işletmeler İstanbul Emtia Gümrüğü Mukataası’na bağlı olarak iltizam yöntemiyle özel kişilere kiralanmıştır (Kütükoğlu, 1996, s. 263-68). Yemen’den Osmanlı topraklarına giren kahve, devlet tarafından sıkı denetime tabi tutulmuş; hanlarda ve gemilerdeki stoklar kontrol edilerek kahve miktarı gümrük defterlerine kaydedilmiş; dağıtımda adaleti sağlamak için kadı ve esnaf liderleri görevlendirilmiştir (Temel, 2021, s. 373-401; Yaşar, 2016).

Adana’da kahve ve tahmis işlemleri Tahmis-i Kahve-i Adana mukataası altında toplanarak vergi gelirleri toplanmıştır. 1801’de bu mukataa Yusuf Ağâh Efendi’nin malikânesine verilmiş fakat idaresini sürdürememesi nedeniyle 1804’te müzayedeye çıkarılmıştır (AE. SSLM. III. 297-17291). 1808’de yeniden müzayedeye çıkarılarak Ahmed Ağa’ya verilmiş (AE. SSLM. III. 99-5967), 1831’de ise “Adana, Tarsus, Karataş ve Misis Kahve Rûsûmu Mukataası” adıyla Adana Mütessellimi Ali Bey’e emanet usulüyle ihale edilmiştir (C..ML.. 649/26579). Ayrıca Adana’da bir Tahmis Hanı

da bulunmakta olup bu han 1817-818 tarihlerinde iki yıllığına yıllık 530 kuruş kira bedeliyle zimmi Çendirek Yosib'e kiralanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 70- 66/86).

Maden Mukatası

Osmanlı Devleti, maden kaynaklarını hem askerî hem de mali ihtiyaçlar için önemli bir gelir kaynağı olarak görmüştür. Adana sancağı sınırları dışında olmakla birlikte idari açıdan Adana'ya bağlı Bereketli Madeni (bugünkü Niğde-Çamardı), kurşun ve gümüş üretimiyle öne çıkmış ve padişah haslarına tahsis edilmiştir. Madenin yönetimi Darphaneîâmire Nâzırı tarafından atanan maden emînî ünvanını taşıyan yetkililer tarafından yönetilmiş, adlî konular ise kadıların yetkisinde kalmıştır. Emînler sadece maden yöneticisi değil, aynı zamanda bölgenin en üst mülki amiri konumundaydı (Tızlak, 1996, s. 703-18; Murat, 2024; Yorulmaz, 2004, s. 317-33).

Adana ve çevresindeki Karsandioğlu Dağlarında, Sarıçam, Tavast ve Künbed bölgelerinde de kaliteli demir, gümüş ve bakır yatakları bulunmuş; bu demir madeninin Bereketli madeni ile birleştirilerek maden emini uhdesine ihalesinin yapıldığı 18 Şaban 1216/24 Aralık 1801 tarihli bir belge ile Adana kadılığı bilgilendirilmiştir (C..DRB.. 28/1382). 13 Şaban 1235/26 Mayıs 1820 tarihli bir belgede, demir madenlerinden alınan numunelerin İstanbul'a gönderildiği ve yapılan inceleme sonucunda mevcut demir madenlerindeki cevher ile kıyaslandığında yüksek kaliteye sahip olduğu ifade edilmiştir.

Madenin eski madenlerle birlikte Osmanlı savaş sanayii için yeniden işler hâle getirilmesi ve işletilmesi için samakov (demir eritme ocağı) tarzında üç adet fırın inşa edilmesi planlanmıştır. Daha önceki dönemlerde yapılan çalışmalarda bir fırından günde 500 okkadan fazla demir üretilebileceği tespit edilmiştir. Karsandioğlu İbrahim Ağa, bölgedeki maden işletme ve demir üretim işlerinden sorumlu tutulmuş; kendisi 1500 kantar demiri İstanbul'a teslim etmiş ancak vali değişiklikleri nedeniyle bu süreç tamamlanamamıştır.

Üretimin artırılması için mukataanın işletme sorumluluğu, 1820'de Adana valisi Seyyid Hüseyin Paşa'nın teklifi ve maden emînînin atamasıyla İbrahim Ağa'nın akrabası Karsandızâde Seyyid Halil'e verilmiştir. Müftü Efendi ve yerel ileri gelenlerin katılımıyla düzenlenen bir mecliste, maden işletmesine dair şartlar ve planlar görüşülmüş; anlaşma koşulları ve kaynakların verimliliği göz önünde bulundurularak Karsandioğlu Seyyid Halil'in *2000 kantar timurin i'mâlîne* eylül ayı ile birlikte başlayarak üretim yapacağı taahhüdü karara bağlanmıştır. Seyyid Halil'in taahhüdü ve mevcut şartlar doğrultusunda, devletin onayı ile üretime başlanması ve işlerin düzenli şekilde yürütülmesi için arz yapılmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 70- 28/24; 7- 25/45).

Üretilen madenler İstanbul'a ulaştırılmak üzere deve kervanlarıyla taşınır, nakliyatın güvenliği için yol üzerindeki yöneticilerden sorumluluk alınırdı. Bu taşımalarda Menemenci Aşireti başta olmak üzere birçok aşiret görevlendirilmiş, karşılığında vergi muafiyeti sağlanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 7- 25/45).

18 ve 19. yüzyılda Bereketli ve çevresinde yeni madenler (özellikle demir) keşfedilmiş, üretim için fırın inşası planlanmıştır. Ancak yönetim değişiklikleri nedeniyle projeler aksasa da yerel yöneticiler ve ayanlar (örneğin Bozok ayanı Çapanoğlu Süleyman Bey) madenlerin işletilmesinde etkin rol oynamıştır (Kurt, 2014, s. 593-603; C..DRB.. 28/1382; MŞH.ŞSC.d.. 7- 24/44).

Sonuç olarak Adana ve çevresindeki madenler yalnızca ekonomik açıdan değil, aynı zamanda yerel güç dengeleri, aşiret-devlet ilişkileri ve lojistik düzenlemeler açısından da Osmanlı mali ve idari sisteminde önemli bir yere sahip olmuştur.

Mîzânîharîr Mukataası

Osmanlı Devletinde ipek dokumacılığı, ev ölçekli üretimle sınırlı olmakla birlikte üretim ve ticaret süreçleri merkezi denetime tabi kılınmıştır. İpek ipliğinin dokunmasından kumaş haline gelmesine kadar mizan eminleri, boyama aşamasında boyahane eminleri, satış ve damgalama sürecinde ise muhtesib ve damga eminleri sorumluluk üstlenmişlerdir. Bu çerçevede geliştirilen mîzânîharîr mukataası, yalnızca yerli üretimi değil, aynı zamanda İran'dan ithal edilen ipeği de kapsamakta ve Bursa başta olmak üzere İstanbul, İzmir, Edirne ve Selanik gibi geniş bir coğrafi sahada uygulanmaktaydı (Ergenç, 1988, s. 501-34; Gün, 2022, s. 69-107).

Adana eyaletinde de ipek ticaretine dair uygulamalar belgelerle teyit edilmektedir. Nitekim 29 Rebiülahir 1235/14 Şubat 1820 tarihinde Adana mîzânîharîr mukataası, Vali Mehmed Celaleddin Paşa'ya ihale edilmiştir. Ayrıca, Paşa'nın emirleri doğrultusunda 1 Zilkade 1234/22 Ağustos 1819 tarihinde tahsil edilen 769 kuruşluk ipek bedelinin eksiksiz biçimde merkeze ulaştırıldığı kayıt altına alınmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 70- 74/97). Buna ek olarak farklı bir belgede Mehmed Celaleddin Paşa'nın, Adana hazinesinden ipek alımları için 79.500 akçe borçlandığı, bu borç karşılığında 39.250 kuruş ödeme taahhüdünde bulunduğu ve söz konusu meblağın 120 gün içerisinde tam olarak ödendiği belirtilmektedir (MŞH.ŞSC.d.. 70- 74/98).

Osmanlı maliyesinin ipek üzerinden yürüttüğü vergi düzenlemeleri ve mali denetim mekanizmalarının taşra ölçeğinde valilerin mukataa ihalesi yoluyla mali sorumluluk üstlendikleri ve bu bağlamda merkezi otoriteye karşı doğrudan hesap vermekle yükümlü oldukları bu belgelerden açıkça anlaşılmaktadır.

Boyahane Mukataası

Adana'daki en yüksek gelir getiren mukataaların şehirdeki vergilere dayalı olduğu dikkate alındığında Boyahane'nin yıllık gelirinin görece düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun muhtemelen Adana dışında faaliyet gösteren diğer boyahanelerin, özellikle Misis'te açılan boyahanenin, Adana'daki mîrî boyahanenin gelirlerini olumsuz etkilemesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Nitekim malikâne mutasarrıfı Ali, bu durumu merkeze ileterek Misis'teki boyahanenin kapatılması için bir dilekçe sunmuş; bu talep üzerine Adana valisi ve kadısına bir ferman gönderilmiştir. Ferman Misis'teki boyahanenin, mîrî boyahanenin gelirine zarar verdiği gerekçesiyle kapatılmasını emretmiştir. Boyahanenin elde ettiği gelirlerin ise genellikle sınır kalelerindeki yeniçerilerin maaşlarına tahsis edildiği görülmektedir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 152/16; MŞH.ŞSC.d.. 136- 90/135; Ergenoğlu, 2016).

İспенç Mukataası

Osmanlı mali sisteminde ispenç resmi, Hristiyan erkeklerden alınan örfî bir baş vergisi olup kaynaklarda mahiyeti konusunda farklı yorumlar bulunmaktadır. Kimi çalışmalarda çift resmine, kimi yerde ise bennak resmine karşılık geldiği belirtilmiştir. Genel olarak buluğa ermiş; köylü, göçebe veya şehirli tüm gayrimüslim erkeklerden alınan bu vergi, 15 ve 16. yüzyıllarda yaygın olarak uygulanmıştır. Tahrir defterlerine göre ispenç miktarı 25 akçe olarak kaydedilmiş fakat gelirleri zamanla azalmıştır: 1489'da 742.412 akçe (%22) iken, 1530'da 356.086 akçe (%12), 1542'de ise 106.685 akçe (%3) olarak kaydedilmiştir. Bu durum, vergiye tabi nüfusun giderek azaldığını göstermektedir (Ünal, 1989, s. 132).

18. yüzyıla gelindiğinde, Tarsus sancağına bağlı gelirler (resm-i pençe, ispenç ve aşâr-ı fellahân) Adana'dan ayrılarak yeni bir idari düzenleme kapsamında Tarsus'a bağlanmıştır. Bu süreçte

Adana ve Tarsus'un gelir farkları dikkate alınarak toplam 19.754 kuruşluk gelir hesaplanmış, münasafa usulüyle iki sancak arasında eşit şekilde paylaştırılmıştır. Bu karar, yerel idarecilerle yapılan müzakereler sonucu kayda geçirilmiş ve 1829'da uygulamaya konulmuştur (C..ML.. 358/14692).

Ayrıca Adana'daki ispenç mukataası 18 ve 19. yüzyıllarda iltizam yöntemiyle Mustafa Ağa'ya verilmiştir. 1799 ve 1804 tarihlerinde mukataa, belirlenen bedel karşılığında bir yıllığına Mustafa Ağa'nın yönetimine bırakılmış, tahsilatın eski kanunlara uygun biçimde yapılması şart koşulmuş ve üçüncü kişilerin müdahalesi yasaklanmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 55- 53/162).

Sonuç olarak ispenç resmi ve ona bağlı mukataa uygulamaları, Osmanlı maliyesinin hem vergilendirme çeşitliliğini hem de merkez-taşra arasındaki mali-idari ilişkileri yansıtan önemli örneklerdir. Tarsus sancağına bağlı mukataaların Adana'dan ayrılarak Tarsus'a tahsis edilmesi, bölgedeki idari ve mali düzenlemelerin yeniden yapılandırıldığını göstermektedir. Bu düzenleme, Adana'da elde edilen yüksek gelirlerle Tarsus'tan elde edilen daha düşük gelirlerin dengelenmesini hedeflemiştir. Gelirlerin zamanla azalması ve Tarsus-Adana arasındaki düzenlemeler, bölgedeki toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin de göstergesi niteliğindedir.

Cizye Mukataası

Osmanlı mali sisteminde cizye, gayrimüslim erkeklerden alınan en önemli vergilerden biridir. İslam hukukundan devralınan bu vergi, buluş çağına erişmiş, sağlıklı ve en az 300 akçelik mala sahip olan her gayrimüslim erkekte tahsil edilmiştir. Kadınlar, çocuklar, yaşlı ve sakatlar ile din görevlileri ve özel askerî yükümlülükleri bulunan gruplar ise cizyeden muaf tutulmuştur (Becker, 1997, s. 199-201; Erkal, 1993, s. 42-5; Özel, 2000, s. 35-50).

Vergi mükellefleri gelir durumlarına göre üç sınıfta toplanmış; a'lâ, evsât ve ednâ kategorilerine göre farklı miktarlarda ödeme yapmışlardır (Ercan, 1991, s. 52; MŞH.ŞSC.d.. 136- 2/5). İlk dönemlerde akçe üzerinden alınan cizye, 18. yüzyıldan itibaren Esedî kuruş ve altın cinsinden tahsil edilmiştir. Örneğin, 1752 yılı için a'lâ sınıfı 11 guruş, evsât 5,5 guruş, ednâ ise 2,5 guruş ödemekle yükümlü kılınmıştır. Ödemeler dört taksite bölünerek kolaylık sağlanmış, ayrıca farklı altın türleri de rayiç değer üzerinden kabul edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 50/168; 53- 45/80).

Cizyenin tahsilinden cizyedârlar sorumlu olmuş, bu kişiler Adana mütesellimi ve kadısı ile birlikte çalışarak toplanan vergiyi merkezî maliyeye (defterdar aracılığıyla İstanbul'a) aktarmıştır. Tahsilat sürecinde keyfi uygulamaların önlenmesi için ayrıntılı düzenlemeler yapılmış, tahsildarların halka baskı yapmaları veya fazladan vergi talep etmeleri yasaklanmıştır. Mükelleflere ödedikleri miktarı gösteren mühürlü belgeler verilerek suiistimallerin önüne geçilmiştir (Eryılmaz, 1996, s. 23; Nedkoff, 1994, s. 599-652).

Cizye tahsiline dair çıkarılan fermanlar, hem şer'î esaslara uygunluğu hem de merkezî idarenin denetim gücünü göstermektedir. Bu düzenlemeler, gayrimüslim tebaanın vergi yükümlülüklerinin çerçevesini belirlemekle kalmamış; aynı zamanda devletin adalet ve disiplin anlayışı doğrultusunda halkın devlete bağlılığını ve güvenini pekiştirmeyi hedeflemiştir (İnalçık, 1993, s. 45-8; Kazıcı, 1987, s. 54-8).

Adana eyaletinde 18 ve 19. yüzyıllarda cizye tahsilatı genellikle iltizam yoluyla yürütülmüş ve çoğunlukla mütesellimler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 55- 12/226). 1797 tarihinde Hacı Hasan Beşe, 1800'de ise Mütesellim Ahmed Bey bu görevi üstlenmiş; zamanla tahsilat ve muhasebe süreçleri merkezî kayıtlarla güvence altına alınmıştır (MŞH.ŞSC.d.. 57- 3/7; 60- 39/56; 58- 269/378; 71- 4/16; C..ML.. 474/19306; 11/461; 406/16647). Gayrimüslimlerden

alınan cizye, 1691 tarihinden itibaren Hanefî mezhebine göre gelir düzeyine göre sınıflandırılarak (a'lâ, evsât, ednâ) toplanmış; 1829'da Adana'da 4750 kişi bu şekilde kayda geçirilmiştir. Bu dönemde vergi miktarları ciddi artış göstermiş, 1752-1829 arasında kişi başına alınan cizye yaklaşık dört katına çıkmıştır (Bakırcı, 2024, s. 170-176).

Cizye tahsilatı sırasında kullanılan paraların ayar ve ağırlığının tam olmasına özen gösterilmiş, ödemeler karşılığında mühürlü makbuz verilmesi zorunlu kılınmıştır. Bunun yanında kalemiyye, kitâbet ücreti ve kadî maişeti gibi ek harçlar alınmış; bu gelirler çoğu kez Matbahîâmire ve saray masraflarına yönlendirilmiştir (İnalçık, 1993, s. 45-8). 1690'lardan itibaren ortaya çıkan suiistimalleri önlemek için ödemelerin doğrudan hazineye kaydedilmesi şartı getirilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 8- 24/78).

Genel olarak belgeler, Osmanlı Devleti'nin Adana'daki cizye uygulamasında hem mali disiplin hem de hukuki titizlik sağlama gayretinde olduğunu göstermektedir. 1752-1802 arasında yaklaşık 4,3 milyon guruş cizye, 1695-1844 arasında ise yaklaşık 1,58 milyon guruş harç geliri elde edilmiştir. Böylece cizye yalnızca bir vergi kalemi değil, aynı zamanda merkezî hazineye düzenli gelir sağlayan ve devletin otoritesini pekiştiren bir mekanizma işlevi görmüştür (Bakırcı, 2024, s. 177).

Adana Sancağında Yönetici Olmak

1608 tarihine kadar Çukurova, yurtluk ve ocaklık statüsüyle Ramazanoğulları ailesinin idaresinde bulunmaktaydı. Ancak Pir Mansur Bey'in görevden alınması veya istifasının ardından bölgenin yönetimi İstanbul'dan gönderilen valilere bırakılmıştır. 1608 sonrasında zaman zaman mütesellimler aracılığıyla yönetilen Adana'da, 1691-1750 tarihleri arasında altmış yıl içinde farklı rütbelere sahip 75 valinin atanması, idarenin istikrarsızlığını gözler önüne sermektedir (Tatar, 2005, s. 303). Nitekim Yılmaz Kurt'un da belirttiği üzere, bu dönemde vali değişiklikleri adeta mevsim değişikliklerinden daha olağan hale gelmiştir (Kurt, 2022a, s. 38).

Ramazanoğulları'nın yönetimden çekilmesi ve Osmanlı Devleti'nin duraklama sürecine girmesi, bölgede tımar sisteminin yerini mukataa uygulamasına bırakmasıyla birlikte otorite boşluklarını derinleştirmiştir. Bu boşluk, 18. yüzyılın sonlarından itibaren Kozanoğulları, Küçükaliogulları ve Menemencioğulları gibi yerel aşiret ağalarının güç kazanmasına ve diğer aşiretleri yanlarına çekerek bölgesel otorite kurmalarına zemin hazırlamıştır (Kurt, 2009).

Anadolu'nun pek çok bölgesinde 17 ve 18. yüzyıllarda yerleşik hayata geçiş hızlanırken Adana'da yoğun konargöçer nüfus bu süreci yavaşlatmıştır. Çukurova'nın iklimi kışlak olarak hayvancılıkla geçinen Türkmen toplulukları için cazipti (Kurt, 1992, s. 247-8). Özellikle Maraş'tan gelen kış göçleri, yerleşik halkın tarım ürünlerine ve hayvanlarına zarar veriyor; köylerin düz ovada varlıklarını sürdürmesini zorlaştırıyordu. Bu durum, bölgenin toplumsal ve ekonomik düzeninde sürekli gerginlikler doğurmuştur.

19. yüzyıla gelindiğinde, Doğu Akdeniz'de yoğunlaşan siyasi ve askerî hareketlilik Adana'da derinden hissedilmiştir. Hem bölgenin stratejik konumu hem de otoriteyle sorunlu konargöçer aşiretlerin fazlalığı, Adana'yı merkezî yönetim için özel bir sınama alanına dönüştürmüştür. Osmanlı yönetim geleneğinde otorite boşluğunun kabul edilmez oluşu, Adana'da bu yüzyılda daha da belirgin hâle gelmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 136; 58; 7; 53; 54; 55; 70; 71).

Valilerin sık değişmesi ve çoğu zaman kale savunmalarında görevlendirilmeleri, idari boşluklar yaratmıştır. Bu süreçte, valinin yokluğunda ya da yeni atanan valinin göreve başlamasına kadar idareyi üstlenmek üzere mütesellimler atanmıştır (Sami, 2004, s. 1277; Şimşek, 2010, s. 54-5). Mütesellimler, devlet ve temsil ettikleri beyler adına gelir toplamakla, yerel idareyi yürütmekle

ve düzeni sağlamakla yükümlüydü. Atamaları genellikle beylerbeyi ve sancak beyleri tarafından belirlenip kapı kethüdaları aracılığıyla saraya bildirilir, fermanla resmileştirilirdi.

Mütesellimler; vergi tahsilatı (tımar gelirleri, cizye ve mukataa gelirleri), mali kayıtların tutulması ve yerel güvenliğin sağlanmasında sorumluluk üstlenmiştir. Örneğin 1801'de Adana valiliğine atanan Mustafa Paşa, kente gelene kadar kendi adına hareket edecek; vergi tahsilatını ve idari işleyişi yürütecek bir mütesellim görevlendirmiştir. Valinin göreve başlamasıyla birlikte mütesellim, asli görevine dönerek mali işlerin takibini sürdürmüştür (İpşirli, 1994, s. 236).

Adana örneği, Osmanlı taşrasında otorite boşluğunun nasıl yerel güç odaklarına alan açtığını, aynı zamanda merkezî yönetimin mütesellimlik gibi ara çözümlerle idari sürekliliği sağlamaya çalıştığını göstermektedir. Mütesellimlik, hem merkez adına gelir toplama hem de yerel düzeni sağlama işleviyle Osmanlı taşra yönetiminde esnek bir mekanizma sunmuştur. Ancak vali değişikliklerinin yoğunluğu ve konargöçer aşiretlerin güçlü varlığı, Adana'nın Osmanlı taşrasında yönetimi en zor eyaletlerden biri olmasına yol açmıştır.

18. yüzyılda mütesellimler, Osmanlı taşra idaresinin temel unsurlarından biri hâline gelmiş; özellikle konargöçer aşiretlerin yoğun olduğu bölgelerde idari ve askerî sorumluluklar üstlenmişlerdir (Yaman, 1944, s. 79-80). Adana eyaletinde mütesellimlerin atanmasına dair berat ve buyurdular, bu görevin geçici mahiyetini açık biçimde vurgulayan "*bi'n-nefs kendü mürûr edüb kıyâm edinceye değîn (biz gelinceye kadar)*" gibi kalıplar içermektedir. Valilerin sık değişmesi ve sadrazamların görevden alınmasıyla oluşan idari istikrarsızlık, mütesellimlerin geçici fakat etkili bir rol üstlenmesine zemin hazırlamıştır (MŞH.ŞSC.d.. 60- 10/11; 48- 6/17; 58-132/162; Kurt, 2022a).

Mütesellimlerin görev süreleri çoğunlukla kısa süreli olup kimi ailelerin uzun yıllar bu görevi yürüttüğü de görülmüştür (Çadırcı, 1991, s. 15-24). Özellikle yerel ayan ve eşraf arasından seçilmeleri, hem halk ile devlet arasında aracılık işlevini güçlendirmiş hem de bu ailelerin bölgesel nüfuzlarını artırmalarına imkân tanımıştır. Bu bağlamda mütesellimlik sistemi, Osmanlı taşra düzeninde yerel güç odaklarının devlet yapısına entegre olmasını sağlamıştır.

Mütesellim ile voyvoda ve mültezim kavramları çoğu kez karıştırılsa da farklı nitelikler taşır (Özkaya, 2006, s. 203). Belgeler, Adana'da "*mütesellim*" kavramının vali gelinceye kadar eyalet işlerini yürütmekle görevli kişiler için kullanıldığını (Bakırcı, 2024, s. 230), "*voyvoda*" kelimesinin ise çoğunlukla Şücaaddin (Ulukışla) kazasında gelirleri toplamak üzere görevlendirilen kişiler için tercih edildiğini göstermektedir (Menemencioğlu Ahmet Bey, 1997, s. 48). Mültezim ise mukataa veya malikâne işletme hakkını satın alan kişiyi ifade etmekte olup doğrudan idari bir yetkiye sahip değildir (Genç, 2000, s. 154-8). Ancak tamamı mukataaya bağlanmış sancaklarda mültezimin aynı zamanda idari bir işlev üstlendiği de bilinmektedir.

Adana örneğinde görüldüğü üzere mütesellimler yalnızca idari işlerle değil, aynı zamanda mali sorumluluklarla da yükümlüydü. Mukataa gelirlerinin tahsili çoğu kez doğrudan mütesellimlere ihale edilmiştir. Nitekim 1806'da Adana ihtisâb ve rüsûm-ı penbe mukataası, mutasarrıf Hasan Efendi tarafından Adana mütesellimi Ahmed Bey'e; benzer şekilde Yusuf Ağa Efendi'ye ait altı mukataa geliri de yine mütesellime ihale edilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 187/229, 194/241). Bu durum, mütesellimlerin hem idari hem de mali işlevleri aynı anda yürüttüklerini göstermektedir.

Görev tanımlarında en çok tekrarlanan unsur, vergilerin hızlı ve eksiksiz şekilde tahsili olmuştur. Mukataaların çeşitlenmesi (tarım, hayvancılık, ticaret vb.) mütesellimlerin sorumluluklarını da genişletmiş; onları sadece valinin yardımcısı değil, aynı zamanda fiilen sancak yönetiminde söz sahibi aktörler hâline getirmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 48. 6/17). Özellikle 18. yüzyılın sonlarından

itibaren Adana mütesellimleri, il yönetiminde yarı bağımsız bir güç odağı konumuna ulaşmıştır (Ergenç, 1981; Bakırcı, 2024).

Sonuç olarak mütesellimlik kurumu, Osmanlı taşra idaresinde ortaya çıktığı 16. yüzyıldan itibaren giderek yaygınlaşmış, 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Adana gibi konargöçer nüfusun yoğun olduğu sancaklarda kritik bir rol üstlenmiştir. Mütesellimler hem merkezi otoritenin taşradaki temsilcileri hem de yerel eşrafın güçlenmesini sağlayan bir ara kurum olarak Osmanlı idari sisteminde çift yönlü bir işlev görmüştür.

19. Yüzyıl Başlarında Adana'da Mütesellimlik ve Hasanpaşazâdeler

19. yüzyılın başlarında Adana, hem konargöçer aşiretlerin hem de tarım ve ticaretle uğraşan yerleşik toplulukların bir arada bulunduğu karmaşık bir sosyal ve ekonomik yapıya sahipti. Yerel ayanlar, yarı bağımsız konumlarını korumak amacıyla eyalete vali atanmasına çoğunlukla direnmişlerdir. Bu çerçevede mütesellimlik kurumu hem mali düzenin sağlanmasında hem de idari kontrolün sürdürülmesinde önemli bir araç haline gelmiştir. Bu dönemde mali düzenin denetimini sağlamak amacıyla Hasanpaşazâde Ahmed Bey, Adana mütesellimi olarak görevlendirilmiştir. Adana'da mukataaların hem yerel ailelere hem de dışarıdan gelen kişilere malikâne olarak tahsis edilmesi, bölgenin çok yönlü sosyolojik yapısını yansıtmaktaydı.

Adana'nın önde gelen ayan ailelerinden Hasanpaşazâdeler, 1756-1832 tarihleri arasında bölgenin idaresinde önemli roller üstlenmiştir. Ailenin reisi Hasan Paşa, 1769'da Adana mütesellimi olmuş; 1770'te Özi muhafazası şartıyla Adana beylerbeyiliğine atanmıştır (Kurt, 2022b, s. 1492). Aile, uzun süre boyunca hem idari hem askerî kontrolü elinde tutarak bölgedeki en güçlü yerel otoritelerden biri hâline gelmiştir.

Adana örneğinde mütesellim atamalarına dair belgeler dikkat çekicidir. Örneğin; 1787'de Yeşilbaşzâde Salih Ağa mütesellim olarak atanmış (MŞH.ŞSC.d. 65- 14/28), 1791'de ise Yeşilbaşzâde es-seyyid Ahmet Ağa'nın bu görevi üstlendiği belgelenmiştir (MŞH.ŞSC.d. 61- 57/73). 1799'da ise Sultanönü sancakbeyi Mehmet Paşa, Rumeli beylerbeyliği payesiyle İsmail Kalesi muhafazasına tayin edildiğinde Adana eyaletinin idaresi de kendisine verilmiş ancak bu süreçte bölgenin imarı ve refahının sağlanması amacıyla şehrin yönetimi beş yıl boyunca bir vezir veya beylerbeyine değil, mütesellimlikle yürütülmesine karar verilerek Hasanpaşazâde Ahmed Bey'e verilmiştir.

Bu dönemde bölge çekirge istilası, yoğun yağış, veba ve kıtlık gibi felaketler sonucu ağır bir ekonomik ve demografik krize sürüklenmiş; şehir merkezinde yalnızca 500-600 hane kalmıştır. Gelir kaynaklarının daralması, valilerin bölgeyi idare edemeyeceği düşüncesini güçlendirmiş ve eyaletin geçici olarak mütesellimlikle yönetilmesi yönünde karar alınmıştır (MŞH.ŞSC.d. 57- 45/71).

Merkez, bu uygulamayı Nizâm-ı Cedîd reformları çerçevesinde Yeniçeri nüfuzunu kırmak için de kullanmıştır. 1801 tarihli ferman, Adana'nın beş yıl boyunca malikâne statüsünde mütesellimlerle idare edileceğini, yüksek rütbeli vezir veya sancak beylerinin görevlendirilmeyeceğini hükme bağlamıştır. Böylece eyaletin imarı ve halkın sıkıntılarının giderilmesi hedeflenmiştir. Hasanpaşazâde Ahmed Bey, güçlü Bozok âyânı Süleyman Bey'in desteğiyle yeniden atanmış, yerel ayanların merkez üzerindeki etkisini de pekiştirmiştir (C..DH.. 251/12536; MŞH.ŞSC.d. 60-10/11; 55- 71/40; 57- 45/71; Şimşek, 2010, s. 54-5).

Ahmed Bey'in görevde kalması, halk arasında sevilen ve tecrübeli bir idareci olmasıyla ilişkilendirilmiş; onun fakir halkı koruyabileceği düşüncesiyle desteklenmiştir. Nitekim 1799

Haziran'ında yayımlanan ibka fermanından kısa süre sonra, Ahmet Bey Divânihümâyûn'a arzuhal göndererek Adana kadısının ilamını ve halkın mahzarlarını sunmuş; belgelerde kendisine duyulan memnuniyet ifade edilmiş, olası şikâyetlerin dikkate alınmaması istenmiştir. Bu durum, ayanların yerel nüfuzlarını korumak için merkezi otorite üzerinde etkili olabildiklerini göstermektedir (MŞH.ŞSC.d.. 57-45/71).

Bu süreçte mütesellimlik, valilik yetkilerini de içine alan bir yönetim modeli haline gelmiştir. Ancak sık sık değişen atamalar, istikrarsızlığı artırmıştır. 1807'de Van muhafızı Seyyid el-Hâcc Abdurrahman Paşa, Ahmed Bey'in yerine mütesellim tayin edilmiş; 1810'da ise Ahmed Bey yeniden görevlendirilmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 58- 132/162; 54- 15/24). Onun 1811'deki vefatının ardından kardeşi Mehmed Bey halkın desteğiyle mütesellim olmuştur (MŞH.ŞSC.d.. 54- 71/95).

19. yüzyıl başlarında Osmanlı taşra idaresinin esnekliğinin bir göstergesi olan Adana'da mütesellimlik kurumu yalnızca merkezi otoritenin taşradaki bir temsilciliği değil, aynı zamanda ayan ailelerinin nüfuzlarını pekiştirdikleri bir güç mekanizması hâline gelmiştir. Merkezî yönetimin reform çabaları ile yerel güç odaklarının çıkarları bu dönemde iç içe geçmiş, Hasanpaşazâdeler gibi köklü aileler, bu görev sayesinde hem halk nezdinde hem de merkez karşısında konumlarını güçlendirmiş; Adana'nın sosyal, mali ve siyasî yapısında belirleyici rol oynamıştır.

Hasanpaşazâde Ahmet Bey, bu süreçte kardeşi Mehmet Bey ile birlikte mukataa yönetiminde aktif rol oynamıştır (MŞH.ŞSC.d.. 55-58/156). Ahmet Bey ve ailesi; Adana, Tarsus ve Sis bölgelerinde büyük gelir getiren Cemâ'athâ-yı Yörügân mukataasını 1201-1210/1787-1796 tarihleri arasında yönetmiştir (MŞH.ŞSC.d.. 54- 12/19; 51- 15/16). Birçok ihale ve ticari faaliyette amcaları Mustafa Bey ile işbirliği yapmışlardır (MŞH.ŞSC.d.. 60-30/40; 55- 156/11). Adana mütesellimi Hasanpaşazâde Ahmed Bey, müstakil olarak 'âdet-i Ağnâm Dünderlu ve tevâbî'i mukataasının işletmeciliğini yürütmüştür. Bu mukataanın ödemelerinde de zaman zaman aksamaların yaşanması ve ödemelerin zamanında ödenmesi hususunda Ahmed Bey'in uyarılması söz konusu olmuştur (MŞH.ŞSC.d.. 48- 130/208; 57- 100/133, 112 /146; 58-63/70).

Hasanpaşazâde ailesi, Adana ve çevresindeki mukataa yönetiminde hem ekonomik hem de siyasî açıdan önemli bir rol oynamış ancak mutasarrıflığını yaptığı mukataalarda borçlanma ve ödeme problemleri nedeniyle sürekli devletin müdahalesine maruz kalmıştır. Devletin mali yapısını zorlayan bu durum, aynı zamanda yerel âyânlar ile merkezi otorite arasındaki karmaşık ilişkilerin bir örneğini sunmaktadır.

Adana'da Malikânenin Kaldırılması ve Mütesellimlik

Ahmed Bey'in vefatının ardından, mütesellimlik görevi kardeşi Mehmed Bey'e devredilmiş olsa da onun malikâne olarak tasarrufunda bulunan Dünderlu, Koyuncu ve tevâbî'i mukataası 1827 yılına kadar boş kalmış; bu süreçte vergi gelirleri tahsil edilememiştir (MŞH.ŞSC.d.. 53- 49/93). Bu durum, Ahmed Bey'in bölgeyi iyi tanımasının ve halk ile kurduğu güçlü ilişkilerin, Adana'nın sosyo-ekonomik dengeleri açısından ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

1814-1815 tarihlerinde Adana valisi Mustafa Paşa ile bölgenin güçlü ayanları Hasanpaşazâde Mehmed Bey ve Menemencioğlu Habib Bey arasında yetki paylaşımı konusunda çatışma yaşanmış, iki ayan hakkında idam fermanı çıkarılmıştır. Mehmed Bey, Mısır'a kaçarak Mehmed Ali Paşa'nın himayesine sığınmış; Osmanlı merkezi idaresi ise gerginliği büyütmemek amacıyla onu affetmek zorunda kalmıştır. Bu süreç, yerel ayanların merkez karşısındaki gücünü açıkça ortaya koymuştur (Kurt ve Ünlü, 2012, s. 57-115).

Ayanlar arasındaki çekişmeler ve aşiretlerin direnişi, devletin mukataa gelirlerinde ciddi kayıplara yol açmıştır. Halk ise ağır baskılar karşısında İstanbul'a arzuhaller göndererek Adana'nın yeniden Ahmed Bey dönemindeki gibi mütesellimlikle idaresini talep etmiştir. Bunun üzerine 1830'da Hasanpaşazâde Hacı Ali Bey, Adana Mütesellimi olarak atanmış ve kendisine gönderilen fermada görev, sorumluluk ve mali yükümlülükleri ayrıntılı biçimde tanımlanmıştır.

Fermana göre Hacı Ali Bey'in görevi, bölgenin tek elden (yed-i vâhid) idaresini sağlamak, yıllık 250.000 kuruşluk bir bedeli hazineye aktarmak, halkın haklarını korumak, aşiretlerle barışçı ilişkiler kurmak, eşkıya faaliyetlerini önlemek ve özellikle hac yollarının güvenliğini sağlamaktır. Ayrıca keyfi uygulamalardan kaçınması, vergi toplama sürecinde adaletli davranması ve herhangi bir dış müdahaleye izin vermemesi kesin olarak emredilmiştir (MŞH.ŞSC.d. 8- 56/172, 32/101, 53/167).

Bu dönemde Adana, malikâne uygulamasından çıkarılarak Tarsus'ta olduğu gibi emanet usulüyle yönetilmeye başlanmıştır (MAD.d. 8106/45). Mukataaların tek elden ve doğrudan hazine denetiminde toplanması amaçlanmıştır; özellikle pamuk, iplik ve şap ticareti gibi gelir getirici mukataalara dair ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştır. Pamuk ürünlerinden alınacak vergiler doğrudan Hacı Ali Bey'in sorumluluğuna verilmiş, kaçakçılığın önlenmesi için katı tedbirler getirilmiştir. Benzer şekilde, Adana ve Tarsus'ta Karahisar-ı Şarkî ve Frenk şaplarının satışına yasaklar getirilmiş; yasağa uymayanların mallarına el konulacağı belirtilmiştir (Genç, 2013, s. 378-83).

Sonuç olarak Ahmed Bey'in vefatından sonraki yaklaşık otuz yıllık süreç, Adana'da Osmanlı merkezî yönetiminin yerel ayanlar ve aşiretlerle mücadelesini, taşrada mali ve idari düzenin sağlanması için geliştirilen farklı yöntemleri yansıtmaktadır. Mütesellimlik uygulaması hem merkezileşme politikalarının hem de yerel dengelerin ürünü olarak öne çıkmış; Adana örneği, Tanzimat'a giden süreçte Osmanlı taşra yönetiminin karşılaştığı zorlukları açık biçimde ortaya koymuştur.

SONUÇ

19. yüzyılda Adana sancağı, Osmanlı taşrasında malikâne uygulamasının işleyişini anlamak için kritik bir örnek sunmaktadır. Mukataa gelirlerinin ömür boyu mültezimlere bırakıldığı bu sistem, hem yerel güç dengelerini hem de merkez-taşra ilişkilerini belirlemiştir. Malikâne sahiplerinin askerî sınıf, ayan, saray çevresi ve gayrimüslimler gibi farklı toplumsal gruplardan gelmesi, sistemin çok aktörlü ve karmaşık yapısını ortaya koymuştur. Ancak konargöçer aşiretlerin yoğunluğu, yerel rekabetler ve sosyo-ekonomik çeşitlilik, uygulamada ciddi zorluklar yaratmıştır.

Adana'nın stratejik konumu ve üretim kapasitesi (tahıl, pamuk, hayvancılık) Osmanlı ordusunun ihtiyaçlarının karşılanmasında ve ticari canlılıkta belirleyici rol oynamıştır. Ancak ekonomik zenginlik, yerel ayan aileleri (ör. Hasan Paşazâdeler, Menemencioğulları) arasındaki rekabeti artırmış, merkezileşme çabalarını zorlaştırmıştır. Ahmet Bey döneminde nispeten istikrar sağlansa da onun ölümünden sonra otorite boşlukları yeniden ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı'yı Adana'da malikâne sistemini terk ederek kalıcı biçimde emanet usulüne yöneltmiştir.

Osmanlı'nın 19. yüzyılda karşı karşıya kaldığı mali ve askerî sorunlar -Sanayi Devrimi'nin yarattığı rekabet, Avrupa devletlerinin baskıları, Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Rusya'nın bölgesel hamleleri- Adana'daki mali düzenlemeleri doğrudan etkilemiştir. Merkezi otorite, artan askerî harcamaları karşılamak için gelir kaynaklarını yeniden düzenlemiş; bu çerçevede Adana'da malikâne sistemi yerini giderek daha fazla emanet (yed-i vâhid) uygulamasına bırakmıştır. Bu

model, mukataa gelirlerinin tek elden ve doğrudan devlet kontrolünde toplanmasını öngörmekteydi.

Sonuç itibarıyla Adana örneği, Tanzimat öncesi Osmanlı taşra yönetiminde mali ve idari düzenlemelerin nasıl şekillendiğini göstermektedir. Buradaki deneyimler hem Osmanlı maliyesinin artan ihtiyaçlarına hem de yerel halkın taleplerine göre esnek ve pragmatik bir yönetim anlayışının geliştiğini ortaya koymaktadır.

Not: Çalışmaları ile Osmanlı Devleti'ne bakış açımı şekillendiren çok kıymetli Prof. Dr. İlber ORTAYLI hocamı kaybetmenin büyük hüznünü yaşıyorum. Allaha rahmet diliyorum.

Çalışmamızda Osmanlı Türkçesi ile yazılan kelimeler, Türk Dil Kurumu'nun güncel yazım kurallarına göre yazılmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Malikâne Practice in the Ottoman Tax System and the 19th Century Change Process: The Case of Adana Sanjak

The Ottoman Empire developed various tax collection methods such as timar, emanet, and iltizam throughout history to ensure the sustainability of its financial structure. In particular, increasing cash needs and budget deficits from the late 17th century onwards led the state to abandon short-term iltizam contracts and turn to the “*malikâne*” system, which was based on the lifelong leasing of tax sources. This study examines the implementation of the malikâne system in the Adana Sanjak in the first half of the 19th century, its effects on local administration, and ultimately its abolition process.

Adana, the focus of this study, was a vital source of revenue for the Ottoman treasury due to its strategic location, fertile agricultural lands, and position on trade routes (the Hajj and Silk Road routes). The mukataas (tax revenue units) in the region were classified into two main categories: those derived from agriculture and livestock, and those of a commercial nature. Agricultural mukataas generally covered taxes (agham, ushr) collected from villages, hamlets, and tribes, while commercial mukataas consisted of items based on the urban economy, such as tobacco, coffee, silk, alum, dyehouse, and customs revenues. In the malikâne system, the requirement to pay a high down payment (muaccele) in the auctions held to collect these revenues led to the establishment of partnerships between tax farmers and money changers and enabled capital to play an active role in the provinces.

The functioning of the malikâne system in Adana stood out not only as a financial mechanism but also as an administrative and political organizational tool. The frequent changes of governors or their inability to come to the region in the 18th and 19th centuries led to the strengthening of the institution of “*mutesellimlik*” (administrator acting on behalf of the governor). Initially a temporary position, *mutesellimlik* gradually became a permanent instrument of power in the hands of local dynasties. In this context, the Hasanpaşazâde family, one of the region's established families, monopolized both administrative authority and mukataa management by holding the position of Adana *mutesellim* for many years. The period of Hasanpaşazâde Ahmed Bey, in particular, is recorded as a period of stability in which central authority and local balances were harmoniously maintained.

However, following the death of Ahmed Bey in 1811, a power vacuum emerged in the region, conflicts began among local notables (Hasanpaşazâdeler, Menemencioğulları, Kozanoğulları), and control over the tribes weakened. This situation led to serious losses in state tax revenues and a breakdown in public order. With the addition of external pressures such as the Kavalalı Mehmed Ali Pasha uprising and Russia's activities in the region, the Ottoman central government was forced to make radical administrative changes in Adana.

In this crisis environment, the state effectively ended the malikâne system in Adana and reverted to the “*emanet*” system. A decree sent to Mutesellim Hacı Ali Bey, appointed in 1830, ordered that all mukataa revenues in the region be collected through the “*yed-i vâhid*” (single hand) method and transferred directly to the treasury. This new arrangement aimed to restrict the autonomous sphere of action of local power centers (ayan) and reestablish central authority's financial control.

Ultimately, the Adana example demonstrates that Ottoman provincial administration had a flexible structure shaped by the region's socio-economic conditions and the crises of the period,

rather than rigid rules. Although the malikâne system ensured the integration of local elites into the system for a period, it gave way to a more centralised and state-controlled model (emanet/yed-i vâhid) under the changing conditions of the 19th century. This transformation in Adana is an important historical snapshot reflecting the growing pains of modernisation in the Ottoman finances before the Tanzimat and the tensions between the centre and the provinces.

KAYNAKÇA

A- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv Kaynakları

AE.SMHD.II. 93-7720; 97/8250; 100/8464.

AE.SSLM.III. 99-5967; 297-17291.

C..DH.. 251/12536; 5721.

C..DRB.. 28/1382; 622/2117.

C..İKTS.. 2099.

C..ML.. 11/461; 268/10953; 281/11523; 320/13161; 358/14692; 377/15475; 406/16647; 474/19306; 620/25535; 649/26579; 675/27698; 781/31892; 1673/1914.

KK. 182, s. 48; 5040/5, s. 9-10.

MAD.d. 9491/166; 9665; 9893:24-25. 9912:260; 10155:261; 10160:4; 3956:314.

MŞH.ŞSC.d.. 7- 12/30, 14/32, 19/39, 24/44, 25/45, 64/148, 119/255.

MŞH.ŞSC.d.. 8- 10/37, 12/42, 24/78, 30/97, 59/182, 63/189, 83/249, 88/260, 119/325.

MŞH.ŞSC.d.. 10- 74/232, 96/285, 97/286, 100/291, 124/332.

MŞH.ŞSC.d.. 48- 19/47, 35/79, 35/80, 55/102, 55/103, 130/208, 131/211.

MŞH.ŞSC.d.. 51- 6/9, 11/13, 15/16.

MŞH.ŞSC.d.. 53- 49/93.

MŞH.ŞSC.d.. 54- 12/19, 15/16, 15/24, 16/28, 21/26, 39/49, 71/95.

MŞH.ŞSC.d.. 55- 12/226, 27/204, 53/162, 54/161, 53/163, 58/156, 71/40, 92/110, 102/101, 120/72, 124/64, 130/58, 139/46, 146/28, 152/16, 156/11.

MŞH.ŞSC.d.. 57- 3/7, 16/36, 21/25, 45/71, 54/83, 87/120, 105/138, 112/146, 116/152.

MŞH.ŞSC.d.. 58- 21/25, 23/27, 45/48, 47/50, 54/60, 80/95, 132/162, 157/188, 159/182, 176/214, 176/216, 187/229, 188/232, 194/241, 201/257, 202/260, 214/277, 223/298, 232/312, 232/313, 232/314, 235/318, 240/328, 244/338, 248/344, 262/366, 269/378, 280/393, 281/395, 282/396, 287/404.

MŞH.ŞSC.d.. 60- 10/11, 29/39, 30/40, 37/50, 39/56, 95/151.

MŞH.ŞSC.d.. 61- 12/34, 57/73; 62- 11/25.

MŞH.ŞSC.d.. 63- 17/64.

MŞH.ŞSC.d.. 64- 13/52.

MŞH.ŞSC.d.. 65- 14/28.

MŞH.ŞSC.d.. 69- 8/17, 21/ 26, 71/95.

MŞH.ŞSC.d.. 70- 28/24, 30/26, 66/86, 74/97, 74/98.

MŞH.ŞSC.d.. 71- 4/16, 53/113.

MŞH.ŞSC.d.. 72- 5/13, 5/-14, 42/72, 45/77, 47/80, 47/81, 62/114, 74/138.

MŞH.ŞSC.d.. 136- 2/5, 52/95, 90/135.

B- Basılı Eser Kaynakları

Akdağ, M. (1977). Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1 (1243-1453). İstanbul: Cem Yayınevi.

Akgündüz, A. (1990). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: 1. Kitap, Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Aktan, S. (1967). Dünkü ve Bugünkü Adana. Adana: Güney Basımevi.

Altun, M. (1995). Osmanlı Tütün Tekeli Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek'ül-Menfaa Reji İdaresi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi.

Apaydın, H. Y. (2002). "Kefâlet", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 25, s. 168-177), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Apaydın, H. Y. (2010). "Şahit", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 38, s. 278-283), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Bakırcı, M. (2024). Adana Sancağında Malikâne Uygulaması (1789-1839), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mersin: Mersin Üniversitesi SBE.

Barkan, Ö. L. (1973). Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Ekonomi Enstitüsü.

Barkan, Ö. L. (1980). Türkiye'de Toprak Meselesi. İstanbul: Gözlem Yayınları.

Barkan, Ö. L. (1997). "Timâr", içinde İslam Ansiklopedisi, (C. XII/1, s. 286-320), İstanbul.

Becker, C. H. (1997). "Cizye", içinde İslam Ansiklopedisi, (C. III, s. 199-201), İstanbul.

Beldiceanu, N. (1985). XIV. yüzyıldan XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Timâr. Ankara: Teori Yayınları.

Beydilli, K. (2002). "Küçük Kaynarca Antlaşması", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 26, s. 524-527, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Bostan, İ. (2019). Yemen'den İstanbul'a Türk Kahvesi, içinde Osmanlı Deniz Ticareti. İstanbul: Küre Yayınları.

Bülbül, Y. (2007). Adalet ve Mutlak İktidar Arasında: Osmanlı Devleti'nde Gelirin Yeniden Dağılımı. Sivil Toplum: Düşünce & Araştırma Dergisi, 5(19), s. 99-122).

Cezar, Y. (1986). Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Malî Tarih). İstanbul: Alan Yayıncılık.

Cin, H. (1978). Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara: TTK.
- Çakır, B. (2003). *Osmanlı Mukâta'a Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitabevi.
- Çizakça, M. (1999a). *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi, Çeviren Şehnaz Layikel*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çizakça, M. (1999b). "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", içinde *Osmanlı (İktisat)*, editör Cem Oğuz ve Kemal Çiçek, (C. 3, s. 223- 226, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Darkot, B. (1997). "Adana", içinde *İslâm Ansiklopedisi*, (C. I, s. 126-128), İstanbul: MEB.
- Darling, L. T. (1996). *Revenue-raising and legitimacy: tax collection and finance administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*. Brill.
- Dingeç, E. (2011). XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni, *Belleten*, 75/272, s. 135-158.
- Doğan, H. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci ve Uygulamaları (1695-1730)-Ankara ve Bursa Örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale Üniversitesi. Kırıkkale.
- Emecen, F. M. (1993). "Cebelü", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 7, s. 188-189), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Ercan, Y. (1991). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, 55/(213), s. 371-392.
- Erdem, S. (1988). "Adana", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 1, s. 348-349), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Erdemir, A. D. (1985). "Tıbbi Folklorumuzda Şap ve Bazı Örnekler", içinde *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yen Görüşler I*, (haz.), Feyzi Halıcı, s. 301-307, Ankara: Güven Matbaası.
- Ergenç, Ö. (1981). *Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler*, VIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara: TTK.
- Ergenç, Ö. (1986). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri". *Journal of Turkish Studies*, (10), s. 87-96.
- Ergenç, Ö. (1988). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, 52(203), s. 501-534.
- Ergenç, Ö. (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: TTK.
- Ergenç, Ö. (2012). "Osmanlı'da 'Serbest Dirlik' Uygulamasının Boyutları ve Bunun Malî-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri", içinde *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ergenoğlu, M. (2016). *Osmanlı Mâlîyesinde Malikâne Uygulamasının Taşra Yönetiminde Bir Usûl Olarak Kullanımı: XVIII. Yüzyılda Adana Sancağı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mersin: Mersin Üniversitesi SBE.
- Ergin, O. N. (1338). *Mecelle-i Umır-ı Belediye*. İstanbul: Matbaa-ı Amire.

- Erkal, M. (1993). "Cizye", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 8, s. 42-45), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Eryılmaz, B. (1996). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi. İstanbul: Risale Yayınları.
- Faroqhi, S. (2004). Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, Çeviren Gül Çağalı, Özgür TÜresay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fidan, M. (2006). "Osmanlı-Rus Ticari Rekabetinin İki Devlet Arasında Yapılan Antlaşmalara Yansımaları". Tarih Dergisi, (44), s. 65-122.
- Fidan, M. (2020a). "Fütüvvet ve Ahilik Sürecinden Osmanlı Devletinin Âsitâne/Âstâne Olması ve Esnaflık Anlayışındaki Değişim". Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 8(22), s. 171-198.
- Fidan, M. (2020b). Osmanlı-Rusya Ticarî Münasebetleri (XIX. Yüzyıl). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Fleet, K. (2003). "Tax-farming in the early Ottoman state". The Medieval History Journal, 6(2), s. 249-258.
- Genç, M. (1975). "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", içinde Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler Tartışmalar 1973, (ed. Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu), s. 231-292, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Genç, M. (2000). "İltizam", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 22, s. 155-158), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Genç, M. (2012). Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Genç, M. (2013). "Yed-i Vâhid", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 43, s. 378-383), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Gould, A. G. (1973). Pashas and Brigands: Otoman Provincial Reform and Its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia 1840-1885, unpublished Ph. D. Dissertation, Los Angeles: University of California.
- Gökbilgin, T. (1952). "XVI. Asırda Mukâta'a ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", IV. Türk Tarih Kongresi Zabıtları. Ankara: TTK.
- Gökbunar, A. R. (2004). "Atçalı Kel Mehmet Ayaklanması: Vergiye Farklı Bir Başkaldırı Örneği", Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 11(1), s. 28-31.
- Gökbunar, A. R. ve Alparslan, U. (2018) "Bir İsyanın Mali Anatomisi: Patrona Halil Ayaklanması", IV. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kongresi Bildirileri, s. 401-402.
- Göyünc, N. (1991). "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", İÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, (Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan), s. 269-277.
- Gün, D. (2022). "Osmanlı Döneminde Antakya ve Çevresinde İpekçilik (XVI-XX. Yüzyıllar Arası)", içinde Anadolu'nun Kraliçesi "Antakya": Eski Çağlardan Günümüze Tarihte Kadim Bir Kent Hafızası (Kent, Tarih ve Kültür), eds. Özkaya, O., Payaslı, V., Eraslan, A., 69-107, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Hammer, J. V. (1990). Osmanlı Tarihi 2, Çeviren Mehmet Ata, İstanbul: MEB.

- Hattox, R. S. (1998). Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, H (1993). "Cizye (Osmanlılarda)", TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 8, s. 45-48), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- İnalcık, H. (1959). "İslami Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, (1), s. 29-46.
- İnalcık, H. (1987). Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara: TTK.
- İnalcık, H. (1990). "Köy, Köylü ve İmparatorluk", içinde V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri, TTK, s. 1-11.
- İnalcık, H. (2003). Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600), Çeviren Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2012). "Tımar", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 41, s. 168-173), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- İnalcık, H. (2017). Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpşirli, M.(1994). "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", içinde Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, editör Ekmeleddin İnsanoğlu, (IRCICA). I., s. 236.
- Kara, M. T. (2021). Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam Uygulamasının Fikhî Tahlili. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE.
- Karaman, D. (2013). 18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara İdari, Askerî, Malî Tarih. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Kartekin, E. (1979). Ramazanoğulları Beyliği Tarihi. İstanbul: Alpay Basımevi.
- Kazgan, H. (2005). Galata Bankerleri TEB. Ankara: Orion Yayınevi.
- Kazıcı, Z. (1987). "Osmanlı Devleti'nde Cizye (Tanzimat'a Kadar)", Kubbealtı Akademi Mecmuası, 16(3), s. 54-58.
- Kazıcı, Z. (1987). Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi (Ekonomik, Dini ve Sosyal Hayat). İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği.
- Kılıç, O. (1999). Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler, Ankara: OTAM.
- Koç, Y. (2020a). "İskân", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, EK-1: s. 649-650, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Koç, Y. (2020b). "İskân (Osmanlılar)", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, EK-1: s. 659-662, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Koyuncu, N. (2014). "Osmanlı Devleti'nde Sarrafların Mültezimlere Kefilliği", İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5(1), s. 295-326.
- Köprülü, M. F. (1981). Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kurt, Y. (1992). XVI. Yüzyıl Adana Tarihi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE.

- Kurt, Y. (2009). "Menemencioğulları ile İlgili Arşiv Belgeleri-II", Belgeler, XXXI(34), s. 1-65.
- Kurt, Y. (2014). "Bereketli Madeni ve Menemencioğulları Aşireti", I. Ulusal Yahyalı Sempozyumu Bildirileri, II, s. 593-603.
- Kurt, Y. (2022a). "Çukurova Âyânları III: Hasanpaşazâde Ahmet Bey", Belgeler, 37(41), s. 39-210.
- Kurt, Y. (2022b). "Çukurova'da Mütesellimlik Uygulaması", içinde XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, (haz. Nurdan, S. ve Özler, M.), III, s. 1485-1500.
- Kurt, Y. ve Ünlü, E. (2012). "Çukurova Âyânları I: Hasanpaşazâdeler İle İlgili Arşiv Belgeleri I", Belgeler, 33(37), s. 57-115.
- Kuzucu, S. (2016). "Rusya Ahidname Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri", Tarih Araştırmaları Dergisi, 35(59), s. 63-84.
- Kütükoğlu, M. S. (1996). "Gümrük (Osmanlılar'da)", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 14, s. 263-268), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Lewis, B. (2006). Ortadoğu. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Mantran, R. (1995). XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Menemencioğlu Ahmet Bey, (1997). Menemencioğulları Tarihi. (Yay. Haz. Yılmaz Kurt), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Murat, N. (2024). "Osmanlı Madencilğinde Niğde Sancağı'nın Yeri ve Önemi (18. ve 19. Yüzyıllar)", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10(6), s. 1900-1924.
- Mustafa Nuri Paşa. (1987). Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi I-II, (sad. Neşet Çağatay), Ankara: TTK.
- Nedkoff, B. C. (1994). "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", Belleten, 8(32), s. 599-652.
- Ömer, B. (2022). Mükeyyifât ve Müskirâtdan Tütün, (haz. Cevdet Erdöl), (ed. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları.
- Öz, M. (1997). "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", Osmanlı Araştırmaları, 17(17), s. 77-90.
- Özcan, A. (1990). "Cülus" içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 8, s. 108-114), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Özel, O.(2000). Avârız ve Cizye Defterleri, Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik, (ed. İnalcık, H. ve Pamuk, Ş.), Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Özkaya, Y. (1994). Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık. Ankara: TTK.
- Özkaya, Y. (2006). "Mütesellim" içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 32, s. 203-204), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Özvar, E. (2018). Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). "Cülûs Bahşisi", içinde Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I: 312, İstanbul: MEB.

- Pakalın, M. Z. (1993). "Tahmishane", içinde Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. III: 375, İstanbul: MEB.
- Pamuk, Ş (1994). Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayın.
- Pamuk, Ş. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2017). Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi (1500-1914). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pegolotti, F. B. (1970). La Pratica Della Mercatura, (ed. A. Evans), New York.
- Pur, H. P. (2015). Osmanlı'da Vergi İsyanları. İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Ramazanoğlu, G. (2006). Adana'da Tarih Tarihte Adana. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Sahillioğlu, H. (1963). "Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 23(1-4), s. 145-218.
- Sahillioğlu, H. (1989). "Akçe", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 2, s. 224-227), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Salzmann, A. (2017). Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Regime'i, (çev. Ayşe Özdemir), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sami, Ş. (2004). "Mütesellim", Kamus-ı Türkî, 1277, İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.
- Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi, (2016). Solakzâde Tarihi, (düz. Vahid Çubuk), (çev. H. Halit Atlı). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Sümer, F. (1963). "Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, 1(1), s. 1-98.
- Sümer, F. (1997). "Ramazanoğulları", içinde İslam Ansiklopedisi, (C. IX, s. 612-620), İstanbul: MEB.
- Sümer, F. (2024). Oğuzlar-Türkmenler, Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları. Ankara: TTK.
- Şimşek, F. (2010). Anadolu Sancaklarında Mütesellimlik Kurumu (XVIII. Yüzyıl). (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Antalya: Akdeniz Üniversitesi SBE.
- Tabakoğlu, A. (1985). Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi. Ankara: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1997). Türk İktisat Tarihi. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1999). "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", içinde Osmanlı (İktisat), (ed. Cem Oğuz ve Kemal Çiçek), (C. 3, s. 17-31), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2007). "Resim", içinde TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 34, s. 582), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Taş, H. (2007). "İhtisâb Mukataası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(13), s. 409-436.
- Tatar, Ö. (2005). XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1619-1750). (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi SBE.
- Temel, E. (2021). "İstanbul Tahmishanesi (1590-1836)", Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 8(2), s. 373-401.

- Tızlak, F. (1996). "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Bellekten*, 60(229), s. 703-18.
- Tızlak, F. (1997). *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik 1775-1850*. Ankara: TTK.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, (2003). *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, (haz. Z. Yılmaz), Ankara: TTK.
- Toprak, Z. (1985). "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", içinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (C. 3, s. 760-770), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turan, O. (1979). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- Uğuz, S. (2016). "Mersin Limanında Ticaret (1870-1912)", *MKÜ. SBE Dergisi*, 13(33), s. 335.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK.
- Ünal, M. A. (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara: TTK.
- Yaman, T. M. (1944). "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatında Mütesellimlik Meselesine Dair", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, (1), s. 75-105.
- Yaşar, A. (2016). *The Han in Eighteenth – and Early Nineteenth-Century Istanbul: A Spatial, Topographical and Social Analysis*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi SBE.
- Yaşar, A. (2019). "Kahvehane", içinde *TDV İslam Ansiklopedi*. (C. Ek II, s. 3-5). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Yaycıoğlu, A. (2019). "Perdenin arkasındakiler: Osmanlı İmparatorluğunda Sarraflar ve Finans Ağları Üzerine Bir Deneme", *Journal of Turkish Studies (Festschrift in Honor of Özer Ergenç II)*, (51), 375-396.
- Yeniçeri, C. (1991). "Bâc", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 4, s. 411-413), İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Yılmaz, F. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili: (1600-1883)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE.
- Yorulmaz, Ş. (1994). *Aydın Vilayetinde Madenler (1850-1908)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Yorulmaz, Ş. (1995). "Tarih Sürecinde bir Zümre: Levantenler", *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (2), s. 129-136;
- Yorulmaz, Ş. (1998). "Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)'nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar (1918-1939)", *Atatürk Yolu*, 6(22), s. 231-259.
- Yorulmaz, Ş. (2004). "Yabancı Tüccar ve Gayri Müslim Tebaanın Mersin Ekonomisindeki Rolü (1830-1918)", içinde *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*, (haz. Filiz Özdem), s. 317-333, İstanbul: YKY.
- Yörük, D. (2019). "XVI. Yüzyılın Ortalarında İltizam Sisteminin Yaygınlığı: Lârende Kazası Örneği", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (47), s. 217-238.

Zachriadou, E. A. (1983). Trade and Crusade Venetian Crete and the Emirates of Mentesh and Aydın (1300-1415), Instituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia. Venice.

Zaim, S.(1995). İslâm-İnsan Ekonomi. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.

MAKALE BİLGİLERİ:

Etik Kurul Kararı:	Araştırma Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Araştırmada herhangi bir katılımcıya yer verilmemiştir.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada telif hakkı gerektiren herhangi bir görsel yer verilmemiştir. Tarafımda makale için telif hakkı sözleşmesi imzalanıp dergi sistemine yüklenmiştir.

ARTICLE INFORMATION:

Ethics Committee Decision:	<i>The research is exempt from Ethics Committee Decision.</i>
Participant Consent:	<i>No participants were included in the study.</i>
Financial Support:	<i>No financial support was received from any institution or project for the study.</i>
Conflict of Interest:	<i>There is no conflict of interest between the people and institutions involved in the study.</i>
Copyrights:	<i>The study does not contain any images that require copyright. A copyright agreement was signed by me for the article and uploaded to the journal system.</i>

Murat Turan

LÂTİF ÖKTEM ARŞİVİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: DİYARBAKIR'DAKİ MAARİF TEŞKİLATI VE RESMÎ TÖRENLER (1927-1929)

Özet: Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitim alanında yapılan düzenlemeler, toplumsal dönüşüm ve modernleşme sürecinin temel unsurlarından biri olmuştur. Bu çalışma, SALT Araştırma kataloğunda yer alan ve Lâtif Öktem'e ait arşivde bulunan fotoğraflar üzerinden Diyarbakır'daki erken Cumhuriyet dönemi eğitim faaliyetlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel malzemesini, 1927-1929 yılları arasında çekilmiş fotoğraflar oluşturmaktadır. Çalışmada görsel tarih yaklaşımı ve belge çözümlemesi yöntemi benimsenmiş, fotoğraflar mekânsal düzen, katılımcıların konumlanışı, kıyafet tercihleri, sembolik unsurlar ve törensel uygulamalar çerçevesinde incelenmiştir. Fotoğrafların arka yüzlerinde yer alan tarih, mekân ve kişi bilgileri, birincil veri olarak değerlendirilmiş, konuya ilişkin akademik literatürden de yararlanılmıştır. İncelenen görseller, Diyarbakır'da düzenlenen eğitim ve tören faaliyetlerinin okul ve belediye gibi kamusal mekânlarda, millî semboller ve lider temsilleri eşliğinde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Kadınlarla ilgili toplu fotoğraflar, eğitim yoluyla kadınların kamusal alandaki görünürlüklerinin arttığını ortaya koyan önemli görsel veriler sunmaktadır. Ayrıca kıyafet devriminin yerel bürokrasi ve eğitim kadroları üzerindeki yansımaları fotoğraflar üzerinden izlenebilmektedir. Arşiv materyali, Cumhuriyet modernleşmesinin Diyarbakır'da eğitim politikaları aracılığıyla yerel ölçekteki yansımalarını ortaya koymasından önemli veriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Millet Mektepleri, Diyarbakır, Cumhuriyet Modernleşmesi, Maarif Teşkilatı, Lâtif Öktem Arşivi.

An Examination of the Lâtif Öktem Archive: The Education Organization and Official Ceremonies in Diyarbakır (1927-1929)

Abstract: The educational reforms implemented in the early years of the Republic constituted a foundational element in the broader process of social transformation and modernization. The objective of this study is to examine educational activities in Diyarbakır during the early Republican period. The examination will be based on photographs found in the SALT Research catalog and in the archive belonging to Lâtif Öktem. The primary material for the research consists of photographs taken between 1927 and 1929. The study employs a visual history approach and a document analysis method, examining the photographs in terms of spatial arrangement, the positioning of participants, clothing choices, symbolic elements, and ceremonial practices. The dates, locations, and personal information on the backs of the photographs were evaluated as primary data, and academic literature on the subject was also utilized. The examined images demonstrate that educational and ceremonial activities in Diyarbakır were conducted in public spaces, including schools and municipalities, accompanied by national symbols and representations of leaders. Group photographs of women provide significant visual data, indicating that education has been shown to increase women's visibility in the public sphere. Additionally, the photographic evidence provides a means to examine the impact of the clothing revolution on local bureaucracy and educational staff. The archival material provides significant data regarding the local-scale reflections of Republican modernization in Diyarbakır through educational policies.

Keywords: Public Schools, Diyarbakır, Republican Modernization, Ministry of Education, Lâtif Öktem Archive.

Atf için / How to cite this article (APA 6): Turan, M. (2026). Lâtif Öktem Arşivi Üzerine Bir İnceleme: Diyarbakır'daki Maarif Teşkilatı ve Resmî Törenler (1927-1929). *Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi*, 2(1), 38-62.

Assist. Prof. Dr. , Faculty of Humanities and Letters, Ardahan University, Ardahan, Türkiye. muratturan@ardahan.edu.tr, (Corresponding Author / Sorumlu Yazar)

<https://orcid.org/0000-0002-8908-5199>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International Licence. (Bu eser Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.)

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19319350>

UMUT Journal, Mart/March 2026, 2(1), 38-62.

ISSN: 3062-3073 - www.umutjournal.com

ARTICLE HISTORY / MAKALE GEÇMİŞİ

Gönderim (Received): 06.12.2025

Revizyon (Revised): 20.02.2026

Kabul (Accepted): 18.03.2026

GİRİŞ

İstanbul merkezli bir araştırma ve kültürel bir merkez niteliği taşıyan SALT Araştırma, 2011 yılında Garanti BBVA tarafından bankanın kültür ve sanat alanındaki faaliyetlerini tek bir yapı altında toplamak amacıyla kurulmuştur. Osmanlı döneminden Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan modernleşme ve toplumsal değişim süreçlerini çok yönlü bir bakış açısıyla inceleyen SALT Araştırma, sergi, yayın, program ve arşiv çalışmaları yürütmektedir. Türkiye'nin kültürel, sanatsal, mimarî, eğitim ve sosyo-ekonomik tarihine ilişkin birincil kaynakları sistematik biçimde derleyen kapsamlı bir araştırma programı niteliğindedir. Kişi ve kurum arşivleri, mimarî çizimler, fotoğraf koleksiyonları, yazışmalar, nadir eserler ve süreli yayınlardan oluşan koleksiyonlarıyla, sanat tarihi, mimarlık, şehircilik, eğitim, toplumsal ve ekonomik tarih alanlarında yürütülen çalışmalara önemli bir altyapı sağlamaktadır.

SALT Araştırma bünyesinde çok sayıda arşiv koleksiyonu mevcuttur. Bu koleksiyonlardan biri de çalışmanın temel konusunu teşkil eden Lâtif Öktem'e ait fotoğraf arşividir (SALT Araştırma). Söz konusu bu arşiv, Kasım 2025 tarihinde araştırmacıların erişimine açılmıştır. Lâtif Öktem (1894-1985), Maarif Vekâleti bünyesinde öğretmen, müfettiş ve maarif müdürlüğü görevlerinde bulunmuş bir kişidir.¹ Lâtif Öktem'in Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da (Diyarbakir) görev yaptığı döneme ait arşiv koleksiyonunda, okul müdürleri, öğretmenler, öğrenciler ile birlikte şehrin ileri gelenleri, askerler ve resmî görevlilerin bulunduğu 134 fotoğraflık kıymetli bir albüm yer almaktadır. Bu albüm, SALT Araştırma kayıtlarında "*Diyarbakır'daki Okulların Fotoğraf Albümü*" şeklinde kayıtlıdır. Bu fotoğraf albümünü hazırlayanlar ise "*Foto Yıldız-Foto Şükürü*" olarak belirtilmektedir. Albümün iç kapağında el yazısıyla hazırlanmış şu metin yer almaktadır: "*1928-29 senesi ilk mekteplerin tarafından alınmış olan muhtelif intibaatına ait işbu albüm bir vesilei tahattür olmaz üzere maarif müdürü muhterem Lâtif Bey'e naçizâne takdim eylerim. 26/6/929 S. Gazi Mustafa Kemal Müdürü Şükürü.*" Bu ifadeden anlaşılacağı üzere albümü hazırlayan ve Lâtif Öktem'e armağan eden isim Gazi Mustafa Kemal İlk Mektebi Müdürü Şükürü Bey'dir. Lâtif Öktem'in Arşivi'nde bu albüm dışında, Diyarbakır'daki eğitim hayatını yansıtan çeşitli fotoğraflar da bulunmaktadır. Gerek bu albümde gerekse albüm dışında bulunan fotoğrafların arka yüzlerinde, çekim tarihine, mekâna ve kişilere ilişkin özgün açıklayıcı notlar yer almaktadır.

Çalışmanın amacı, 1927 ile 1929 yılları arasını kapsayan fotoğraflar üzerinden Diyarbakır'daki eğitim hayatını ve bu dönemdeki kamusal görünümü incelemektir. Özellikle 1929 Millet Mektepleri'nin açılışı ve faaliyetlerinin şehirdeki yansımaları, görsel kaynaklar kullanılarak analiz edilmiştir. Bunun yanı sıra şehirde gerçekleştirilen resmî törenlerin kutlama biçimleri ile Cumhuriyet dönemi kıyafet devriminin bölge yöneticileri ve toplum üzerindeki değişiminin fotoğraflara nasıl yansıdığı, çalışmanın ana inceleme alanlarından birini oluşturmaktadır. 1927-1929 yıllarını kapsayan bu fotoğraflar, Diyarbakır'daki eğitim ve kamusal hayatın somut göstergeleri olarak önem taşımaktadır. Bu tarafla söz konusu fotoğraflar, eğitim tarihinin yanı sıra Cumhuriyet döneminin toplumsal ve kültürel dönüşüme yönelik önemli bulgular barındırmaktadır.

Çalışma, 1927-1929 yılları arasına ait fotoğraflar üzerinden şu sorulara odaklanmaktadır: 1929 Millet Mektepleri'nin açılışı ve faaliyetleri Diyarbakır'da nasıl bir görünüm arz etmektedir? Şehirdeki resmî merasimler hangi biçimlerde icra edilmekte ve bu durum fotoğraflara nasıl yansımaktadır? Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen kıyafet devriminin bölge yöneticileri ve halk üzerindeki etkileri nelerdir ve bu değişim görsel belgelerde nasıl yansıtılmaktadır? Bu

¹ Lâtif Öktem'in çocuklara yönelik hazırlanmış olduğu *Arılar: Çocuklarıma Şiirler, Masal ve Hikâyeler* adlı bir eseri de bulunmaktadır. Şiir, masal ve hikâyeleri bir araya getiren bu kitapta millî bilinç, tarihî şahsiyetlere saygı, eğitim sevgisi, doğa duyarlılığı ve toplumsal dayanışma gibi temalar öne çıkmaktadır. 1950'ler Türkiye'sinin millî ve ahlaki eğitim anlayışını yansıtan eser, çocukların karakter gelişimini desteklemeyi, kültürel ve tarihî farkındalıklarını güçlendirmeyi amaçlayan öğretici bir derleme niteliğindedir (Öktem, 1958).

sorular doğrultusunda fotoğraflar, dönemin eğitim ve toplumsal yapısını anlamaya yönelik birincil kaynaklar olarak değerlendirilmektedir.

DİYARBAKIR'DA MAARİF FAALİYETLERİ VE MİLLET MEKTEPLERİ'NİN KURULUŞU

Cumhuriyet döneminde hayata geçirilen devrimler, eğitim ve öğretim alanında yapısal ve kapsamlı bir dönüşüm sürecini başlatmış ve bu süreç okur-yazarlık oranlarının yükseltilmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Devletin okul yapımına ve öğretmen yetiştirilmesine öncelik vermesi, ilköğretimin zorunlu ve parasız hale getirilmesiyle birlikte, eğitim sisteminin kurumsallaşmasına ve merkezi bir yapı kazanmasına katkıda bulunmuştur. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim kurumlarının tek bir sistem altında toplanması, öğretimde birlik sağlanmasını mümkün kılmıştır. Müfredat programları, toplumun sosyal ihtiyaçları ve çağdaş bilim anlayışı doğrultusunda yeniden şekillendirilmiş, millî kimlik bilincine sahip bireyler yetiştirilmesi temel amaç olarak benimsenmiştir. Latin harflerinin kabulü ise geniş halk kitlelerinin okuma-yazma yönelimini artırmış ve bu alanda kayda değer ilerlemelerin sağlanmasına zemin hazırlamıştır (İnan, 1998, s. 186).

Cumhuriyet yönetimi, Millet Mektepleri'nin kuruluşundan önce eğitim alanında kapsamlı düzenlemelere yönelmiş ve özellikle öğretmen ihtiyacının karşılanmasını öncelikli bir mesele olarak ele almıştır. Bu doğrultuda yürütülen çalışmalar, Millet Mektepleri'nin açılmasıyla birlikte ortaya çıkan öğretmen açığının kısmen giderilmesine katkı sağlamış ve eğitim seferberliğinin daha düzenli bir zeminde yürütülmesini mümkün kılmıştır. Cumhuriyet yöneticileri öğretmenlik mesleğini, rejimin ideolojik ve toplumsal dönüşüm sürecinin temel unsurlarından biri olarak değerlendirmiştir. Türk Devrimleri'nin kalıcılığı, öğretmenlerin toplumsal alandaki etkisine bağlanmış ve bu nedenle öğretmen yetiştirme meselesi rejimin inşasında stratejik bir alan olarak görülmüştür. Bunun yanı sıra ülkedeki düşük okur-yazarlık oranının yükseltilmesi de öğretmen yetiştirmenin başlıca gerekçelerinden biri olmuştur. Bu çerçevede öncelik, ilköğretim öğretmeni yetiştirmeye verilmiş, şehir, kasaba ve köyler için farklı politikalar benimsenmiştir. Yapılan yasal ve kurumsal düzenlemelerle mali sorunların giderilmesine çalışılmış, yeni öğretmen okulları açılmış ve mevcut kurumların kapasiteleri artırılmıştır (Öztürk, 1996, s. 249). 1 Kasım 1928 tarihinde 1353 sayılı "*Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun*" ile Latin alfabesinin kabul edilmesinin ardından, yeni harflerin kısa sürede topluma öğretilmesi ve okuma-yazma bilmeyen yetişkin nüfusun okur-yazar hale getirilmesi amacıyla Millet Mektepleri'nin kurulması kararlaştırılmıştır (Şahin, 1992, ss. 214-220). Millet Mektepleri'nin kuruluşuna ait yönetmelik, 11 Kasım 1928 tarihinde kabul edilmiş (BCA, 30.18.1.2.), 24 Kasım 1928 tarihinde bu yönetmelik yayımlanmış (BCA, 180.9.0.0.) ve 1 Ocak 1929 tarihinde ise Millet Mektepleri teşkilatının faaliyete geçirilmesine karar verilmiştir (BCA, 490.1.0.0). Millet Mektepleri, A ve B dershaneleri şeklinde iki aşamalı olarak teşkilatlandırılmıştır. A dersliklerinde temel okuma-yazma öğretimi yapılırken, B dersliklerinde ise günlük yaşam bilgileri kazandırılması amaçlanmıştır. Okul bulunan yerlerde sabit mektepler açılmış, okul bulunmayan yerlerde ise gezici mektepler kurulmuştur. Uygulama, özel mektepler, köy dershaneleri ve 1930'dan itibaren halk okuma odaları aracılığıyla genişletilmiştir (Doğan, 2012, ss. 399-400). Uygulamanın ilk yıllarında ülke genelinde yoğun bir eğitim faaliyeti yürütülmüş, 16-45 yaş aralığındaki kadın ve erkek yurttaşlar, okul bulunan yerlerde bu kurslara katılmıştır (Binbaşıoğlu, 2014, s. 382).

Millet Mektepleri ile okuma-yazma bilmeyen yetişkin nüfusun okur-yazarlık düzeyini artırmayı hedeflenmiştir. Bu kurumlarda yalnızca A derslikleri aracılığıyla okuma-yazma öğretimi yapılmamış, tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi gibi temel alanları kapsayan B derslikleriyle daha geniş kapsamlı bir halk eğitimi anlayışı benimsenmiştir. Bununla birlikte Millet Mektepleri'nin öncelikli amacı yetişkinleri mümkün olan en kısa sürede okur-yazar hale getirmektir (Kocabaşoğlu, 1991, ss. 113-114). Latin harfleri değişikliğinin başarıya ulaşabilmesi için zorunlu görülen bu teşkilatlanma ile yeni alfabenin benimsetilmesi ve toplumun kültürel dönüşüm sürecine katılımının sağlanması amaçlanmıştır (Kayıran, 2015, ss. 7-8). Bu doğrultuda daha önceden faaliyet gösteren Halk Dershaneleri teşkilatından faydalanılarak, 1 Ocak 1929'da Millet Mektepleri açılmıştır (Kılınç, 2018, ss. 94-95). Millet Mektepleri yalnızca teknik anlamda okur-yazarlık kazandırmakla yetinmeyip, yurttaşlık bilgisi dersleri aracılığıyla bireylere "*vatandaşlık*

hak ve vazifeleri" konusunda temel bilgiler vermek ve yeni rejimin değerlerini benimsetmeyi de amaçlamaktaydı. Dolayısıyla Millet Mektepleri'nin bir okuma-yazma seferberliği aracı ve Cumhuriyet ideolojisinin toplumsal düzeyde yerleşmesini sağlayan yaygın eğitim kurumları olarak tasarlandığı söylenebilir (Albayrak, 1994, ss. 473-479).

Mustafa Kemal Paşa, Millet Mektepleri'nin genel başkanlığı ve başöğretmenliği görevlerini üstlenmiş ayrıca üst düzey devlet yöneticileri ve bakanlık müfettişleri de sürece dahil olarak uygulamanın gerçekleştirilmesinde aktif görev almıştır. İl, ilçe, bucak ve köy düzeyinde oluşturulan kurullar, dersliklerin hazırlanması, eğitim araç-gereçlerinin temini, derslerin düzenli yürütülmesi ve öğretmenlerin devamının sağlanması gibi görevleri üstlenmiştir. Millet Mektepleri'nin teşkilatlanması, mevcut eğitim sistemiyle paralel biçimde tasarlanmıştır. Eğitim yöneticileri ve öğretmenler, asli görevlerinin yanı sıra bu okullarda da sorumluluk almış, öğretmen atamadan programın uygulanmasına, öğrenci devamının sağlanmasından diploma verilmesine kadar geniş bir görev alanı belirlenmiştir. Her öğretmen 30-50 kişilik gruplara ders vermekle yükümlü tutulmuş ve dersliklerin düzenli işleyişinden sorumlu kılınmıştır. Millet Mektepleri bu yönüyle merkezi ve yerel unsurların iş birliği içinde yürüttüğü kapsamlı bir okur-yazarlık seferberliği niteliği taşımaktadır (Şimşir, 2008, ss. 237-238).

1929 yılında Diyarbakır'da açılan Millet Mektepleri ve yürütülen faaliyetler, Latin harflerinin kabulünün ardından şehirde okur-yazarlık oranını artırmaya yönelik sistemli bir çabanın ürünü olarak dikkat çekmektedir. 1927 nüfus sayımına göre 194.316 nüfusa sahip Diyarbakır'da okuma-yazma bilenlerin oranının son derece sınırlı olması, Millet Mektepleri'nin şehir açısından önemini artırmıştır. 1 Ocak 1929 tarihinde Diyarbakır'da açılan Millet Mektepleri'nde alfabe ve okuma kitapları Maarif Vekâleti tarafından temin edilmiş, dönem sonunda başarılı olan erkek ve kadın öğrencilere kitap hediye edilmiştir. Millet Mektepleri'nin faaliyet verilerine göre 1928-1935 yılları arasında Diyarbakır'da toplam 139 adet A dershanesi açılmıştır. Bu dershanelerin 111'i şehir merkezinde, 28'i köylerde faaliyet göstermiştir. Aynı dönemde açılan B dershanelerinin toplam sayısı ise 35 idi ve bunların 34'ü şehirde iken sadece 1'i köylerde kurulmuştur. Bu bulgular, A ve B dershanelerinde şehir merkezinin köylere göre açık bir üstünlük gösterdiğini göstermektedir. Dershane sayıları yıllara göre değerlendirildiğinde, özellikle 1928-1929 döneminde yüksek bir seviyeye ulaştığı, sonraki yıllarda ise kademeli bir düşüş gösterdiği anlaşılmaktadır. Öğretmen sayıları da bu eğilimle paralel bir gelişim göstermektedir. 1928-1929 ve 1929-1930 yıllarında toplam 27 öğretmen görev yaparken, 1930-1931'de bu sayı 24'e, 1931-1932'de 23'e, 1932-1933'te 11'e, 1933-1934'te 9'a ve 1934-1935'te 6'ya düşmüştür. Millet Mektepleri şehirde gündüzün yanı sıra gece dersaneleri aracılığıyla da faaliyet göstermiş, Gazi, İsmet Paşa, Cumhuriyet ve Kız Yatılı mekteplerinde 1 Kasım 1930'dan itibaren gece dersleri açılmıştır (Şimşek, 2021, ss. 327-332).

Millet Mektepleri, Diyarbakır'da okur-yazarlık oranının artırılmasında ve Cumhuriyet'in eğitim ile yurttaşlık politikalarının yerleşmesinde önemli bir işlev üstlenmiştir. 1927 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımına göre yedi yaş ve üzeri nüfusun yalnızca % 3.45'inin okuma-yazma bildiği şehirde, bu oran 1935 sayımında % 8.1'e yükselmiş, 1945'te % 14.60'a ulaşmış, 1950'de ise % 13.90 olarak kaydedilmiştir. Bu veriler özellikle ilk yıllarda belirgin bir artışın yaşandığını göstermektedir. 1929'dan itibaren il merkezi, ilçe ve köylerde A ve B dersaneleri şeklinde teşkilatlanmış Millet Mektepleri, binlerce yetişkine okuma-yazma ve yurt bilgisi öğretmiş, eğitim imkânı bulamayan geniş toplum kesimleri için önemli bir eğitim kanalı oluşturmuştur. Bununla birlikte bu kurumlar yalnızca okuma-yazma öğretmekle sınırlı kalmamış, Türkçenin yaygınlaştırılması, yurttaşlık bilincinin kazandırılması ve rejimin değerlerinin benimsetilmesi yönünde işlev görmüştür (Çağlayan, 2025, s.423).

Millet Mektepleri, Diyarbakır özelinde değerlendirildiğinde teknik anlamda okuma-yazma öğretmeyi hedefleyen bir eğitim girişimi olarak Cumhuriyet modernleşmesinin kültürel ve ideolojik inşa sürecinin yerel ölçekteki başlıca araçlarından biri olarak işlev görmüştür. 1928-1930 yılları arasında dershane ve öğretmen sayılarındaki yoğunluk, yeni harflerin benimsetilmesi sürecinin başlangıçta planlı ve sistemli bir biçimde yürütüldüğünü göstermektedir. Özellikle Diyarbakır merkezinde açılan A ve B dershanelerinin köylere kıyasla

belirgin üstünlüğü, eğitim faaliyetlerinin merkezi alanlarda yoğunlaştığını ve dönüşüm sürecinin öncelikle şehir merkezinde derinleştiğini ortaya koymaktadır. Öğretmen sayılarında ve dersane açılışlarında sonraki yıllarda gözlenen azalma, sürecin ilk yıllardaki seferberlik niteliğinden daha kurumsal ve sınırlı bir yapıya dönüştüğünü göstermektedir. Fakat buna rağmen 1927-1935 arasındaki okur-yazarlık oranlarındaki artışlar, Millet Mektepleri'nin, Diyarbakır'da eğitim düzeyinin yükselmesine anlamlı katkı sağladığını göstermektedir. Ayrıca bu kurumlar aracılığıyla verilen yurttaşlık bilgisi dersleri, bireysel okur-yazarlığın yanı sıra yeni rejimin değerlerinin ve ortak dil anlayışının toplumsal düzeyde yerleşmesini de desteklemiştir. Millet Mektepleri, Diyarbakır'da eğitimsel bir dönüşümün yanı sıra kültürel bütünleşme ve modernleşme sürecinin yerel ölçekteki taşıyıcı unsurlarından biri olarak değerlendirilebilir.

DİYARBAKIR MAARİF MÜDÜRÜ LÂTİF ÖKTEM'İN FOTOĞRAF ARŞİVİ

Lâtif Öktem Arşivi'nde yer alan ve 1927-1929 yılları arasını kapsayan fotoğraflar, çalışmada birincil görsel kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. Bu fotoğraflar, belirli anların belgeleri olmanın ötesinde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'daki eğitim yaşamını, kamusal düzeni ve toplumsal dönüşümü ortaya koyan tarihsel kaynaklar niteliği taşımaktadır. Fotoğraflar, katılımcıların toplumsal özellikleri ve meslekleri, konumlanışları, kıyafet tercihleri ve törensel düzen gibi unsurlar dikkate alınarak incelenmektedir. Fotoğrafların temsil ettiği kamusal alan anlayışı ve dönemin ideolojik çerçevesi göz önünde bulundurulmaktadır. Millet Mektepleri'nin açılışına ilişkin görüntüler, resmî törenlerin düzenleniş biçimleri ve kıyafet devriminin yerel yansımaları, Cumhuriyet modernleşmesinin şehir ve gündelik yaşamda meydana gelen değişimleri yansıtan önemli göstergeler olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım, görsel belgelerin betimleyici materyaller olmanın ötesinde, dönemin toplumsal ve kültürel yapısını anlamada önemli birer tarihsel kaynak olduğunu göstermeyi hedeflemektedir.

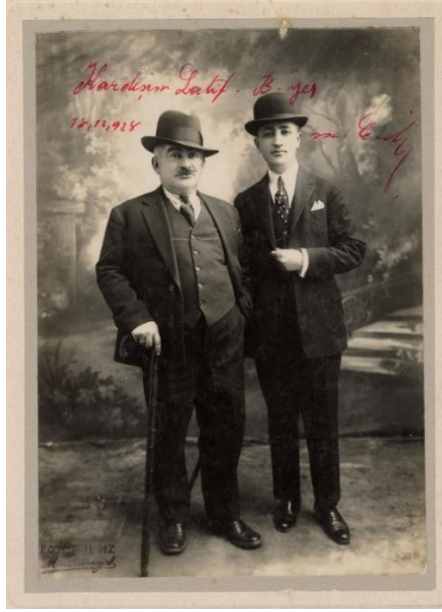

Fotoğraf 1. Diyarbakir Maarif Müdürü Lâtif Öktem masa başında çalışırken.

Masa başında evrakları arasında çalışırken görüntülenen Lâtif Öktem, Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'daki yerel eğitim bürokrasisinin görsel bir temsilini sunmaktadır. Kapalı bir büro mekânında, büyük bir masa üzerinde düzenlenmiş dosyalar, mürekkep takımı ve resmî evraklarla birlikte yer alması, Diyarbakır'da kurumsallaşmış bir idarî yapının varlığını göstermektedir. Lâtif Öktem'in doğrudan karşıya yönelmiş ciddi ifadesi ve çalışma hali ise bireysel bir portreden ziyade modern devlet memuru kimliğinin bilinçli bir temsilini yansıtmaktadır.

Kravat, gömlek ve ceket kullanımı ise kıyafet devriminin Diyarbakir bürokrasisi üzerindeki etkisini açık biçimde yansıtmaktadır. Bu durum Osmanlı döneminin geleneksel memur imgesinden farklı olarak Cumhuriyet'in modern kimliğini temsil eden bir görünüm yansıtmaktadır. Bu yönüyle söz konusu fotoğraf, bir idarecinin çalışma anını kaydetmenin

ötesinde, Millet Mektepleri sürecinde eğitim politikalarının yerelde nasıl kurumsal bir çerçevede yürütüldüğünü ve Cumhuriyet modernleşmesinin Diyarbakır'daki bürokratik yansımalarını görünür hale getirmektedir. Lâtif Öktem'in yer aldığı fotoğrafların arka yüzlerinde "Türkiye Cumhuriyeti Diyarbakır Maarif Müdüriyeti" damgası mevcuttur. Bu durum, söz konusu görsellerin kişisel hatıraların ötesinde, resmî ve kurumsal bir belge niteliği taşıdığını göstermektedir.

Fotoğraf 2. Maarif Müdürü Lâtif Öktem ve Şark Vilayetleri Maarif Emîni Celil Bey.

Diyarbakır Maarif Müdürü Lâtif Öktem ile Şark Vilayetleri Maarif Emîni Celil Bey'in birlikte yer aldığı bu fotoğraf, Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitim bürokrasisinin kurumsal kimliğini görsel düzlemde yansıtmaktadır. Her ikisinin Batılı tarzda takım elbise, kravat ve şapka ile yer alması, Cumhuriyet'in kıyafet devrimleri sonrasında kamusal alanda benimsenen modern görünüm anlayışını göstermektedir.

Geleneksel Osmanlı bürokrati imgesinden farklı olarak fötr şapka ve takım elbisenin tercih edilmesi, yeni rejimin laik ve Batılılaşma eksenli idareci profilini simgelemektedir. Duruşlarındaki ciddiyet ise eğitim teşkilatında görev alan üst düzey yöneticilerin otorite ve kurumsal disiplinle özdeşleşen temsil biçimini güçlendirmektedir. Bu fotoğraf, Cumhuriyet devrimlerinin yerel bürokraside benimsenme biçimini ve eğitim alanındaki modernleşme anlayışının somut yansımalarını görünür kılmaktadır.

Fotoğraf 3. Diyarbakır Millet Mektepleri'nin açılışında düzenlenen törende konuşma yapan Maarif Müdürü Lâtif Öktem.

1929 yılına ait bu fotoğraf, Diyarbakır'da Millet Mektepleri'nin açılışı sebebiyle düzenlenen töreni belgelemektedir. Diyarbakır Belediye Dairesi'nin girişinde düzenlenen törende Millet Mektepleri'nin açılış konuşmasını Maarif Müdürü Lâtif Öktem yapmaktadır. Diyarbakır Belediye Dairesi kapısının üzerine asılan "Bugün Millet Mektepleri Açıldı 1929" ibareli pankart ve bina cephesinde yer alan "Belediye Dairesi 1928" yazısı, Latin harflerinin kabulüyle birlikte başlatılan okur-yazarlık çalışmalarının resmî ve sembolik çerçevesini ortaya koymaktadır. Türk bayraklarıyla süslenen bina önünde konuşma yapan Lâtif Öktem'in konumu, yerel eğitim bürokrasisinin sürece öncülük eden rolünü belirgin hale getirmektedir. Sol tarafta bulunan ayaklı pano üzerindeki "Yaşasın Başmuallimimiz Gazi" ifadesi, devrimin ideolojik dayanağını ve merkezî liderlikle kurduğu bağı vurgulamaktadır.

Tören sırasında askerî üniformalı müzisyenlerin ön planda bulunması, etkinliğin devlet organizasyonu içinde, disiplinli ve resmî bir merasim düzeniyle gerçekleştirildiğini göstermektedir. Takım elbiseli yerel yöneticiler ve eğitimcilerin merkezî konumlanması ile halkın çevresel yerleşimi ise hiyerarşik bir kamusal düzeni ifade etmektedir. Millet Mektepleri'nin Diyarbakır'daki açılışı sıradan bir eğitim faaliyeti olmaktan öte Cumhuriyet'in modern yurttaş yetiştirme projesinin millî semboller, tören kültürü ve devlet otoritesi bütünlüğünde kamusal alanda temsil edildiği bir merasim olarak değerlendirilebilir.

Fotoğraf 4. Diyarbakır Ana Mektebinde açılan Millet Mektebi'nin dört aylık devresinde muvaffakiyetle imtihan veren hanımların hatırası.

29 Nisan 1929 tarihli bu fotoğraf, Diyarbakır'da Ana Mektebi bünyesinde açılan Millet Mektebi kursunun dört aylık devresini tamamlayan kadınların ve öğretmenlerin hatırası olarak kayda geçirilmiştir. Okul girişinde törensel bir düzen içinde konumlandırılan kadın grubu, Cumhuriyet döneminde yürütülen okuma-yazma seferberliğinin yerel ölçekte nasıl uygulandığını göstermektedir. Arka plandaki süslemeler ve mimarî çerçeve, eğitimin millî bir misyon olarak ele alındığını gösterirken, kadınların modern mantoları, etekleri ve başörtüleri geleneksel ile modern arasındaki geçiş sürecini yansıtmaktadır.

Ön sırada oturan öğretmen, kadınların eğitimdeki otorite konumunu ve Cumhuriyet'in eğitim politikalarındaki etkin rollerini simgesel olarak vurgulamaktadır. Fotoğraf, Diyarbakır'da Millet Mektepleri aracılığıyla Latin harflerine geçiş kararının uygulandığını, kadınların kamusal alandaki görünürlüğünün artırıldığını ve eğitim yoluyla yeni bir yurttaşlık kimliği oluşturulmaya çalışıldığını göstermektedir.

Fotoğraf 5. Diyarbakır Millet Mektepleri hanımlar kursu birinci devrenin Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'ne hatıra-i höremetkârisi.

1929 tarihli bu fotoğraf ve altındaki ifade, Cumhuriyet döneminde kadınlara yönelik eğitim seferberliğinin yerel ölçekteki yansımalarını göstermektedir. Okul binası önünde düzenli bir kompozisyon içinde yer alan kalabalık kadın grubu, Millet Mektepleri'nin yalnızca okuma-yazma öğretimine yönelik bir girişim olmadığını, yeni bir toplumsal kimlik oluşturma sürecinin parçası olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların mantoları, etekleri, şapkaları ve başörtüleri, geçiş dönemine özgü bir görünüm sergileyerek, geleneksel örtünme biçimleri ile Batılı giyim unsurlarının bir arada varlığını yansıtmaktadır. Bu durum, Cumhuriyet dönemindeki modernleşmenin toplumsal alanda kademeli ve çok katmanlı bir değişim süreci olarak gerçekleştiğini göstermektedir. Fotoğrafın ön sırasında yer alan öğretmenler, kadınların eğitim alanında ve kamusal hayatta daha belirgin ve etkili bir konum kazandığını ortaya koymaktadır. Bu durum, Diyarbakır'da Cumhuriyet modernleşmesinin kadınların eğitimi aracılığıyla toplumsal dönüşümü hedeflediğini göstermektedir. Millet Mektepleri aracılığıyla okur-yazarlığın yaygınlaştırılmaya ve yeni yurttaş kimliğinin oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 6. Diyarbakır Ana Mektebi'nin Mart, Nisan aylarında muvaffakiyetli imtihan veren hanımlarımız.

Cumhuriyet döneminde kadınların eğitim alanındaki görünürlüğünü ve kamusal alana katılımını yansıtan bu fotoğraf, dönemin toplumsal değişim sürecini kavramak açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Fotoğrafın altındaki “*Ana mektebinin Mart-Nisan aylarında muvaffakiyetle imtihan veren hanımlarımız*” ifadesi, yetişkin veya genç kadınların eğitim sürecine dahil olduğunu ve elde edilen başarının kolektif bir hatıra olarak kayda geçirildiğini göstermektedir. Okul girişinde düzenli bir kompozisyon içinde konumlandırılan grup ile arka plandaki bayrak ve süslemeler, eğitimin millî ve resmî bir çerçeve içinde sunulduğunu vurgulamaktadır.

Katılımcıların elbiseler, başörtüsü veya modern şapka benzeri başlıklar ile çanta ve çeşitli aksesuarlar kullanmaları, geleneksel unsurlar ile modern giyim anlayışının geçiş dönemine özgü bir sentezini yansıtmaktadır. Fotoğrafın ön sırasında yer alan öğretmen ise kadınların eğitim alanındaki otoritesini görünür kılmaktadır. Diyarbakır’da Cumhuriyet modernleşmesinin, erkek bürokratik elitlerin yanı sıra kadınların eğitimi ve kamusal alandaki varlığı yoluyla da biçimlendiği görülmektedir. Yeni toplumsal cinsiyet rollerinin eğitim kurumu üzerinden inşa edilmeye çalışıldığı da görülmektedir.

Fotoğraf 7. Diyarbakır Gazi Mustafa Kemal İlk Mektebi önünde öğretmenler ve öğrenciler.

26 Temmuz 1929 tarihli bu fotoğraf, Gazi Mustafa Kemal İlk Mektebi önünde gerçekleştirilen bir okul törenini belgelemektedir. Fotoğrafta öğretmenler ile kız ve erkek öğrenciler, okul binasının duvarı önünde planlı bir düzen içinde konumlandırılmıştır. Arka planda yer alan bez pankartta “*İki Numaralı İlk Mektep*” ifadesinin bulunması, mekânın kurumsal kimliğini vurgulamaktadır. Öğrencilerin ellerinde taşıdığı levhalarda “*Temiz Su*” ve “*Hürmet*” gibi ifadelerin yer alması, eğitimin yalnızca bilgi öğretimiyle sınırlı olmadığını, yurttaşlık bilinci, toplumsal değerler ve modern yaşam anlayışını da içeren bir bilinç oluşturma sürecini yansıtmaktadır.

Sol tarafta belirgin biçimde yer alan Türk bayrağı, etkinliğin millî karakterini güçlendirirken, öğrencilerin düzenli kıyafetleri ve gruplar halindeki yerleşimi, törenin disiplinli ve sembolik bir düzen içinde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Ön sırada yer alan küçük yaşta kız öğrencilerin çiçekli taçlarla oturtulması, törenin estetik boyutunu pekiştirirken, erkek öğrencilerin başlık ve ceketleri birlik ve düzen vurgusunu desteklemektedir. Öğretmenlerin takım elbiseli ve kravatlı görünüşleri ise Cumhuriyet’in modern eğitim kadrosunu simgelemektedir. Diyarbakır’da okul, bir eğitim mekânı olmanın ötesinde millî kimliğin,

yurttaşlık bilincinin ve modernleşme anlayışının törenler aracılığıyla kamusal alanda temsil edildiği önemli bir alan niteliği taşımaktadır.

Fotoğraf 8. Lâtif Öktem, öğrenciler ve öğretmenlerle birlikte Diyarbakır Orta Mektep önünde.

Diyarbakır'daki eğitim hayatının törensel yönünü yansıtan bu fotoğraf, Diyarbakır Orta Mektebi önünde çekilmiştir. Fotoğrafta Lâtif Öktem öğrenciler ve öğretmenlerle birlikte yer almakta ve ilk sırada sandalyede oturanlar arasında soldan üçüncü kişi olarak görülmektedir. 1926-1932 yılları arasında Diyarbakır Ortaokulu olarak kullanılan bu yapı, Ziya Gökalp Lisesi veya Diyarbakır Lisesi adıyla da bilinmekte ve günümüzde Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası binası olarak kullanılmaktadır. Görüntüde ayrıca Şark Vilayetleri Müdüriyeti-ü Umûmisi İbrahim Tali Bey, Şark Vilayetleri Maarif Emîni Celil Bey, Diyarbakır Valisi Nizameddin Bey, Muallim Mektebi Müdürü Bedri Bey, Muallim Mektebi Muallimi İsmail Hakkı Bey, Musiki Muallimi İrfan Bey, Tatbikat Muallimi Fahri Bey, Muallim Fevzi Bey, Muallim Kemal Bey ile Orta Mektep ve İlk Mektep izcileri yer almaktadır.

Fotoğraftaki topluluk, 23 Nisan 1928 kutlamaları dolayısıyla bir araya gelmiştir. Okul binası önünde bir düzen içinde sıralanan öğrenci grubu ile ön sırada oturan idareci ve öğretmenler, Cumhuriyet döneminin disiplinli eğitim anlayışını göstermektedir. Öğrencilerin benzer kıyafetler içinde yer alması, dönemin eğitim politikalarında fiziksel disiplin ve kolektif düzenin önemine işaret etmektedir. Ön sırada takım elbiseli ve kravatlı yöneticilerin bulunması kıyafet devriminin yerel bürokrasi üzerindeki etkisini gösterirken, arka plandaki Osmanlıca kitabe ise mimarî ve kültürel sürekliliği hatırlatmaktadır. Cumhuriyet'in modern yurttaş yetiştirme ideali, disiplin, birlik ve düzen vurgusu üzerinden Diyarbakır'daki kamusal alanda temsil edilmektedir.

Fotoğraf 9. Lâtif Öktem, Diyarbakır Gazi Mustafa Kemal İlk Mektebi önünde öğrenci ve öğretmenler.

Diyarbakır'daki eğitim hayatının gündelik boyutunu yansıtan bu fotoğraf, Lâtif Öktem'in Gazi Mustafa Kemal İlk Mektebi önünde öğrenci ve öğretmenlerle bir arada yer aldığı bir okul ortamını belgelemektedir. Okul binasının duvarı önünde iki sıra halinde konumlandırılan öğrenci grubu ile aralarında oturan öğretmenler, Cumhuriyet döneminin eğitim ortamına dair somut ipuçları sunmaktadır. Ön sırada takım elbiseli erkek öğretmenin yanında bir kadın öğretmenin bulunması, Cumhuriyet'in eğitim kadrolarında kadınların da görev almaya başladığını göstermesi bakımından önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir. Kız ve erkek öğrencilerin aynı fotoğrafta ve benzer konumlarda yer alması, karma eğitim anlayışının yerel düzeydeki yansımalarına işaret etmektedir.

Öğrencilerin kıyafetlerinde belirli bir düzen gözlenmekle birlikte tam anlamıyla standart bir okul üniformasının bulunmaması, dönemin geçiş niteliğini yansıtmaktadır. Erkek öğrencilerin ceket ve gömlekle, kız öğrencilerin ise sade elbiseler ve örgülü saçlarla görünmesi, modernleşme sürecinin gündelik hayattaki yansımaları olarak değerlendirilebilir. Fotoğraf bir okul topluluğunu belgelemekle birlikte Cumhuriyet'in yeni nesli modern, disiplinli ve karma bir eğitim ortamında yetiştirme hedefinin Diyarbakır'daki yansımalarından birini göstermektedir.

Fotoğraf 10. Silvan Yatılı Mektebi (Silvan Gazi İlkokulu) önünde öğrenciler ve öğretmenler.

Silvan Yatılı Mektebi (Silvan Gazi İlkokulu) önünde öğrenciler ve öğretmenlerin yer aldığı bu fotoğraf, Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'daki eğitim kurumlarının toplumsal dönüşüm sürecindeki rolünü yansıtan önemli bir görsel belge niteliğindedir. Okul binasının kemerli girişleri önünde düzenli bir kompozisyon içinde yerleştirilen öğrenci grubu ve öğretmen, eğitimin toplum önünde temsil edilen bir alan olarak kurgulandığını göstermektedir. Öğrencilerin farklı yaş gruplarına mensup olması ve kıyafetlerindeki çeşitlilik, kimi çocukların ceketli ve daha düzenli bir görünüm sergilemesi, kimilerinin ise daha sade ve yerel özellikler taşıyan giysilerle bulunması, Cumhuriyet'in eğitim politikalarının sosyo-ekonomik açıdan farklı toplumsal kesimlere ulaştığını düşündürmektedir.

Öğretmenlerin takım elbiseli, kravatlı ve ciddi duruşları ise modern, disiplinli ve rehber konumundaki yeni eğitimci profilini temsil etmektedir. Fotoğrafın okul binasının ön cephesinde ve kurumsal mimariyi görünür kılan bir çerçevede çekilmiş olması, okulun bir eğitim mekânı olmanın ötesinde, Cumhuriyet modernleşmesinin şehirdeki sembolik unsurlarından biri olarak konumlandırıldığını göstermektedir.

Fotoğraf 11. Diyarbakır Orta Mektep bahçesinde öğrenciler voleybol oynarken.

Diyarbakır Orta Mektebi bahçesinde öğrencilerin voleybol oynadığı bu fotoğraf, Diyarbakır'daki eğitim kurumlarında beden eğitimi ve sportif faaliyetlerin modern eğitim anlayışının bir parçası olarak konumlanmasını yansıtmaktadır. Okul avlusunda kurulan voleybol sahasında öğrencilerin oyuna katılması, eğitimin yalnızca ders içeriğinin aktarılmasından ibaret olmadığını, fiziksel gelişim, disiplin ve takım ruhunu da kapsayan bütüncül bir eğitim yaklaşımı benimsendiğini göstermektedir.

Çizgili formalar giyen öğrenciler, sporun kurallı ve organize bir etkinlik olarak gerçekleştirildiğine işaret ederken, çevrede oyunu izleyen öğretmen ve yöneticiler bu faaliyetlerin kurumsal denetim ve rehberlik altında yürütüldüğünü düşündürmektedir. Okul binasının hemen yanında gerçekleştirilen bu etkinlik, eğitim sürecinde sınıf içi ve sınıf dışı uygulamaların birbirini tamamlayan unsurlar olarak ele alındığını göstermektedir. Diyarbakır'daki Cumhuriyet dönemi eğitim anlayışında modern yurttaşın zihinsel gelişiminin yanı sıra bedensel açıdan da disiplinli, sağlıklı ve toplum bilinci taşıyan bir birey olarak yetiştirilmesi amaçlanmıştır.

Fotoğraf 12. Lâtif Öktem diğer öğretmenler ile birlikte Diyarbakır Gazi Mustafa Kemal İlk Mektebi önünde.

Lâtif Öktem'in diğer öğretmenlerle birlikte Diyarbakır Gazi Mustafa Kemal İlk Mektebi önünde yer aldığı bu fotoğraf, Diyarbakır'da Cumhuriyet seçkinlerinin sosyal ve kamusal görünümünü yansıtan dikkat çekici bir görsel belge niteliğindedir. Bir kamu binası önünde konumlandırılan erkek ve kadın öğretmenlerin Batı tarzı şapka, takım elbise ve modern kesimli kıyafetler giymiş olması, kıyafet devriminin yerel bürokrasi ve eğitim çevresi üzerindeki etkisini açık biçimde yansıtmaktadır. Erkeklerin kravatlı ve ceketli resmî görünümü ile kadınların şapkalı ve elbiseli modern tarzı, Cumhuriyet'in Batılılaşma doğrultusunda şekillenen toplumsal modelini simgelemektedir.

Fotoğrafta kadın figürün erkeklerle aynı hizada ve benzer görünürlükte yer alması, kamusal alanda kadın temsilinin artışını yansıtmaktadır. Ön tarafta çömelmiş durumda bulunan erkek figürün daha rahat ve gündelik bir duruş sergilemesi ise görüntünün yalnızca resmî bir pozdan ibaret olmadığını, sosyal bir birlikteliği de belgelediğini düşündürmektedir. Diyarbakır'da Cumhuriyet modernleşmesinin eğitim kurumları ve resmî törenlerin yanı sıra gündelik sosyal hayat ve kamusal görünüm üzerinden de şekillendiği, bu sürecin yeni bir yerel seçkin kimliğinin oluşmasına zemin hazırladığı görülmektedir.

Fotoğraf 13. Diyarbakır Muallim Mektebi ve Orta Mektep.

Muallim Mektebi ve Orta Mektep binalarını bir arada gösteren bu fotoğraf, Diyarbakır'daki eğitim kurumlarının mekânsal ve mimarî varlığını yansıtan bir görsel belge niteliğindedir. Fotoğrafta yer alan Orta Mektep binası, 1926-1932 yılları arasında Diyarbakır Ortaokulu olarak kullanılmış, Ziya Gökalp Lisesi veya Diyarbakır Lisesi adıyla da anılmıştır. Geniş bir arazi üzerinde yer alan ve çok sayıda pencereyle dikkat çeken iki büyük yapı, dönemin modern okul mimarisini yansıtan örnekler olarak değerlendirilebilir.

Binaların şehirden ayrı ve açık bir alan içerisinde konumlandırılmış olması, eğitim kurumunun bağımsız bir kamusal mekân olarak kurgulandığını düşündürmektedir. Bu mimarî düzenleme, Cumhuriyet'in eğitim politikalarının yalnızca müfredat ve eğitimsel içerikle sınırlı kalmadığını, fiziksel mekân üretimi aracılığıyla da modernleşmeyi hedeflediğini göstermektedir. Fotoğraf, Diyarbakır'da okulun yalnızca bir öğretim alanı olmadığını, planlı ve devlet destekli bir modernleşme anlayışının mekânsal karşılıklarından biri olarak inşa edildiğini göstermektedir.

Fotoğraf 14. Lâtif Öktem'in de aralarında bulunduğu öğretmenler, öğrenciler, izciler ve askerler.

Lâtif Öktem'in de aralarında bulunduğu öğretmenler, öğrenciler, izciler ve askerlerden oluşan bu toplu fotoğraf, Diyarbakır'daki eğitim ve kamusal hayatın sosyal bütünleşme boyutunu yansıtan dikkat çekici bir görsel belge niteliğindedir. Açık alanda, ağaçlar altında çekilen fotoğrafta öğretmenler, yerel yöneticiler, öğrenciler ve farklı yaş gruplarından siviller bir arada konumlandırılmıştır. Ön sıralarda takım elbiseli ve kravatlı erkeklerin yanı sıra modern kıyafetli kadınların yer alması, Cumhuriyet'in yeni toplumsal görünümünü yansıtırken, arka sıralarda askerî üniformalı veya daha geleneksel kıyafetli bireylerin bulunması dönemin çok katmanlı toplumsal yapısını göstermektedir.

Kadın ve erkeklerin aynı karede benzer görünürlük düzeyinde yer alması, kamusal alanda cinsiyetler arası temsilin anlayışındaki dönüşümün yerel ölçekteki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir. Öğrencilerin yetişkinlerle iç içe yer alması, eğitimin sadece okul ortamıyla sınırlı kalmadığını ve toplumsal ile kamusal hayatın bir parçası haline geldiğini düşündürmektedir. Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'da eğitim çevresinde ortaya çıkan yeni kamusal topluluk ile modernleşme sürecinin çeşitli toplumsal kesimleri bir araya getiren bütünleştirici yapısı dikkat çekici bir özellik göstermektedir.

Fotoğraf 15. Diyarbakır Kalesi'ne öğrenci ve öğretmenlerin yaptığı gezi.

Diyarbakır Kalesi'ne yapılan bir gezi sırasında öğrenciler ve öğretmenlerin bir arada bulunduğu bu fotoğraf, Diyarbakır'daki eğitim ortamının daha dar ve samimi ölçeğini yansıtan önemli bir görsel belge niteliğindedir. Taş duvar önünde konumlandırılmış öğrenci grubu ile iki erkek öğretmenin birlikte yer alması, okulun gündelik eğitim yaşamına dair ipuçları sunmaktadır. Takım elbiseli ve kravatlı öğretmenler, Cumhuriyet'in modern eğitim kadrosunu temsil ederken, kız ve erkek öğrencilerin aynı görsel düzen içerisinde yer alması karma eğitim anlayışının yerel düzeydeki uygulamalarını göstermektedir.

Öğrencilerin kıyafetlerinde sade fakat düzenli bir görünüm dikkat çekmektedir. Kız öğrencilerin elbiseleri ve kısa saç modelleri ile erkek öğrencilerin gömlek ve ceketleri, dönemin modernleşme sürecinin gündelik hayata yansıyan unsurları arasında değerlendirilebilir. Fotoğrafın açık alanda çekilmiş olması, eğitimin yalnızca kapalı sınıf mekânıyla sınırlı kalmadığını, sosyal çevre ve tarihî mekânlarla ilişki içinde kurgulanan bir öğrenme anlayışının benimsendiğini düşündürmektedir.

Fotoğraf 16. Diyarbakır Belediyesi, Ulu Camii, eczane, kütüphane, kahvehanenin yer aldığı şehir meydanı.

Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'da kamusal mekânın yeniden düzenlenişini ve modern şehir hayatının oluşum sürecini yansıtan bu fotoğraf, şehrin idarî ve sosyal merkezlerinden biri hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Belediye binası, eczane, kütüphane, kahvehane ve Ulu Camii gibi farklı işlevlere sahip yapıların aynı fotoğrafta yer alması, toplumsal yaşamın çok yönlü niteliğini göstermektedir. Bahçe bölümünde bulunan tabelalarda "*Diyarbakır Belediye Riyasetine*" ve "*Diyarbakır Belediye Reisi Nazım Beye*" ifadelerinin bulunması, meydanın belediye yönetimiyle ilişkili resmî bir alan olarak düzenlendiğini göstermektedir.

Çevresi demir parmaklıklarla sınırlanmış, ortasında süs havuzu ve üzerini örten dekoratif bir yapı bulunan bu meydan, etrafına yerleştirilmiş sandalyeler, düzenli ağaçlandırma ve açık oturma alanıyla, yeni bir sosyalleşme kültürünün varlığını ortaya çıkarmaktadır. Meydanı çevreleyen iki katlı yapılar ve kemerli mimarî unsurlar, geleneksel şehir dokusu ile modern düzenleme anlayışının aynı mekânda bir arada bulunduğunu göstermektedir. Alanda görülen otomobil ise dönemin teknolojik yeniliklerinin şehir yaşamına dahil olduğunu düşündürmektedir. Kamusal alanın planlı ve yeniden tanımlandığı Diyarbakır'da, modern şehir yaşamının ve yeni bir kamusal sosyalleşme anlayışının şekillenmeye başladığı görülmektedir.

Fotoğraf 17. Diyarbakır Ana Mektebi çocuk bayramı hatırası.

Fotoğrafın üzerinde yer alan “Diyarbakır Ana Mektebi Çocuk Bayramı Hatırası” ifadesi, 23 Nisan 1929 tarihinde gerçekleştirilen bir okul etkinliğini belgelemekte ve Cumhuriyet döneminde çocukluk, eğitim ve millî kimlik inşasının nasıl kurgulandığını yansıtan önemli bir görsel kaynak niteliği taşımaktadır. Okul girişinde, arka planda Türk bayrakları ve devlet armasının yer aldığı bir düzenleme, önünde küçük yaş grubu öğrencilerin dans figürleriyle konumlandırılması, Cumhuriyet’in çocuk merkezli yurttaşlık anlayışının törensel bir temsilini oluşturmaktadır.

Fotoğrafın merkezinde keman çalan kadının bulunması, müzik eğitiminin bir eğitim aracı olarak değerlendirildiğini ve kadın öğretmenlerin eğitim alanındaki varlığını göstermektedir. Çocukların çoğunlukla beyaz ve sade kıyafetler içinde yer alması, yeni başlangıç ve saflık düşüncesini simgelerken, kız ve erkek öğrencilerin birlikte konumlandırılması karma eğitim anlayışının erken yaş gruplarında da benimsendiğini düşündürmektedir. Fotoğrafın “Diyarbakır Ana Mektebi Çocuk Bayramı Hatırası” ifadesiyle kaydedilmiş olması, 23 Nisan’ın ulusal egemenliğin yanı sıra çocuklara verilen yeni toplumsal değer de sembolik bir günü olarak anlamlandırıldığını göstermektedir.

Fotoğraf 18. Diyarbakır Ulu Camii önündeki meydana 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı töreni.

Diyarbakır Ulu Camii önündeki meydanda, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla düzenlenen töreni belgeleyen bu fotoğrafta, törene katılan askerî ve sivil görevliler ile halkın bir araya geldiği görülmektedir. Törende taşınan pankartlardan birinde yer alan “Gazi, Türk’ün Güneşidir” ifadesi ile Mustafa Kemal Paşa’ya ait çiçeklerle süslenmiş bir portre, etkinliğin sembolik içeriğini belirgin hale getirmektedir. Öğrencilerin ellerinde bayraklar ve süslemelerle düzenli bir biçimde konumlandırılması, törenin planlı ve kolektif bir organizasyon niteliği taşıdığını göstermektedir.

Fotoğrafta öğrencilerin başlık ve kıyafetlerinde gözlenen düzen, millî disiplin ve birlik vurgusunu güçlendirirken, kurucu lider portresinin merkezî bir konuma yerleştirilmesi, yeni rejimin siyasal meşruiyetinin eğitim yoluyla genç kuşaklara aktarılmasına yönelik sembolik bir anlatı oluşturmaktadır. Böylece fotoğraf, Cumhuriyet döneminde Diyarbakır’daki tören kültürünün ve lider merkezli sembolik dilin eğitim ortamı aracılığıyla nasıl üretildiğini yansıtmaktadır.

Fotoğraf 19. Lâtif Öktem’in de aralarında bulunduğu 1927 yılı 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı töreni.

1927 yılı 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı töreni sırasında çekilen ve Lâtif Öktem’in de aralarında bulunduğu bu fotoğraf, Diyarbakır’da gerçekleştirilen resmî bir merasimin devlet hiyerarşisi ve otorite temsili üzerinden nasıl kurgulandığını yansıtan görsel bir belgedir. Taş basamaklar üzerinde katmanlı ve hiyerarşik bir düzen içinde konumlandırılmış askerî ve sivil yöneticiler, Cumhuriyet döneminin merkezîleşen devlet yapısının yerel ölçekteki görünümünü yansıtmaktadır. Ön sırada üniformalı subayların ve takım elbiseli sivil bürokratların yer alması, askerî ve sivil idarenin birlikte temsil edildiği bir kamusal düzeni göstermektedir.

Fotoğraftaki katılımcıların ciddî ve disiplinli duruşları törenin resmî niteliğini güçlendirirken, üniforma, madalya ve rütbe işaretleri devlet otoritesinin sembolik göstergeleri olarak öne çıkmaktadır. Sivil kıyafetli yerel eşraf ve bürokratların askerî kadroyla aynı karede bulunması ise Cumhuriyet’in yerel elitler ile devlet kadroları arasındaki bütünleşme sürecini yansıtmaktadır. Fotoğraf, Cumhuriyet’in Diyarbakır’daki idarî yapılanmasının disiplin ve resmiyet üzerinden kamusal alanda temsil edildiği bir modern devlet sahnesini yansıtmaktadır.

Fotoğraf 20. Diyarbakır'da 1928 yılı 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı töreni.

1928 yılı 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla Diyarbakır'da gerçekleştirilen töreni belgeleyen bu fotoğraf, toplumsal katılımın ve resmî programın bir arada nasıl kurgulandığını yansıtan görsel bir belge niteliğindedir. Uzun bir hat boyunca disiplinli biçimde sıralanmış öğrenciler ve gençler, ellerinde izcilik faaliyetlerinde kullanılan ekipmanlarla düzenli bir yerleşim oluşturmaktadır. Ön sırada takım elbiseli ve şapkalı sivil yöneticilerin yer alması, etkinliğin devlet erkânı gözetiminde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Arka planda görülen pankart ve bayraklar ise törenin millî karakterini vurgulamakta ve Cumhuriyet ideolojisinin toplumsal alanda geniş katılım yoluyla görünürlük kazandığını yansıtmaktadır.

Fotoğrafta yer alan pankartta okunabilen "*Cumhuriyet Türk semasında daima...*" ifadesi, Cumhuriyet rejiminin sürekliliğine yapılan sembolik bir vurgu niteliği taşımaktadır. Fotoğraftaki düzenli sıralanış, birlik ve disiplin anlayışını yansıtırken, katılımcıların duruşu törenin resmî bir atmosferde gerçekleştiğini göstermektedir. Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'da gençliğin ve eğitim kurumlarının, eğitim faaliyetlerinin yanı sıra millî birlik, disiplin ve yurttaşlık bilincini güçlendiren törenler yoluyla da biçimlendirildiği görülmektedir.

Fotoğraf 21. Diyarbakır'da 1928 yılı 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı töreninde İlk Numune Mektebi öğrencilerinin yürüyüşü.

1928 yılı 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı törenleri sırasında Diyarbakır'da İlk Numune Mektebi öğrencilerinin gerçekleştirdiği yürüyüşü gösteren bu fotoğrafta, Cumhuriyet döneminde millî kutlamaların sembolik ve görsel boyutunu yansıtan önemli bir belge niteliğindedir. Yürüyüş düzeninde önde taşınan Mustafa Kemal Paşa fotoğrafı, törenin ideolojik çerçevesini belirgin hale getirirken, çiçeklerle süslenmiş bir otomobilin etrafında ilerleyen kız öğrenciler ile önde bayrak taşıyan erkek öğrenci, etkinliğin planlı bir organizasyon olduğunu göstermektedir.

Öğrencilerin beyaz, sade ve düzenli kıyafetleri ile başlarındaki çiçekli taçlar, çocukluk ve yeni nesil vurgusunu güçlendirirken, Cumhuriyet'in modernleşme ideallerinin çocuklar üzerinden sembolik olarak temsil edildiğini düşündürmektedir. Taşınan bayrak üzerindeki yazı ve hilal sembolü, millî kimliğin bir göstergesi olarak törenin ideolojik boyutunu pekiştirmektedir. Arka planda yer alan otomobil ise teknolojik yeniliğin ve ilerleme söyleminin kamusal alandaki sembolik unsurlarından biri olarak dikkat çekmektedir. Cumhuriyet ideolojisi Diyarbakır'da resmî söylemin yanı sıra tören estetiği, çocuk temsili ve modern semboller aracılığıyla toplumsal alanda görselleştirilmiştir. Bu anlayış, yeni nesil üzerinden geleceğe aktarılmaya çalışılmıştır.

Fotoğraf 22. Diyarbakır'da 1928 yılı 30 Ağustos Zafer Bayramı törenlerinde devlet görevlileri.

1928 yılı 30 Ağustos Zafer Bayramı törenleri sırasında Diyarbakır'da çekilen bu fotoğrafta, Şark Vilayetleri Müdüriyet-i Umûmisi İbrahim Tali Bey, Diyarbakır Valisi Nizameddin Bey, Kolordu Kumandanı Nazmi Paşa, Baş Müşavir Mümtaz Bey, Şark Vilayetleri Maarif Emîni Celil Bey ve Adli Müşavir Talat Bey yer almaktadır. Fotoğraf, 1928 yılı Zafer Bayramı törenlerinde devlet hiyerarşisi ve temsil düzeninin nasıl kurgulandığını gösteren önemli bir görsel belge niteliğindedir. Üstü örtülü bir platform altında yan yana konumlandırılmış askerî ve sivil yöneticiler, Cumhuriyet döneminde merkezî otoritenin yerel düzeydeki görünürlüğünü göstermektedir.

Fotoğrafın ortasında üniformalı ve madalyalı bir askerî yetkilinin bulunması, törenin resmî niteliğini ve askerî otoritenin sembolik ağırlığını vurgulanmaktadır. Fotoğrafta yer alan takım elbiseli ve şapkaklı sivil bürokratlar, kıyafet devriminin yerel seçkinler üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. Katılımcıların disiplinli duruşları, tören kültürünün kontrollü yapısını pekiştirirken, askerî ve sivil unsurların aynı kompozisyon içinde yer alması Cumhuriyet'in erken döneminde devlet yapısının askerî ve bürokratik bileşenler aracılığıyla birlikte temsil edildiğini göstermektedir. Böylece fotoğraf, Diyarbakır'da Cumhuriyet otoritesinin toplumsal alanda disiplin, üniforma, madalya ve modern kıyafet sembolleri aracılığıyla görünür kılındığını ve resmî merasimlerin yeni rejimin meşruiyetini pekiştiren araçlar arasında yer aldığını göstermektedir.

SONUÇ

Lâtif Öktem Arşivi'nde yer alan 1927-1929 yıllarına ait fotoğraflar, Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'daki eğitim hayatını, toplumsal düzeni ve dönüşüm sürecini anlamaya imkân sağlayan önemli görsel belgeler sunmaktadır. Bu fotoğraflar, dönemin eğitim politikalarının, kamusal temsil biçimlerinin ve modernleşme anlayışının yerel ölçekte nasıl görünür hale geldiğini ortaya koyan tarihsel kaynaklar olarak değerlendirilebilir. Fotoğraflarda yer alan mekânsal düzen, katılımcıların konumlanması, kıyafet tercihleri ve törensel görünüm, Cumhuriyet'in erken yıllarında Diyarbakır'da yaşanan dönüşümün çok katmanlı yapısını göstermektedir.

1929 yılında faaliyete geçen Millet Mektepleri uygulaması, Diyarbakır'da Cumhuriyet'in eğitim politikalarının yerel ölçekteki en belirgin araçlarından biri olarak dikkat çekmektedir. Latin harflerine geçiş kararının ardından faaliyete başlayan bu kurumlar, yetişkin nüfusun kısa sürede okur-yazar hale getirilmesini hedeflemiş fakat faaliyetleri yalnızca teknik bir okuma-yazma öğretimiyle sınırlı kalmamıştır. Fotoğraflarda görülen kurslar, törenler ve toplu eğitim faaliyetleri, Millet Mektepleri'nin yeni rejimin kültürel ve ideolojik amaçlarını toplumun çeşitli kesimlerine aktaran bir eğitim aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Kadın kurslarına katılan kalabalık grupların ve eğitim faaliyetlerinin fotoğraflarla kayıt altına alınması, Cumhuriyet yönetiminin okuma-yazma seferberliğini toplumsal dönüşümün temel araçlarından biri olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Millet Mektepleri, Diyarbakır'da eğitim seviyesinin yükselmesine katkı sağlarken, yeni bir yurttaşlık anlayışının ve ortak dil bilincinin yerleşmesini de destekleyen kurumlar olarak değerlendirilebilir.

Fotoğraflar eğitim kurumlarının kamusal ve sembolik bir temsil alanı olarak kullanıldığını da göstermektedir. Okul binaları önünde düzenlenen törenler, öğrencilerin ve öğretmenlerin belirli bir düzen içinde konumlandırılması, bayraklar, pankartlar ve lider portreleri gibi sembolik unsurların kullanılması, eğitimin yalnızca öğretim faaliyetlerinden ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Bu uygulamalar, Cumhuriyet ideolojisinin kamusal alanda görünürlük kazanmasında eğitim kurumlarının belirleyici bir rol üstlendiğini göstermektedir. Okullar bu yönüyle bilgi aktarımının gerçekleştirildiği mekânların ötesinde, millî kimliğin, yurttaşlık bilincinin ve modernleşme anlayışının törensel görünümü aracılığıyla temsil edildiği kurumsal alanlar olarak işlev görmüştür. Arşivde yer alan görseller aynı zamanda Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'da şekillenmeye başlayan yeni bürokratik ve eğitimci elitin kamusal görünümünü de ortaya koymaktadır. Öğretmenlerin takım elbise, kravat ve şapka gibi Batı tarzı kıyafetlerle görülmesi, kıyafet devriminin yerel bürokrasi ve eğitim çevresi üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. Eğitimcilerin fotoğraflarda merkezi bir konumda yer alması ise modern devletin yerel ölçekteki temsilinin büyük ölçüde eğitim kurumları ve eğitimciler aracılığıyla gerçekleştirildiğini düşündürmektedir.

Fotoğraflar ayrıca kadınların eğitim alanındaki görünürlüğünün artmasına ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Millet Mektepleri bünyesinde düzenlenen kadın kursları, kadın öğretmenlerin varlığı ve kadınların etkinliklerde yer alması, Cumhuriyet modernleşmesinin toplumsal cinsiyet boyutuna işaret etmektedir. Kadınların eğitim süreçlerine katılımı yalnızca okur-yazarlık oranlarının yükseltilmesiyle sınırlı kalmamış, yeni bir yurttaş kimliğinin oluşturulması hedefiyle ilişkilendirilmiştir. Eğitim kurumları, kadınların toplumsal alandaki görünürlüğünü güçlendiren ve modern yurttaşlık anlayışının toplumda yerleşmesine katkı sağlayan önemli kurumlar arasında yer almıştır. Eğitim faaliyetlerinin yalnızca sınıf içi öğretimle sınırlı kalmadığı da fotoğraflar aracılığıyla anlaşılmaktadır. Spor etkinlikleri, okul gezileri ve törenler gibi faaliyetler, Cumhuriyet döneminde benimsenen eğitim anlayışının zihinsel eğitimin yanı sıra bedensel gelişim, disiplin ve kolektif ruhu da kapsayan bir yaklaşım doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir.

Fotoğraflar, Diyarbakır'da kamusal mekânın yeniden düzenlenişi ve modern şehir hayatının oluşum sürecine dair de önemli ipuçları sunmaktadır. Belediye meydanı, okul binaları ve tören alanları gibi mekânlar, Cumhuriyet ideolojisinin sembolik olarak temsil edildiği alanlar haline

gelmiştir. Bu mekânlarda gerçekleştirilen törenler ve etkinlikler, yeni rejimin değerlerinin kamusal alanda görünür kılınmasını sağlamış ve toplumun farklı kesimlerinin bu süreçlere katılımını teşvik etmiştir. Böylece toplumsal mekân, Cumhuriyet modernleşmesinin temsil edildiği ve toplumsal birlik duygusunun pekiştirildiği bir alan olarak yeniden tanımlanmıştır.

Lâtif Öktem Arşivi'nde yer alan bütün fotoğraflar, Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'daki eğitim faaliyetlerini, toplumsal tören kültürünü ve toplumsal değişim sürecinin anlaşılması açısından önemli bir tarihsel belge niteliği göstermektedir. Bu görseller, Cumhuriyet modernleşmesinin yalnızca merkezde yürütülen bir reform süreci olmadığını, eğitim kurumları, yerel bürokrasi ve kamusal törenler aracılığıyla küçük şehirlerde de somut biçimde görünür hale geldiğini göstermektedir. Diyarbakır örneği, eğitim politikalarının yerel toplum üzerindeki etkilerini ve modernleşme ideolojisinin gündelik yaşamla nasıl iç içe geçtiğini göstermesi bakımından dikkat çekici bir örnek oluşturmaktadır. Bu yönüyle Lâtif Öktem'in fotoğraf arşivi, Cumhuriyet döneminde eğitim, modernleşme ve toplumsal temsil arasındaki ilişkiyi görsel belgeler üzerinden incelemeye imkân sağlayan değerli bir tarihsel bellek niteliği taşımaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

An Examination of the Lâtif Öktem Archive: The Education Organization and Official Ceremonies in Diyarbakır (1927-1929)

The changes implemented in the field of education during the early years of the Republic were considered an important tool in the process of social transformation. The objective of this study is to examine educational life in Diyarbakır, the activities of the millet Schools in the city, and official ceremonial practices through photographs taken between 1927 and 1929. The primary objective of this study is to elucidate, through the analysis of visual documents, the manner in which the modernization of the Republic was depicted in Diyarbakır, with a focus on educational institutions, the arrangement of public spaces, and the cultural nuances of ceremonial practices. In the same vein, the study also examines how the reflections of the clothing revolution on the local bureaucracy and educational circles became visible in the photographs. Consequently, the impact of the educational policies implemented during the Republican era on the local community has been assessed through the analysis of visual materials.

The present study employs the visual history method, which is predicated on the analysis of photographs. The study's data set is primarily composed of photographs from the archive of Lâtif Öktem. A comprehensive examination of the photographs is conducted with the following parameters: spatial arrangement, participant positioning, clothing choices, ceremonial structure, and symbolic elements. The dates, locations, and notes about individuals found on the backs of the images were used as research data. These records facilitate comprehension of the historical process by which the photographs were produced. Academic studies on the subject were evaluated as supplementary sources. Consequently, visual documents were regarded as historical data, offering insights into the social and institutional framework of the era.

The findings of the study demonstrate that the Millet schools played a substantial role in the dissemination of literacy in Diyarbakır. Following the adoption of the Latin alphabet, the objective was to facilitate the acquisition of literacy skills by the adult population within a limited timeframe by establishing educational institutions. Instruction in fundamental reading and writing skills was administered in the A classroom. In B classrooms, subjects such as civics, history, and geography were taught. The subsequent years witnessed an uptick in literacy rates, which had been found to be rather low in the 1927 census. This phenomenon can be attributed to the impact of these educational practices. The observation that the majority of classrooms were situated in the city center suggests that educational activities were predominantly concentrated in central areas. This finding suggests that educational policies implemented during the Republican period could be more extensively implemented in urban centers.

The photographs demonstrate that educational institutions function as public representation spaces. Symbolic elements, including flags, banners, and portraits of founding leaders, were utilized in ceremonies held in front of school buildings. These practices contributed to the increased visibility of the Republican ideology within the public sphere. During the aforementioned ceremonies, students, teachers, and administrators were positioned in a specific hierarchical order. This phenomenon is indicative of the manner in which state authority is represented in the public sphere. The presence of education administrators attired in Western-style clothing, including suits, ties, and hats, serves as a testament to the influence of the clothing revolution on the local bureaucracy. The central role of educational institutions in public ceremonies indicates the significant impact of education in disseminating the values of the republican regime within society.

Photographs of women's courses demonstrate that women's visibility in public increased through education. The notable presence of female educators suggests a noteworthy degree of efficacy exhibited by women in the realm of education. The integration of contemporary and traditional elements in clothing serves to illustrate the social appearance that was characteristic of the transition period. Photographic evidence indicates that educational activities were not confined to conventional classroom instruction. Evidence suggests that the educational approach of the period in question encompassed both mental development and physical discipline, as demonstrated by sports events, school trips, and ceremonies.

The photographs contained within Lâtif Öktem's archive serve as significant historical documents, facilitating our comprehension of educational initiatives, social practices, and the transformative processes that have transpired in Diyarbakır. The Millet mektepler played a pivotal role in the dissemination of literacy, contributing to the widespread education of the populace. Educational institutions thus became sites for the public representation of the ideology of the Republic. The role of women in educational processes is widely recognized as a critical component of social transformation. Visual documents demonstrate the modernization process in Diyarbakır, illustrating its implementation at the local level through educational institutions, ceremonial culture, and public representation. This observation underscores the pivotal function of educational institutions in the social transformation process during the Republican era.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA):
BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2., Kutu No: 1, Dosya No:1, Belge No: 13, (11.11.1928).
BCA, Fon Kodu: 180.9.0.0., Kutu No: 2, Dosya No: 11, Belge No: 5, (24.11.1928).
BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0., Kutu No: 1, Dosya No: 2, Belge No: 13, (25.12.1928).

SALT Araştırma:

SALT Araştırma, *Diyarbakır'daki Okulların Fotoğraf Albümü-Photograph Album of Schools in Diyarbakır, 1927-1929*, EOKBAPHAL002.

Telif ve Tetkik Eserler

- Albayrak, M. (1994). Millet Mektepleri'nin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6 (28), 471-483.
- Binbaşıoğlu, C. (2014). *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çağlayan, E. (2025). Millet Mektepleri'nin Açılması ve Diyarbakır'daki Faaliyetleri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (29), 416-426.
- Doğan, İ. (2012). *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri*. İstanbul: Nobel Akademi Yayıncılık.
- İnan, A. (1998). *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kayıran, M & Metintaş, M. Y. (2015). Latin Kökenli Yeni Türk Alfabesine Geçiş Süreci ve Millet Mektepleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 1-13.
- Kılınç, M. (2018). Millet Mektepleri'nin 1929 Yılı Eğitim Öğretim Faaliyetlerinin Cumhuriyet Gazetesine Göre Basına Yansımaları. *International Journal of Social Science Research*, 7 (1), 93-102.
- Kocabaşoğlu, U. (1991). Harf Devrimi'nin Eğitim ve Kültür Yaşamımız Üzerindeki Kimi Etkilerine Değin Gözlemler. *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 113-124.
- Öktem, L. (1958). *Arılar: Çocuklarıma Şiirler, Masal ve Hikâyeler*. İstanbul: Vedat Turgay Matbaası.
- Öztürk, C. (1996). *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şahin, M. (1992). Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 1 (2), 213-234.
- Şimşek, D. Ç. (2021). Latin Alfabesinin Kabulü Sonrası Diyarbakır'da Açılan Millet Mektepleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (68), 315-342.
- Şimşir, B. (2008). *Türk Yazı Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

MAKALE BİLGİLERİ:

Etik Kurul Kararı:	Araştırma Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Araştırmada herhangi bir katılımcıya yer verilmemiştir.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada telif hakkı gerektiren herhangi bir görsele yer verilmemiştir. Tarafımca makale için telif hakkı sözleşmesi imzalanıp dergi sistemine yüklenmiştir.

ARTICLE INFORMATION:

<i>Ethics Committee Decision:</i>	<i>The research is exempt from Ethics Committee Decision.</i>
<i>Participant Consent:</i>	<i>No participants were included in the study.</i>
<i>Financial Support:</i>	<i>No financial support was received from any institution or project for the study.</i>
<i>Conflict of Interest:</i>	<i>There is no conflict of interest between the people and institutions involved in the study.</i>
<i>Copyrights:</i>	<i>The study does not contain any images that require copyright. A copyright agreement was signed by me for the article and uploaded to the journal system.</i>

Zhyldyz Urmanbetova

IDEAS OF THE PHILOSOPHY OF CULTURE IN THE CONTEXT OF N. HARTMANN'S PHILOSOPHY OF HISTORY

Abstract: The article is devoted to the analysis of the direction of N. Hartmann's critical ontology. N. Hartmann's systematic philosophy is considered in the context of the relationship between the philosophy of history and the philosophy of culture. Hartmann's examination of previous concepts of philosophical and historical research allows him to identify the main principles according to which the phenomenon of being, subsequently history and culture, is considered. Moreover, he singles out Hegel as the most significant philosopher, who served as the most important foundation for him in the analysis of the philosophical and historical problems of being. As a systematic philosopher, N. Hartmann identifies the main groups of problems according to which he reveals the essence and meaning of history. The main emphasis is placed on the study of the principle of the layering of being, extended to the analysis of history. Of particular importance is the emphasis on the metaphysics of history, which contains answers to key questions. The essence of historical knowledge is revealed in the analysis of the advantages and disadvantages of individual methods that have found their manifestation in the history of philosophy. At the same time, the principle of historicism is subjected to a negative analysis. Special attention is given to the study of the problem of the spiritual in the context of the philosophy of history, thereby also reflecting the philosophy of culture.

Anahtar Kelimeler: Hartmann, Philosophy of History, Cultural Structure, Multi-Layered Existence, Spiritual.

N. Hartmann'in Tarih Felsefesi Bağlamında Kültür Felsefesine Dair Fikirler

Özet: Bu makale, N. Hartmann'ın eleştirel ontolojiye yaklaşımını analiz etmektedir. N. Hartmann'ın sistematik felsefesi, tarih felsefesi ve kültür felsefesi arasındaki ilişki bağlamında ele alınmaktadır. Hartmann'ın felsefi ve tarihsel araştırmalardaki önceki kavramları incelemesi, varlık olgusunun ve dolayısıyla tarih ve kültürün incelendiği temel ilkeleri belirlemesine olanak tanımaktadır. Hegel, varlığın felsefi ve tarihsel sorunlarının analizine en önemli temeli oluşturan en önemli filozof olarak kabul edilmektedir. Sistematik bir filozof olarak N. Hartmann, tarihin özünü ve anlamını ortaya koyduğu temel sorun gruplarını belirlemektedir. Ana vurgu, tarih analizine genişletilmiş varlığın katmanlama ilkesinin incelenmesine yapılmaktadır. Özellikle önemli olan, temel sorulara cevaplar içeren tarih metafiziğine yapılan vurgudur. Tarihsel bilginin özü, felsefe tarihinde tezahür bulan bireysel yöntemlerin avantaj ve dezavantajlarının analizinde ortaya çıkmaktadır. Tarih felsefesi bağlamında maneviyat sorununun incelenmesine özel önem verilmekte ve bu da kültür felsefesini de yansıtmaktadır.

Keywords: Hartmann, Tarih Felsefesi, Kültürel Yapı, Çok Katmanlı Varlık, Maneviyat.

Atf için / How to cite this article (APA 6): Urmanbetova, J., (2026). Ideas of the Philosophy of Culture in the Context of N. Hartmann's Philosophy of History. *Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi*, 2(1), 63-73.

Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas University, Bişkek, Kırgızistan, cildiz.urmanbetova@manas.edu.kg,
(Corresponding Author / Sorumlu Yazar)

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International Licence. (Bu eser Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.)

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19319450>

UMUT Journal, Mart/March 2026, 2(1), 63-73.

ISSN: 3062-3073 - www.umutjournal.com

ARTICLE HISTORY / MAKALE GEÇMİŞİ

Gönderim (Received): 02.01.2026

Revizyon (Revised): 23.03.2026

Kabul (Accepted): 27.03.2026

Introduction

The ideas of the philosophy of culture in the context of N. Hartmann's philosophy of history are examined within the framework of his work "The Problem of Spiritual Being: Researches toward the Foundations of the Philosophy of History and the Sciences of the Spirit," which became the foundation for the development of critical ontology. This work is a work on the philosophy of history, yet cultural ideas are discernible within it. Based on the thesis that the spiritual is incapable of and cannot have a history, Hartmann attributes the problem of spiritual being to the problems of the philosophy of history. Consequently, his cultural-philosophical ideas are subsumed within the larger framework of philosophical and historical problems of being. He himself stated on this matter: "Neither history is the mere history of the spirit, nor is spirit mere historicity. But perhaps every spirit has its own historicity" (Hartman, 1995, p.608).

While the neo-Kantians, whose influence Hartmann experienced (particularly the Marburg school), considered the primary goal of their philosophy to be extending Kant's transcendental method to the analysis of the human sciences, thereby continuing the line of methodologism, Hartmann departs from this tendency, attempting to examine the process of being itself. In his conception of the philosophy of history, Hartmann emphasizes the ontological criterion, while Cassirer, as the guardian of the Marburg tradition, emphasizes the epistemological criterion, believing that history reflects the process of increasing complexity of human cognitive activity. Hartmann identifies the main groups of problems that form the foundation of the philosophy of history:

- how the historical process as a whole proceeds, what are its tendencies, goals, and laws? These are questions of the metaphysics of history;
- what should be the specific nature of historical knowledge, given that our knowledge of the past is inadequate? These are questions of the methodology of historical thinking;
- how are we historically conditioned, how do we transcend our own historical determinacy? These are the problems of historicism and how to overcome it.

According to Hartmann, it is precisely this range of problems that should form the basis of any conception of the philosophy of history; the answers to them will allow us to construct a holistic picture of historical existence.

Objective

The aim of the article is to examine the phenomenon of the spiritual in the context of the relationship between the philosophy of history and the philosophy of culture. In this regard, the author gives an interpretation of the phenomenon of Hartmann's multi-layered existence and its influence on the understanding of the spiritual.

Metodology

The main methodological approach to the analysis of the philosophy of history and philosophy of culture by N. Hartmann is the hermeneutic approach - the consideration of the spiritual through the prism of the multi-layered nature of being.

Historical and Philosophical Perspective

As a systems philosopher and adhering to the principles of scientific thinking, Hartmann believes it necessary and legitimate to preface his presentation of the concept of the philosophy of history with an overview of the main trends in historical research. He identifies the following most well-

founded tendencies: Plato's ancient Greek utopia and Epicurus's theory of contract; Augustine's idea of a teleological image of history in his treatise "The City of God"; Herder's representation of history as a process of universal development in his "Ideas for a Philosophy of Human History"; Kant's concept of a final moral goal, where the driving force of history is the antagonism of human abilities and interests ("The Idea of History in a Universal-Civil Plan"); Schelling's approach to understanding the guarantees of goal realization in history, where human freedom is opposed to guarantees of a unified process ("The System of Transcendental Idealism"); Fichte's concept of the union of descent and ascent, where reason and freedom in unity constitute the ultimate goal of history ("Fundamental Characteristics of the Modern Era"). This divergence of opinions regarding the formation and development of history in the history of philosophy leads to the conclusion that it is impossible to substantiate a single principle that reveals the essence and character of human development.

Here, Hartmann approaches an analysis of Hegel's systematized conception of his philosophy of history, whose prevarication is very strong: "Hegelian philosophy closed this ideological circle, leaving far behind the one-sidedness of its predecessors and surpassing in its grandeur everything that philosophy had accomplished in the field of history" (Hartman, 1995, p. 613). Hartmann dwells on the most essential points of Hegel's system, believing that they are not indisputable, but at the same time, it is impossible to simply overthrow them:

- the objective spirit is a universal substance, the bearer of the historical process;
- the spirit attains consciousness in man, but does not recognize itself in him perfectly;
- the spirit is the leader of the world process, history is the return of reason to itself;
- the essence of reason is freedom, the ultimate goal of history is the existence of freedom;
- the inner law of world history is progress in the awareness of freedom;- the world process is a sequence of changes in the principles of national spirits;
- it is impossible to determine the course of the objective spirit in history.

Hegel's understanding of the essence of being is contained in his comprehensive statement that "For us, spirit has nature as its presupposition; it is its truth, and thus absolutely first in relation to it. In this truth, nature has disappeared, and spirit is revealed in it as an idea that has achieved its own being-for-itself—as an idea whose object, like its subject, is a concept" (Hegel, 1974, p. 15).

In contrast to Hegel's conception, Hartmann presents a theory of society that culminates in Karl Marx's materialist philosophy of history: "The mode of production of material life determines the process of social, political, and spiritual life in general. It is not the consciousness of people that determines their existence, but, conversely, their social existence that determines their consciousness" (Marx, Engels, 1959, p. 6-7). Marx's fundamental thesis is as follows: "It is not the spirit that determines historical being, but historically constituted being—ultimately economic being—that determines the spirit. And it is not the spirit that directs history, but rather it is crudely directed within it by economic forces" (Hartman, 1995, p. 617).

Comparing the theories of Marx and Hegel, Hartmann notes the identical errors they made in constructing their concepts. Both theories proceed from the fact of the dependence between non-spiritual and spiritual being, and this dependence is timeless. Both Hegel and Marx attempted to understand the integrity of historical being, emerging from a single group of phenomena: "If we designate spiritual being as the highest layer within this integrity, and economic being as the lowest, then, in the language of formulas, we can say: Hegel attempts to conceptualize the whole

'from above,' Marx 'from below.'" But both are trying to understand it exclusively from one end, only from the opposite" (Hartman, 1995, p. 619). Thus, both philosophers, according to Hartmann, commit the same mistake, recognizing only one source of the development of history, without taking into account the possible existence of other, perhaps less significant, but completely independent layers, which, together with the already designated economic and spiritual spheres, constitute the integrity of the historical process.

Hartmann believes the significance of this error is profound; it inevitably refracts across other issues—the elucidation of the nature of the organic, the anthropological problem. A monistic approach to resolving these problems prevents a holistic picture from being formed, thereby distorting the essence of the problem and giving rise to a multitude of "isms" that reduce all philosophical questions to the need to resolve the fundamental issue—the prevalence of the spiritual or the material.

Fundamental Principles of the Structure of Being

In his concept, Hartmann considers it necessary, first of all, to clarify the essence of existing approaches to defining history, based on the opposition of two principles of being, demonstrating their erroneousness, and to provide an ontological explanation in this regard. It is no coincidence, according to Yu. V. Sokolova, that "Nikolai Hartmann will occupy a significant place among European philosophers of the first half of the 20th century as the author of the "new ontology" and one of the creators of the "ontological turn"" (Sokolova, 2025, p. 160). The main category under study, "world," as a certain aggregate phenomenon, represents a whole with a layered structure. Organic life, to which man himself belongs, shaping social life in the course of the development of history, defines itself in physical-material and spiritual forms, each of which does not exist in isolation and alienation; on the contrary, they are closely intertwined. Organic life is carried by physical, material existence, which constitutes its foundation, while mental existence depends on organic life but possesses a certain autonomy, a fact that psychology no longer doubts. The realm of spiritual existence is not identical to mental existence. The spheres of will and action, value relationships, law, ethos, religion, and art rise above the mental sphere itself, forming their own layer of existence, subject to their own logical laws. However, this independence does not imply isolation from the spiritual realm.

Such reasoning regarding the holistic and substantial concept of "world" determines the need to substantiate the principles of the structure of being in order to clarify the significance of each layer in the structure:

1. Each layer has its own principles, laws, and categories that allow one to represent the essence and specificity of the layer.
2. The higher layer is always carried by the lower; as a result, it has a "being resting on..." In being, there exists a "law of force" - the fundamental law of categorical dependence: "This relationship can be understood as the penetrating dependence of the higher on the lower: without material nature there is no life, without life there is no consciousness, without consciousness there is no spiritual world. The direction of this dependence cannot be reversed..." (Hartman, 1995, p. 623).
3. The higher layer possesses autonomy. "This newness, arising in each layer, is nothing other than the independence or 'freedom' of higher categories in relation to lower ones..." (Hartman, 1995, p. 624) - this is the law of freedom.

It should be noted that N. Hartmann's critical ontology operates with the category of "world." According to Ya. A. Slinin, "At its core, the world is 'being as being,' and each element of the world represents being as being. Being as being exists in itself, without even implying that it can somehow be known or that there is such a thing as knowledge at all" (Slinin, 2003, p. 3).

The general pattern of the categorical world is the synthesis of dependence and autonomy. Hartmann opposes total dependence; it is not necessary if the structure of being is based on distinct layers, where each is in the closest relationship with the other, together forming the integrity of being. Thanks to this understanding of the structure of the world, the one-sidedness of the monistic approach is overcome, which gives rise to endless "isms" that are incapable of approaching the idea of the unity and, at the same time, diversity of being. As V.K. Schreiber asserts, "In the world one can always find two adjacent levels of existence, one of which precedes the other and constitutes its foundation. Between the upper and lower levels there is a one-sided existential dependence" (Schreiber, 2014, p. 20). Such a dependence is logical, given the nature of the layering of being. At the same time, it was no coincidence that N. Hartmann himself identified the laws of force and freedom, which reflected the interaction of layers, when each subsequent one possessed a certain independence in revealing its own "I." Distinguishing the real and the ideal as two modes of being, Hartmann believed that "to understand 'being as being,' a prerequisite is necessary – not to mistake the stages of the levels of being for the stages of its modes" (Hartman, 2003, p. 208).

At the same time, it should be noted that the identified layers, lower and higher, in no way imply the existence or allocation of different kinds of realities. As T.N. Gornstein rightly noted, "Hartmann categorically declares that there are not two distinct realities—'lower' and 'higher'. There is only one reality, only one real world in which we live. Clearly recognizing the uncertainty and ambiguity of the term 'reality,' he strives to find the most essential characteristic of the real world and then strictly adhere to the meaning of the term thus established" (Gornstein, 1969, p. 38). In this sense, the layering of being acts as a characteristic of the world as such, which presupposes the unity of being.

The Metaphysics of History

This ontological explanation is valuable because it allows us not only to understand the structure of being but also to extend the principles of its formation to an understanding of the problem of history. "History is like the world in that it has a multilayered structure. It is a process in which factors from all layers of being operate..." (Hartman, 1995, p. 625). Hartmann thus overcomes the one-sidedness of the Hegelian and Marxist approaches to the analysis of the historical process and historical being as a whole. History is not only an economic or spiritual process; it also includes all other spheres of being—vital, cultural; here, one cannot isolate either the law of force or the law of freedom, as this would mean narrowing the scope and integrity of the phenomenon of history itself.

Like the structure of being, Hartmann provides fundamental principles for understanding the historical process, recognizing that knowledge of these principles does not always mean an adequate reproduction of the essence of history; nevertheless, they must play a positive role in understanding history.

1. Historical being is multilayered—this is the basis for understanding.
2. The complete structure of the historical process must be complex, i.e., encompass the full diversity of being as such.
3. It must be recognized that the philosophical-historical problem cannot be fully resolved; accordingly, it is a metaphysical problem.

4. It is impossible to provide a comprehensive construction of the process. Accordingly, it is necessary to conduct an ontological study based on categorical relations.

5. The question of the bearer of history (individual or community, people or spirit) can be considered phenomenologically.

According to Hartmann, two sets of problems can be distinguished in the metaphysics of history: those inaccessible to research and those accessible. Among the former, he attributes the following: is history teleological? What prevails in history – necessity or chance? Does man play a decisive role in history, and what is his essence? etc. The inaccessible status of these questions lies in the fact that "to seek an answer to them means to go far beyond the boundaries of phenomena" (Hartman, 1995, p. 629).

Discussing such questions is pointless, as they would be purely subjective intents, lacking grounds for extrapolation to the phenomenon of history as a whole.

The second set of problems includes questions such as: is history the history of individuals or communities? Are there patterns in the course of history, or is everything unique? Is history conditioned by historical consciousness, and to what extent? And so on. The method of structural analysis can be applied to these questions, since they do not extend beyond the bounds of historical experience and are therefore more easily explored from the perspective of their definition through the phenomena themselves.

The Essence of Historical Knowledge

The transition from the metaphysics of history, which forms the substantive basis of the concept of the philosophy of history, to the methodology of historical thinking itself is complex for two reasons. First, the development of a method of historical knowledge requires a lengthy process of testing to prove the validity and significance of its application, thereby entailing a critique of knowledge itself. Following Kant's critical method, Windelband and Rickert advanced the idea of distinguishing between "nomothetic" and "idiographic" sciences: "The empirical sciences seek in knowledge the real either the general, in the form of a natural law, or the particular, in the form of a historically determined image; in the one case, they examine the ever-remaining form, and in the other, the unique, self-defined content of what actually occurs. Some of them are sciences of law, others are sciences of events; the former teach about what always exists, the latter about what once was. Scientific thinking—if one may even permit the use of new artificial terms—is in the one case nomothetic, in the other, ideographic" (Windelband, 1995, p. 67). However, the emphasis on individuality fails to stand the test of truth, as individual concepts are inherently impossible: "where each object is unique and where it must be understood in this uniqueness, conceptual understanding fails" (Hartman, 1995, p. 632). Accordingly, their method fails in reality. And here, Dilthey chose the only possible path, combining the idea of a purely descriptive historical science with the idea of understanding, where the emphasis is on intuitive understanding, approaching artistic contemplation: "The form of understanding is induction, which, from partially determined singularities, deduces a connection that determines the whole" (Dilthey, 1988, p. 151). At the same time, "a special relationship exists between the expression of experience, the life from which it arises, and the understanding that it develops" (Dilthey, 1988, p. 142). However, according to Hartmann, this is only possible for an exceptional individual, while the method must work for everyone. Thus, it turns out that there is practically no method as such that works in historical science.

Secondly, there is a difficulty in historical knowledge associated with the historian's value perspective. Determining what is significant in history and hoping for the complete adequacy of the researched to the determined is pointless; here, the categories of interests and choices clash. Hartmann distinguishes two value perspectives—subjective (from oneself) and objective, "occupied in proportion to the weight of historical consequences" (Hartman, 1995, p. 633), although drawing a line between them is quite difficult due to the lack of a criterion that does not possess a value character.

Thirdly, the most significant aspect of the difficulty of historical knowledge is the impossibility of anticipating the research method, which begins to emerge only in the process of work, and its awareness is possible only after the fact: "all knowledge of method is secondary; it is a matter of subsequent reflection." Awareness of method never comes "before"; it can only come "behind" (Hartman, 1995, p. 636). Recognizing this fact—denying it would be a deliberate error—we can conclude that a philosophical methodology for historical knowledge is fundamentally impossible. Thus, this range of problems, one of the fundamental ones in justifying the concept of the philosophy of history, appears to be a vicious circle; no matter from which angle one approaches it, one risks reaching a dead end. Therefore, Hartmann concludes that philosophy as a methodology for studying the historical process has collapsed.

Researchers Kryukov A. and Patkul A., outlining the specifics of Hartmann's philosophy, believe that "his theory of knowledge is based on the presumption that there is no theory of knowledge without metaphysics, since knowledge itself has metaphysical foundations and must prove its relationship to the world transcendental to it. In the context of ontological reflections, Hartmann, first of all, asks the question of being itself as having a pre-ontological status (in contrast to Heidegger), and attempts to answer it in the area of the natural attitude (which distinguishes him from Husserl). Perhaps the "calling card" of Hartmann's characteristic philosophizing is a multi-level ontological theory of being. The initial methodological premise of the doctrine of the layers of the real was an attempt to overcome the clear distinction between spirit and matter" (Kryukov, Patkul, 2019, p. 12). In this regard, Hartmann's ontological theory provides the basis for addressing the question of the possibility of knowing being. Moreover, "In his concept, N. Hartmann proceeds from the fact of the reality of knowledge. The philosopher believes that if knowledge is an appearance, then it is necessary to explain both the stable existence of this appearance and its basis. According to N. Hartmann, theories should not struggle with phenomena, but rather be based on them, with the basic phenomenon being the natural attitude" (Fedorinin, 2020, p. 132). Thus, Hartmann's methodological principles are unified for the perception of being and its cognition, when the layering of being does not negate the possibility and necessity of knowing its essence as a specific unity. Moreover, understanding the characteristics of the layers allows us to grasp their interconnectedness in the context of the unity of the phenomenon of being itself as such.

The Problem of Historicism

Historicism, identified as the third set of questions in the philosophy of history, "by making the historicity of historical consciousness its theme, transforms the question of method into the fundamental problem of the historical process" (Hartman, 1995, p. 637). To address this question objectively, Hartmann distinguishes two types of historical consciousness: naive and scientific. Historicism emphasizes scientific consciousness, which aims to establish a distance from everything. Scientific consciousness defines everything based on the present situation, thereby complicating the process of historical knowledge. Hartmann rejects the principle of historicism because it, like all "isms," boils down to a one-sided approach to defining historicity. In this case,

the significance of the complex structure of existence is lost, and consequently, the integrity of perception is destroyed. Scientific historical consciousness, by ignoring the past, loses the connection between times and generations, thereby simplifying the historical process itself. As a result of the principle of historicism, the present is alienated from its past, without which it is inherently impossible, and overcoming this situation within the framework of this principle is unthinkable. Consequently, Hartmann justifies his rejection of historicism with its methodological one-sidedness and poses the logical question: how are we historically conditioned?

In contrast to the scientific, pre-scientific historical consciousness, historical determinacy is more obvious. "It is distinguished by the fact that it bears its determinacy directly in its vision itself, rather than denying it or presenting it as overcome, as is the scientific case. It is entirely borne by what intrudes from the past into the present" (Hartman, 1995, p. 638).

Viewing history as a process, Hartmann emphasizes the significance of events, the primary form of interconnection of which is the contemporaneity of the past in the present. "The contemporaneity of the past is not a repetition or even an analogy. Rather, it can be called the preservation, the relevance of the past in the present, despite the passing of what was. This is precisely the 'invasion' of the past into the present" (Hartman, 1995, p. 639). Hartmann emphasizes that the contemporaneity of the past is not a visual phenomenon, since in the structure of causality, cause always turns into effect; having exhausted its potential, it "degenerates" and thus disappears. In contrast, the "contemporaneity of the past" maintains continuity: the past seems to coexist with the present, but at the same time, the present prevails over it.

Hartmann's systematic style allows him to identify several types of intrusion of the past into the present:

"silent invasion" - "everything that is alive in us from the past, but is not felt as past" (Hartman, 1995, p. 639); this applies to traditions, forms of language, moral and political tendencies, superstitions. Silent invasion is that without which we are unable to live, that which has not a fragmentary but an essential meaning, the formation of which took place in the historical past;

"Intelligible," or articulated, intrusion, when a sense of the past is present, but its meaning is not lost because of this, constituting part of a person's social memory; this applies to cultural monuments, legends, and memories; without them, it is impossible to imagine human life; they enrich history and carry cultural value;

A special type of intelligible intrusion is writing, which creates a chronicle of history;

A historical science that senses its dependence on fundamental forms of intervention and includes evaluation.

The thesis of the contemporaneity of the past in the present should not be taken literally, as Hartmann himself noted, since not everything past intervenes in the present; therefore, any preservation of what has historically occurred is undoubtedly subject to selection. The process of selection signifies neither arbitrariness nor conscious choice; it is a historical transformation of the existing. Here, Hartmann again systematizes the forms that determine the necessity of preservation. Firstly, this is the strength of the deed or spirit—law is preserved as long as it expresses a sense of justice—and secondly, the type of modernity, which determines the extent to which the living spirit is capable of transforming the old and adapting it to new forms of life.

Conclusion: The problem of the spiritual in history

Addressing the problem of the modernity of the past in the present, Hartmann primarily focused on the objectifications of culture, which, in combination with the subjective factor, constitute the content of the historical process. His concept of the layering of being, projected onto history, can just as easily be refracted into the phenomenon of culture. History and culture are interrelated categories, and it can be assumed that the principle of understanding the historical process is applicable to the phenomenon of culture, developing against the backdrop of the movement of history. Culture is what has a history, according to Hartmann, according to which he states: "...not only spiritual being has a history. And yet, any history is also essentially the history of spiritual being. Peoples, states, humanity in themselves are not spirit. However, without the presence of spirit in them, everything that happens to them would not be history. Every spirit undoubtedly has a history" [(Hartman, 1995, p. 646). He also clarifies that the historical spirit is not identical to the personal spirit; it is not a subjective spirit, but an "objective spirit." It is also a holistic system, a layered structure—this reflects the influence of Hegel, despite Hartmann's denial of this fact on this issue. The second point he highlights concerns the objectification of culture, which has historical significance because it carries spiritual values despite the endless transformations of the historical spirit. Here, Hartmann, unlike Simmel, who denounces the objectification of culture as a thirst for power and independent existence, emphasizes their positive content as containing historical value.

The third point is expressed in the proclamation of the need to clarify the essence of the individual or personal spirit. This refers to the significance of individuality in defining the essence of history in the division of the sciences into natural and historical. Despite the negative characterization of the neo-Kantian distinction between the sciences, Hartmann nevertheless raises the problem of comparing the individual as a concept and the individual as the realization of the actions of the personal spirit.

It makes sense to separately highlight the category of values, since it is values that allow us to focus attention on the spiritual context of understanding the world. As noted by Perov Yu. V. and Perov V. Yu., "Any knowledge of values, norms, as well as theoretical principles, laws and categories, according to Hartmann, can only be a priori. The sense of value, this primary value phenomenon and the original a priori fact, in his opinion, is genuine value consciousness, true knowledge of values" (Perov, Perov, 2002, p. 34) According to N. Hartmann, "Any knowledge of values remains abstract without knowledge of the connections between them" (Hartman, 2002, p. 292)]. Values do not possess an independent existence either in the real world or in consciousness. They act either as the internal basis of phenomena or can appear as autonomously existing objects.

Thus, upon close study of this work by Hartmann, one can see a reflection of cultural-philosophical ideas in the depth of the formulation of philosophical and historical questions. In the context of his cultural-philosophical research, he places particular emphasis on the value-based nature of man. As E.A. Korolkova asserts, Hartmann developed an original concept of values: "Man is the 'value measure' of things, selecting from a multitude of goods those that are significant for his value structure. The individual views the world through the prism of an individual ethos, through a specific system of preferences. Although experience, situation, and conflict are the starting point for the individual's value response, the values themselves are not given in experience. The philosopher tirelessly repeats his thesis that the real world is 'inexhaustible in its abundance,' but only modern man, due to the fatigue and narrowness of his value world, indifferently passes by its riches" (Korolkova, 2022, p. 23).

Thus, N. Hartmann's ideas in cultural philosophy, inspired by the Baden school of neo-Kantianism, find their realization in the context of a blending of philosophical-historical and specifically cultural-philosophical issues.

REFERENCES

- Hartman, N. (1995). Problema duhovnogo bytiya. Issledovaniya k obosnovaniyu filosofii istorii i nauk o duhe. In *Kulturologiya. XX vek: Antologiya*. Moscow: Jurist, 608-647. (in Russian).
- Hegel, G.W.F. (1974). *Enciklopediya filosofskih nauk. T.1. Nauka logki. M.: Mysl.* (in Russian).
- Marx, K. Engels, F. (1959). *K kritike politicheskoi ekonomii. Sobranie sochineniy. 2-e izdanie. T. 13. M.: Gos.izdat. polit.literatury., 1-167.* (in Russian).
- Sokolova, Yu.V. (2025). Nikolay Gartman i Vasiliy Sezeman: peresechenie sudeb i tvorchestva. *Kaspiyskiy region: politika, ekonomika, kultura. (2 (882)), 159-166.* (in Russian).
- Slinin, Ya.A. (2003). *Ontologiya Nikolaya Gartmana. Gartman N. K osnovopolozheniyu ontologii. SPb: Nauka, 6-57.* (in Russian).
- Kryukov A. Pitkul A., (2019). *Phenomenologicheskiye issledovaniya. Ot redakcii. Horizon. #8 (1). 11-16.* (in Russian).
- Korolkova, E.A. (2022). *Uchenie o нравstvennyh cennostyah Nikolaya Gartmana. Nauchnaya sessiya GUAP. Sankt-Petersburg. 22-24.* (in Russian).
- Shreiber, V.K. (2014). *Urovnevaya ontologiya – vlojennoe prostranstvo. Vestnik Chelyabinskogo gos.universiteta. 2014. (25 (354)). Filosofiya. Sociologiya. Kulturologiya. Vyp.35, 17-24.* (in Russian).
- Hartman, N. (2003). *K osnovopolozheniyu ontologii. SPb: Nauka.* (in Russian).
- Gornshtein, T.N. (1969). *Philosophiya Nikolaya Hartmana (Kriticheskiy analiz osnovnyh problem ontologii. L.: Nauka.* (in Russian).
- Windelband, W. (1995). *Philosophiya kultury i trancendentalnyi idealizm. In Kulturologiya. XX vek: Antologiya. Moscow: Jurist, 57-68.* (in Russian).
- Dilthey, W. (1988). *Nabroski k kritike istoricheskogo razuma. In Voprosy filosofii. #4, 135-152.* (in Russian).
- Kryukov A. Pitkul A., (2019). *Phenomenologicheskiye issledovaniya. Ot redakcii. Horizon. #8 (1). 11-16.* (in Russian).
- Fedorinin, N.K. (2020). *Philosophiya Nikolaya Hartmana i ee znachenie dlya ontologii pravovoi normy. In Nauchnye issledovaniya molodyh uchenykh. Sbornik statei III mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii v 2-x ch. Ch.2. Penza: Nauka i Prosveshenie, 131-137.* (in Russian).
- Perov, Yu.V. Perov, V.Yu. (2002). *Philosophiya cennostei i cennostnaya etika. In Hartman, N. Etika. SPb: Nauka.* (in Russian).
- Hartman, N. (2002). *Etika. SPb: Nauka.* (in Russian).
- Korolkova, E.A. (2022). *Uchenie o нравstvennyh cennostyah Nikolaya Gartmana. Nauchnaya sessiya GUAP. Sankt-Petersburg. 22-24.* (in Russian).

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Nicolai Hartmann'ın sistematik felsefesi, tarih felsefesi ile kültür felsefesi arasındaki derin ontolojik bağı, "varlığın katmanlaşması" ilkesi üzerinden ele almaktadır. Hartmann, tarihsel süreci sadece geçmişte olup biten olaylar dizisi olarak değil, nesneleşmiş bir tinsel varlık alanı olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda filozof, özellikle Hegel'in tinsel varlık analizlerini temel bir dayanak noktası olarak kabul etmekte, aynı zamanda Yeni-Kantçı geleneğin bilimsel ayırım metodlarını da eleştirel bir süzgeçten geçirmektedir. Hartmann'a göre tarih ve kültür, birbirini var eden ve besleyen iki temel kategori olarak öne çıkmaktadır; öyle ki kültür, ancak bir tarihe sahip olduğu ölçüde anlam kazanmaktadır. Bu tarihsel nitelik ise bireysel bir ruhtan ziyade; toplumların, devletlerin ve insanlığın ortak paydası olan "nesnel tin" aracılığıyla somutlaşmaktadır.

Hartmann'ın sisteminde kültürün nesneleşmesi, sadece bir güç arayışı değil, tarihsel değerlerin korunması ve aktarılması anlamına gelen pozitif bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Bu sürecin merkezinde yer alan "değerler" kategorisi, insanın dünyayı anlamlandırma biçimini belirleyen asıl unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Filozofa göre değer bilgisi, deneyimden önce gelen (a priori) bir yapıyı temsil etmektedir ve insan, dış dünyayı kendi bireysel etosunun ve değer tercihlerinin prizmasından görerek yorumlamaktadır. Ancak modern insanın değer dünyasındaki daralma, gerçek dünyanın sunduğu sınırsız zenginliğin fark edilmesini zorlaştırmaktadır. Sonuç olarak Hartmann, tarihsel ve kültürel fenomenlerin ancak varlığın katmanlı yapısı ve bu katmanlar arasındaki tinsel bağlar anlaşıldığında kavranabileceğini savunmaktadır; bu da onun felsefesini tarihsel süreç ile manevi değerlerin ontolojik bir sentezi haline getirmektedir.

ARTICLE INFORMATION:

Ethics Committee Decision:	<i>The research is exempt from Ethics Committee Decision.</i>
Participant Consent:	<i>No participants were included in the study.</i>
Financial Support:	<i>No financial support was received from any institution or project for the study.</i>
Conflict of Interest:	<i>There is no conflict of interest between the people and institutions involved in the study.</i>
Copyrights:	<i>The study does not contain any images that require copyright. A copyright agreement was signed by me for the article and uploaded to the journal system.</i>

MAKALE BİLGİLERİ:

Etik Kurul Kararı:	Araştırma Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Araştırmada herhangi bir katılımcıya yer verilmemiştir.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada telif hakkı gerektiren herhangi bir görsele yer verilmemiştir. Tarafımca makale için telif hakkı sözleşmesi imzalanıp dergi sistemine yüklenmiştir.

Kulash Mamirova

THE CONTENT AND SKILLS OF FUNCTIONAL LITERACY OF STUDENTS IN GEOGRAPHY LESSONS

Abstract: This article delves into the pivotal concept of 'functional literacy' as it relates to the modern curriculum and instructional methodologies of secondary school geography. It posits that the true mastery of functional literacy is not merely a product of instruction, but is ensured through the student's active and immersive engagement in the cognitive process. Within this framework, students are encouraged to move beyond passive learning to a level where they can effectively analyze and synthesize complex geographical information. By fostering the ability to utilize acquired data across a variety of educational scenarios and to formulate insightful generalizations, the teaching of geography evolves into a tool for practical empowerment. Ultimately, this approach equips students with the essential competencies to navigate, interpret, and solve real-world spatial challenges with intellectual autonomy.

Keywords: Functional literacy, the content and methods of functional literacy, educational tasks, problem solving; the ability to analyze and use skills for communication .

Coğrafya Derslerinde Öğrencilerin Fonksiyonel Okuryazarlık İçeriği ve Becerileri

Özet: Bu makale, ortaöğretim coğrafya müfredatı ve öğretim yöntemleri çerçevesinde kritik bir öneme sahip olan "fonksiyonel okuryazarlık" kavramını derinlemesine incelemektedir. Çalışma, fonksiyonel okuryazarlığın tam anlamıyla kazanılmasının yalnızca bir öğretim çıktısı olmadığını; aksine, öğrencinin bilişsel süreçte aktif ve derinlemesine katılımıyla sağlandığını ileri sürmektedir. Bu çerçevede öğrenciler, pasif öğrenmenin ötesine geçerek karmaşık coğrafi bilgileri etkin bir şekilde analiz etme ve sentezleme becerisi kazanmaya teşvik edilmektedir. Edinilen verilerin farklı eğitim senaryolarında kullanılması ve anlamlı genellemeler yapma yetisinin geliştirilmesi sayesinde, coğrafya öğretimi pratik bir yetkinlik aracına dönüşmektedir. Nihayetinde bu yaklaşım, öğrencileri gerçek dünyadaki mekânsal zorlukları entelektüel bir özerklikle anlama, yorumlama ve çözme becerileriyle donatmaktadır.

Keywords: Fonksiyonel okuryazarlık; fonksiyonel okuryazarlığın içeriği ve yöntemleri; eğitsel görevler; problem çözme; analiz etme yeteneği ve iletişim becerilerini kullanma.

Atf için / How to cite this article (APA 6): Mamirova K.N., (2026). The Content and Skills of Functional Literacy of Students in Geography Lessons. *Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi*, 2(1), 74-88.

Prof. Dr., Candidate of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Geography of the Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, mamirova.kulashgeo@gmail.com
(Corresponding Author / Sorumlu Yazar)

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International Licence. (Bu eser Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.)

[RESEARCH ARTICLE / ARASTIRMA MAKALESİ](#)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19319613>

UMUT Journal, Mart/March 2026, 2(1), 74-88.

ISSN: 3062-3073 - www.umutjournal.com

[ARTICLE HISTORY / MAKALE GEÇMİŞİ](#)

Gönderim (Received): 28.11.2025

Revizyon (Revised): 31.01.2026

Kabul (Accepted): 03.03.2026

INTRODUCTION

Rethinking scientific and methodological approaches in teaching focuses teachers on the need to form and develop students' functional literacy. What do we mean by a student's functional literacy? The meaning of functional literacy is in meta-subjectivity, in going beyond the boundaries of a particular subject, in synthesizing subject knowledge to solve a specific problem. In other words, functional literacy is the ability to apply acquired knowledge and competencies to solve life problems in any field. Nowadays, the life we live shows us that just having academic knowledge in various situations is not enough. Anyone should be able to use the information received in a specific context (Bayanova, 2022, pp.171-173).

A graduate of a secondary school should solve various life situations; critically analyse any social and professional situations; use basic communication skills; build interdisciplinary integration links. These paragraphs should be merged in a paragraph. A paragraph should contain at least three sentences. Be careful on this issue.

The key role of functional literacy is the application of knowledge in real-life situations. The components of literacy are: understanding the essence of the text; knowledge of mathematical calculations; understanding of natural phenomena and processes; financial, information literacy and creative thinking. Critical thinking: teaches you to analyze information and find cause-and-effect relationships. Adaptation: allows graduates to confidently navigate modern society, enjoy their rights and responsibilities. Learning outcome: functional literacy is becoming the main indicator of the quality of education. At school, the development of functional literacy requires a shift from traditional methods to the use of practice-oriented tasks, project activities and interdisciplinary connections, which is confirmed by international studies such as PISA. A number of authors note that functional literacy in school is expressed in the student's ability to use accumulated knowledge and skills to solve life problems in various fields of human activity. Practical adaptation: Preparing students for full-fledged functioning in society, so that they do not get lost in non-standard situations (Bolotnikova, 2019, pp.19-21).

Practical adaptation: Preparing students for full-fledged functioning in society, so that they do not get lost in non-standard situations (Güneş, 2019, pp. 224-246).

Independence: The formation of the ability to think independently of popular culture and critically evaluate information.

Connection with reality: Assistance in modeling life scenarios

- from calculating the family budget to forecasting natural phenomena and processes. A functionally literate person knows how to work with information correctly – to find the necessary data, determine their truthfulness and discard unnecessary information, analyze it, and be able to apply it on their own experience.

At the same time, teachers should help the child form this skill in every lesson in all subjects, because any information may be needed for different spheres of life. The meaning of functional literacy is to expand our understanding beyond a specific subject or to thoughtfully process all knowledge in order to find solutions for a specific task (Göfner, 2023, pp. 62-82).

Recent assessments of students' educational achievements have shown that about a fifth of students do not have functional literacy levels. Such indicators negatively affect the demand for graduates in the labor market and the achievement of their goals in life. People with a good level of education, but functionally illiterate, often become helpless and dependent on the opinions and decisions of others. They become unable to adapt independently in a rapidly changing world, which significantly reduces their quality of life. Many people with higher education lose their jobs just because they are not ready for drastic changes. According to experts, a large number of functionally illiterate population destabilizes the economy of the country and the world as a whole. For this reason, this problem has been taken more seriously.

According to secondary school teachers, the formation of functional literacy of school children helps children understand how learning will be useful in later life. With the understanding of the benefits of a particular skill, the student begins to become more enthusiastic about the lessons. He gets a decent motivation to study. If we take as an example the use of new methods of conducting reading lessons, that older children begin to better understand the meaning of the text, to understand its deep nuances. This creates a love for books, other sources of information, and the cognitive process in general (Gakaev, 2014, pp. 51-52).

There are also many problematic aspects in studying that disappear. The development of critical thinking helps not only to understand the data, but to form it into the necessary chain, analyze it and make an adequate decision. The formation of this skill will help prevent manipulation, which is common in adulthood. As early as school years, the child will begin to form correct concepts, he will not fall under the influence of others, he will be able to easily distinguish falsehood and avoid danger. Analyzing mathematical problems for functional literacy helps children solve many life problems. The teacher may suggest that the children look at and record readings, for example, of the water meter at home, and then determine the amount of payment based on the existing tariff. Schoolchildren really like this approach, they begin to perceive everyday tasks in a different way. Thanks to the modern approach, children learn to apply school and other knowledge in life situations, which significantly develops their thinking.

Currently, functional literacy as a necessary content is presented to one degree or another in the programs of the Geography discipline (Güneş, 2019, pp. 224-246.). According to it, the meta-subject learning outcomes, which are its constituent elements, are evaluated. Various programs and technologies have been developed, but the main problem lies in the lack of this skill among the teachers themselves. Many teachers were educated before this issue was even considered. Therefore, the goal for teachers remains to characterize the necessary information for schoolchildren. Not all teachers can show the rules, possibilities and necessity of applying functional literacy approaches.

Another problem is the presentation of knowledge in a familiar format, which does not develop communication skills. New technologies recommend that the teacher act as a consultant when performing group assignments. In high school, it is recommended to consider life problems and issues that allow students to go beyond their standard thinking. Currently, there are textbooks in schools that always contain tasks for the development of functional literacy. They force children to independently collect the necessary information, systematize and analyze it, and look for creative and non-standard solutions. Subsequently, it is easier for them to give examples, make arguments in favor of their answer and find reasons that do not allow them to accept other options. It is recommended to submit the text to students not only in the standard version, but also in tabular form, graphically with various code values. The ability to work with such information is an important skill.

Materials and methods

An ethical research permit was obtained to conduct the research. It consisted of the following:

- the administration of the experimental school has received ethical permission to conduct this research;
- in the approval of the Ethics committee at the university.

In our study, we consider functional literacy as abilities that combine reading, mathematical, natural science, financial and computer literacy, global competencies and creative thinking. Functional literacy in geography provides the student with the ability to reason, draw conclusions, simulate described situations in real life, for example, independently determine the air temperature, sides of the horizon, wind strength, predict the level of natural or man-made hazards, etc.

Mathematical literacy based on mathematical data makes it possible to predict geographical phenomena and processes, calculate changes in natural components, and make decisions on the protection and rational use of natural resources.

Natural science literacy makes it possible to analyze and compare objects, phenomena and processes in the environment. This competence makes it possible to correctly interpret scientific data, conduct practical research, explain natural phenomena and find existing evidence (Mishina, 2021, pp. 45-46).

Tasks aimed at finding cause-and-effect relationships between phenomena, events, and natural consequences contribute to the formation of global competencies in geography lessons. Therefore, students should be asked to analyze the situation and answer questions in the field of demography, economics, ecology and other global issues.

Creative thinking is associated with the ability to generate your own ideas and offer effective solutions. A critical analysis of situations allows you to see the strengths and weaknesses of any solution or proposal. Creative thinking is associated with meaningful knowledge of the subject and with the creative activity of students (Antonova, 2021, pp. 8-16).

Financial literacy in the field of geography implies that students become familiar with the basic concepts of finance and make decisions to improve the well-being of, for example, a city, region, or country. Students learn to model, for example, situations involving banking products, monetary transactions, and other financial market instruments.

Computer literacy allows you to work with information on the Internet, search and analyze data, select them according to the degree of reliability, use mobile applications, electronic services, know the rules of security and protection of personal information.

The following factors influence the formation of functional literacy of schoolchildren in the classroom:

- the teaching technologies used in the educational institution;
- established educational standards and programs;
- the child's participation in additional courses that develop various skills;
- active participation of parents in the learning process;
- a system for assessing school achievements;
- the ability of the school to adjust the curriculum at its discretion.

The most effective method is considered to be the work of children on a task in a group or in pairs (Gosteva, 2019, pp. 34-56).

Another option for developing functional literacy in schoolchildren is to analyze ordinary product labels or advertising posters. Children are asked to explain why you would purchase or refuse to purchase this product. Every child should carefully read the information provided on the label or advertisement, select important points and analyze them. This will show how important it is to learn a language and other subjects. It is important for teachers to teach children how to work with information. There is so much unreliable information in the public domain now that, without knowing how to analyze it, you can make a lot of mistakes in life. To do this, students are offered to read a certain text taken from the Internet, and then the teacher and the students jointly analyze its imperfections. This method teaches children critical thinking (Kuzmitskaya, 2021, pp.114-118).

The concept of "functional literacy" was introduced in the twentieth century. In 1957, UNESCO introduced the concepts of "minimal literacy" and "functional literacy" for the first time. Functional literacy was a set of reading and writing skills necessary to apply in everyday life and solve daily problems (Göfner, 2023, pp. 62-82).

The definition proposed by UNESCO was considered mainly in relation to the adult population, which needed to develop basic skills such as focusing on solving everyday problems and mastering basic levels of literacy in reading and writing. According to philologist, psychologist and educator A. A. Leontiev, a functionally literate person is considered to be a person who can not only speak and write correctly, but also effectively listen, read and perceive the speech of other people. It includes the ability to use language in social situations, communicate with people of different ages and cultures, and adapt to different communication situations and contexts (Borshchevskaya, 2021, pp. 199-206).

In general, functional literacy involves a flexible and effective command of language that allows a person to function successfully in society and achieve their goals. Functional literacy includes not only the ability to read and write, but also the ability to analyze information, make decisions, solve problems, communicate with other people, and use various technologies and tools. It also includes knowledge of the norms and rules of behavior in a particular cultural environment, the ability to adapt to changing conditions and requirements, the ability to learn and develop. Functional literacy is the foundation for success and self-realization in various areas of life, including education, work, social life, and personal relationships. The development of functional literacy requires constant learning and practice, the active use of acquired knowledge and skills in practical activities. Society and the State have a responsibility to provide opportunities for the development of functional literacy for all its members, including through educational programs and social support (Koval, 2019, pp. 112-122).

Results and discussion

Functional literacy includes not only reading and writing skills, but also the ability to apply these skills in various situations. In today's information society, where knowledge is becoming more accessible and changing faster, functional literacy is becoming a necessary component of education. Interacting with the changing world around you requires the ability to analyze and evaluate information, make decisions, and engage in critical thinking. The student should be able to use various sources of information such as books, the Internet and other means of communication. Solving educational and life tasks requires the ability to build algorithms of actions and apply knowledge in practical situations. The child should be able to think independently and solve problems. An important part of functional literacy is the ability to build social relationships. The child should have an idea of moral and ethical values and be able to apply them in communication with other people. Finally, reflexive skills allow a child to evaluate his literacy, recognize his shortcomings, and strive for self-improvement.

The child should have an interest in education, self-education and spiritual development. Thus, functional literacy today is the basis for successful adaptation to a rapidly changing world and self-realization in it. It helps a child to become an active participant in modern society and develop their abilities to the fullest (Pinskaya, 2019, pp. 50-55).

Forms and methods of functional literacy development

- group work;
- creative tasks;
- test tasks;
- practical work;
- game work (role-playing and business games);
- research and project activities.

Features of functional literacy assessment tasks:

- tasks solved with the help of subject knowledge set outside the subject area;
- each assignment describes a life situation that is understandable to the student;

- the context of the tasks is close to the problematic situations that arise in everyday life;
- tasks of analyzing situations that require an informed choice of a behavior model;
- the questions in the tasks are terse, written in simple language;
- the conditions of the tasks require translation into the language of the subject area;
- the tasks contain drawings, diagrams, and tables (Belovolova, 2016, pp. 55-65).

The pedagogical conditions for the formation of functional literacy as a platform for the development of educational and cognitive competence of students in subjects of the natural science cycle are:

Meaningful terms. They are aimed at ensuring the construction of the content of subjects, taking into account the orientation towards self-knowledge and self-development of the personality of a future specialist based on a competence-based approach. The implementation of this approach takes place through the development of the ability to solve typical educational and professional tasks, as well as tasks of interaction with society based mainly on practice-oriented knowledge (information, scientific concepts, instructions, skills in working with tables, graphs, interpretation and summarization of information);

Technological conditions. They are aimed at providing a technological component of the formation of functional literacy and involve the use by teachers in this process of modern pedagogical technologies for organizing independent work of schoolchildren, initiating independence in determining goals, planning and awareness of their actions (technology of project-based learning, technology for the development of critical thinking);

Organizational conditions. They are aimed at ensuring the inclusion of schoolchildren in the process of forming functional literacy, organizing cooperation based on the establishment of subject-object relations between teachers and students, and applying new forms of assessing students' academic achievements (assessing functional literacy through situational tasks, project presentations, organizing debates, and portfolio formation). The effectiveness of the implementation of pedagogical conditions that ensure the formation of functional literacy as the basis for the development of educational and cognitive competence of high school students in the process of studying natural science subjects is diagnosed according to the following criteria: motivational, cognitive, activity-based, and reflexive, which correlate with the structural components of functional literacy (Bolotnikova, 2019, pp. 19-27).

The motivational component of the functional literacy structure is characterized by a focus on: awareness of one's own educational needs, goals, and value-semantic representations of the content and outcome of activities; active inclusion in the educational space; learning new things in the framework of studying humanities subjects; positive motivation to demonstrate competence. The cognitive component is characterized by a focus on mastering a set of socio-humanitarian, natural and general technical knowledge, mainly of an applied nature. The activity component is characterized by the presence of skills, experience in successfully implementing the necessary actions of independent and research work based on existing knowledge, as well as choosing a way to plan and implement activities to solve various (Güneş, 2019, pp. 224-246.).

The reflexive component is the ability to form short- and long-term plans in accordance with ideas about their true capabilities, goals, and circumstances; to analyze personal activities; and to develop their own position in the process of comparing new information and existing knowledge. The methodology of forming the functional literacy of high school students in the study of natural subjects is based on the use of a fundamental, activity-based, personality-oriented, differentiated approach to building the process of teaching humanities subjects (Gakaev, 2014, pp. 45-56).

The fundamental approach in the implementation of the methodology is a systematic approach that allows us to consider the process of formation of functional literacy in the system, representing the consistent formation of the sphere of communication of functional literacy at different stages of the educational process. When using this approach, the process under consideration acquires a certain

integrity, stability and internal organization. In addition to the systematic approach, activity-based, personality-oriented, and differentiated approaches are also used (Göfner, 2019, pp. 62-82).

The activity-based approach ensures the independent, creative activity of each participant in the educational process, as well as the development of personal experience in communication and working with information. A personality-oriented approach makes it possible to ensure and support the processes of self-development and self-realization of students, the development of their unique individuality. The purpose of this approach is to create such conditions that cognitive activity increases in each lesson and the level of functional literacy in the field of communication increases.

The differentiated approach takes into account the inclinations, interests, and abilities of students when performing various actions and solving standard and non-standard situations. In the process of implementing the methodology for the formation of functional literacy, the principles of consistency, cognitive activity, and value self-determination are used. The principle of consistency determines the importance of the formation of functional literacy in the field of communication in the holistic process of developing key competencies, identifying the level of functional literacy among students associated with the detection of difficulties (Kemalbekova, 2016, pp. 6-9).

The principle of cognitive activity presupposes cognitive activity, in which students are involved in the process of mastering knowledge and forming functional skills: independent acquisition of knowledge, planning and organization of their work. They pose problems and are able to solve them in standard and non-standard situations. Based on the interests of students, this principle allows them to be included in solving problematic situations during discussions, in an independent process of solving functional problems.

The principle of value self-determination assumes that the formation of functional literacy in the field of communication contributes to the development of an independent position in relation to external conditions. The principle of value self-determination is based on the idea of forming functional literacy in the field of communication, which is a significant and valuable result in the study of subjects of the natural science cycle. The considered methodology is aimed at the formation of functional literacy in the field of communication in the process of studying various subjects.

The methodology involves the consistent inclusion of students in increasingly complex educational activities based on the identification of motivation to communicate and study humanities subjects and diagnostic tracking of functional literacy in the field of communication. In the process of forming functional literacy, it provides for the integration of activities relevant to senior school age based on specific subject material, while each student is provided with the opportunity to independently choose the amount of content, means, timing and pace of learning. For example, the method of discussion and debate should be introduced into the practice of working with students of younger adolescence. In older adolescence, the proposed method is most interesting, as it promotes the formation of skills to come into contact with any type of interlocutor and maintain contact in communication, observing norms and rules, listening to the interlocutor, stimulating the interlocutor to continue communication, and changing speech behavior if necessary (Methodological recommendations on the formation and development of students functional literacy skills in the process of geography education in grades 7-11, 2025, pp.120-123).

The project method, presentation protection, creation and demonstration of computer presentations help to overcome difficulties related to personal experiences, feelings of awkwardness, and insecurity. To interpret, systematize, critically evaluate, analyze information from the perspective of the problem being solved, and draw reasoned conclusions is helped by an individual form of work using innovative technologies that must be used from the first lessons of the formation of functional literacy in natural science subjects. Ensuring the integrity of the organization of the educational process, the teacher directs students to the practical application of knowledge in the field of communication through practice-oriented tasks, prescriptive memos, and action algorithms.

The effective implementation of the methodology for the formation of functional literacy of high school students in natural science subjects includes, along with traditional methods of teacher assessment of functional literacy components of knowledge and skills, a teenager's self-assessment of the success of personal experience in communication and working with information in the formation of functional literacy.

Certification of students' functional literacy in natural sciences is the determination of the final level of functional literacy of students at the end of the lesson, after studying the topic (section, module), as well as the course of natural sciences of the secondary school.

Diagnostics of functional literacy of students in natural sciences is the determination of the level of functional literacy of students at the beginning of the lesson, before studying a topic (section, module), a course of natural sciences. Measurement is a quantitative expression of the quality of students' knowledge and skills in conventional units. The result of a measurement, its quantitative, conditionally formal, or symbolic expression, is an estimate. The quality of functional literacy of students in natural sciences is a certain level of assimilation by students of the content of teaching humanities in secondary schools, corresponding to the modern standard of education. There are four levels of functional literacy of students in the humanities: unacceptable, acceptable, sufficient, and high.

According to the results of countries such as Australia, Finland, Japan, New Zealand, Italy, South Korea, etc., which consistently lead the PISA study, the following factors influence the development of functional literacy of students:

- Educational content (national standards, curricula);
- forms and methods of teaching;
- a system for diagnosing and evaluating students' academic achievements;
- extracurricular and additional education programs;
- school management model (public-state form, high level of school autonomy in regulating the curriculum); -the presence of a friendly educational environment based on the principles of partnership with all stakeholders;
- the active role of parents in the process of education and upbringing of school children (Göfner, 2023, pp. 62-82).

The school's educational program, designed to solve the problems of optimizing and improving the effectiveness of the educational process, is one of the main factors in the formation of functional literacy, the content of which is based on the model of competence-based educational content.

As a result of our research, we have established the competencies of functional literacy implemented in geography lessons, these are:

- educational and cognitive competence;
- information; value-semantic
- communicative;
- general cultural;
- personal.

The textbooks of geography of Kazakhstan, published in accordance with the updated geography program, now have contextual tasks that include personally significant content, involving comprehension, analysis, explanation of the situation and the search for ways to solve a socially significant problem.

The content of these assignments is complemented by the main texts of textbooks containing information about important events and problems, including fragments of documents, as well as outlining ways to solve problems.

As a result of the analysis of textbook assignments for functional reading, it was revealed that they basically consist of the following components:

1. Knowledge: find and use words, terms and concepts.
2. Understanding: description, explanation, identification of features of objects and phenomena.
3. Application: formulation of questions, selection of examples, solving educational problems.
4. Analysis: comparison and juxtaposition of objects, verification of data, mental examination.
5. Synthesis: creation of a diagram, plan, instructions, script; development of a website design; creation of a video clip.
6. Assessment: style, form, presentation of material; reliability of information; information as a fact or opinion.

The types of student activities included in the structure of functional literacy in geography were identified:

- navigate the content of the text, structure it, and find the required information;
- interpret and evaluate data, detect inaccuracy and contradiction;
- switch from one form of data representation to another;
- understand information presented in graphic, illustrative, tabular, textual and other forms, interpret it, transform it, generalize it;
- to use the experience of sensory perception of objects, to scientifically substantiate phenomena and processes, to plan research;
- critically consider the problems of global nature and intercultural interaction from different points of view.

To assess the level of functional literacy of students, we prepared the development of atypical tasks, which offered consideration of some real-life problems. Solving these problems required the student to apply knowledge in an unfamiliar situation, to find solutions or ways of doing things, i.e. the creative activity of the students was required.

The main criteria for selecting tasks for the formation and assessment of functional literacy:

- the presence of a problem in the described situation;
- situational significance of the context;
- the novelty of the problem formulation;
- uncertainty in the ways of solving problems (Rudik, 2014, pp. 263-269).

The task toolkit contains the results of experimental work, data analysis, etc. The tasks begin with the words "Try to explain", "What is the reason", "Why", "How to find out", "Justify your answer", etc.

Here are some examples of tasks, for example, to form an understanding of the material being studied.:

1. Read the text and answer the questions. "Nature management is a system of human relations with nature. The components of environmental management are: study, development, transformation and protection of the natural environment. Environmental management can be rational and irrational. Rational use of natural resources is reasonable and does not allow a

decrease in the productivity of the natural environment. Irrational is a consumer attitude towards nature, that is, the desire to get as much as possible from it by any means, which leads to the depletion of natural resources and pollution of the natural environment. Irrational use of natural resources raises two problems: resource-related, related to the depletion of natural resources, and environmental, related to pollution of the living environment. Environmental problems are associated with both population growth and an unprecedented increase in production, as well as imperfect technological processes, and often with environmental illiteracy. Therefore, it is necessary not only to study ways of involving natural resources in human economic activity, but also to find ways and develop measures for the restoration, transformation and protection of natural resources and the natural environment".

2. The task of developing students' worldview. "The activity of human society is highly dependent on the climate. The climate promotes the cultivation of crops and fruit trees, the breeding of animals, etc. Humanity is constantly, consciously or spontaneously, changing the climate, and the higher the level of development of human society, the stronger and more purposeful its influence on the climate. At the same time, the microclimate is mainly affected by changes (as a result of the destruction of forest areas and the planting of forest strips, the creation of reservoirs, etc.). Local climate features may change over a large area; however, this will not cause changes in the macroclimate. There are many projects of artificial macroclimate change. So far, they are technically impracticable, but the development of science and technology is continuously increasing the possibility of their implementation. It must be remembered that changes in one component of nature will inevitably lead to changes in other components, and consequently, changes in natural complexes as a whole. If these changes turn out to be beneficial in some areas, then the associated disturbances in the state of natural complexes in other areas may simply be harmful. Serious geographical research is required in each case to correctly address the issue of climate transformation.

Think about and justify your answer:

A. Using physical and climatic maps, give examples of territories with favorable and unfavorable climate for agriculture.

B. Where on the planet would you like to change the climatic conditions? What would you do to achieve this?

C. Can you imagine how climate changes in the area of your experiments will affect the climate of the surrounding territories and the climate of the planet?

The methodological toolkit of tasks for the formation of functional literacy should contain research-type competence tasks, analysis of primary scientific data, etc. For example, "What happens if...?", "Try to explain" – tasks to explain phenomena and facts; "How do I find out?" – tasks for the application of cognitive methods; "Make a conclusion" – tasks for the formation of skills to draw conclusions based on data.

Practice-oriented tasks occupy a large place among the tasks for the development of functional literacy. Practice-oriented tasks are tasks that are closely related to the surrounding reality, with the formation of practical skills necessary in everyday life. When developing practice-oriented tasks, it is necessary to take into account the subject results of mastering the content of the educational program in the academic subject "Geography": the ability to freely navigate the map, find the most important geographical objects, centers; to solve geographical problems using geographical information and statistical data presented in various forms; to establish the connection of geographical information with spatial and territorial objects, landmarks on the map; to explain the causes and consequences of natural and social phenomena and processes; to use geographical information in communication; to have educated views on the phenomena and processes occurring in nature and society (Eroshina, 2022, pp.391-394).

To form reading literacy, students can be offered tasks on text perception, the ability to extract information and interpret it, draw up diagrams or tables based on text or a geographical map, and

map reading tasks. For example, when studying the topic "Geographical zones and natural zones of the Earth", you can suggest performing the following tasks when working with text (using the example of tropical rainforests): Selective reading.

1. In which parts of the world are tropical rain forests located? What role do tropical rain forests play in the carbon balance of the planet?
2. Information search. List the main reasons for the disappearance of tropical rain forests based on the text you have read.
3. Analytical reading. Why do you think tropical rain forests are home to so many unique plants and animals?
4. Critical reading.

Explain why tropical rainforests are considered one of the most important ecosystems for the health of our planet. A creative task. "Imagine that you are an ecologist working on the conservation of tropical rain forests. Describe the measures that you would propose to protect this ecosystem. Students can be asked to fill out the table using a textbook, defining the climate zone, soils, vegetation, wildlife, and using a map to determine the geographical location of the represented natural area.

Table1. "Characteristics of the climatic zone":

climate zone	soils	the plant world	the animal world	geographical location of the object
--------------	-------	-----------------	------------------	-------------------------------------

The proven ability to compile a table of natural zones will allow you to save time on filling out the table in the future when studying the natural zones of individual continents and will allow you to focus on working with a contour map.

The study of climatic zones can be suggested using the same model. As a result of studying these topics, students should be asked to complete a practice-oriented task: "Where to go on vacation", during which students should choose a natural zone or climate zone, justify their choice of recreation in a particular natural zone or climate zone.

When studying the topics in the section: "Natural zoning of Kazakhstan", you can offer practice-oriented tasks of the following type:

1. To develop a tourist route of the studied natural area, based on the scheme drawn up based on the materials of the paragraph.
2. Come up with a tourist slogan that attracts tourists to the region, based on the plan based on the materials of the paragraph under study.
3. Create an advertising booklet for the natural area, taking into account the text of the textbook. Reading literacy in geography lessons is a must to work with a geographical map. Work with the map should be carried out in each lesson, at any of its stages. Therefore, when working with the map, it is necessary to use the text of the textbook. When working with statistical data, it is possible to offer work on translating information from graphs, diagrams, etc. into text and back.

For example, when studying the "Atmosphere" section in each lesson, you can provide work with local history information. During the practical work, students should be asked to complete the following task: based on the meteorological data obtained, identify dangerous and adverse weather events in their area and compile a memo: "Safety rules for adverse weather events and processes." Mathematical literacy is the ability to identify and understand the role of mathematics in the world, to use it in such a way as to ensure the successful solution of problems and problems of modern society.

Criteria for determining the components of mathematical literacy in geography lessons:

- the ability to read and interpret quantitative information presented in various forms;
- the ability to work with mathematical formulas and numbers.

Taking these criteria into account, students can be offered practice-oriented tasks, for example, on the topic "Terrain plan" in order to study the concept of scale and the application of measurements in practice, we can suggest creating a mini-class plan.:

- measure the length and width of the classroom, and then draw its plan on a piece of paper using a scale; -in order to develop skills in terrain orientation and route planning, students can be offered a task: "Using the school terrain plan, find the shortest path from the school entrance to the gym";
- in order to form the practice of planning and estimating time and distances, students can be asked to complete the task: "Using a map of a nearby park or other interesting place, plan an excursion route.

Consider the distance and time to walk." To instill a responsible attitude towards the environment and show how geographical skills can be applied to solve real-world problems, students can be asked to complete the following task: "Based on the layout of the schoolyard or the nearby park, select the places for garbage collection and justify your choice." Natural science literacy is a person's ability to navigate issues related to natural sciences, willingness to perceive the latest scientific achievements necessary for understanding the world around them, as well as for making appropriate decisions.

An illustrative example of the use of practice-oriented tasks in the formation of natural science literacy is the training sessions during the course "Geography of Kazakhstan". Here you can offer a wide range of tasks from career guidance to the environmental component. Students are particularly interested in assignments based on local history materials: the compilation of booklets "My parents' profession", environmental projects "Ecology of my city", poster defense of "Enterprises of my city". For example, when studying the topic "Light industry", students can be offered the task of compiling a SWOT analysis "Synthetic fabrics: pros and cons". When studying the topic "Building materials industry", tasks related to the construction of various facilities are of interest: cottages, recreation areas; school and classroom repairs.

The tasks of such a plan should be based on work with a textbook and geographical atlases. We can suggest that the students work on problematic issues: identify the range of social problems (the need for housing, the number of schools, kindergartens, social facilities) that may arise if natural growth does not change/increase.; The birth rate will exceed the death rate and vice versa (Methodological recommendations for the development of natural science literacy in geography lessons, 2020, pp.36-38).

School geography has a unique significance in the educational process, as it forms a comprehensive and systematic vision of the world for students. In the context of a practice-oriented approach, geography becomes a tool for the development of functional literacy. This is especially important in modern conditions, when not only knowledge is required, but also the ability to act in a variety of situations (Development of functional literacy of students in geography lessons, 2022, pp.21-25).

Tasks for choosing the explanation that best reflects the described processes. A description of the process or phenomenon with characteristics of individual properties is proposed. It is necessary to choose the correct explanation of the process among the proposed statements.

Task: Read the text and complete the tasks:

1. The lithosphere is the solid shell of the Earth, consisting of the Earth's crust and the upper part of the mantle.
2. The lithosphere consists of lithospheric plates separated by faults.
3. Lithospheric plates move through the plastic layer of the mantle, changing the location of continents and oceans on the Earth's surface.

4. The internal forces of the Earth set in motion the lithospheric plates.

5. When the lithospheric plates diverge, ridges form, such ridges on the ocean floor are called mid-oceanic. 6. Deep-sea troughs form in the ocean at the places where the lithospheric plates collide, and young folded mountains form on land.

What suggestions can be used to draw conclusions about the results of the movement of the lithospheric plates? Justify your answer. The Cyclones and Anticyclones assignment. Every day we want to know the weather forecast and listen to messages about it on the radio, television or on the Internet. Along with information about various weather elements (atmospheric pressure, temperature, humidity, precipitation, wind strength, clouds), the weather forecast also reports on the movement of cyclones and anticyclones. The passage of these huge vortices is associated with great variability in the weather. Why? A cyclone is an area of low pressure with a minimum in the center. An anticyclone is an area of high pressure with a maximum in the center. Signs of a cyclone: 1. Occurs when warm air enters cold air (Analytical materials on the study of the subject "Geography", 2017, pp. 5-10).

Conclusions

Thus, the analysis of the results of geography education in secondary schools shows that the emphasis on achieving functional literacy ensures the student's involvement in the cognitive process, implements the ability to analyze and synthesize information, summarize conclusions and use the data obtained in different learning situations.

At the same time, it has been established that functional literacy in geography lessons in secondary schools is aimed at solving social and social problems, characterizes the personality of a student in a situation of solving a social problem, and determines the student's activity in the classroom.

Along with the above, it has been revealed that the most effective for the development of functional literacy are working in groups, pairs, role-playing, business games, and the project method. By applying these methods, we will be able to nurture an initiative-minded, independent, creative personality.

REFERENCES

- Aitekova, A. R., Orazalieva, G. S., & Zholdasova. (2022). Development of functional literacy of students in geography lessons. *Geography in Schools and Universities of Kazakhstan*, (3), 21-25.
- Analytical materials on the study of the subject "Geography". (2017). Astana. pp. 5-10.
- Antonova, I. A. (2021). Formation of reader's literacy by means of project activity. *Bulletin of Shadrinsky State Pedagogical University*, 1(49), 8-16.
- Bayanova, D. N. (2022). Development of functional literacy of students in geography lessons in schools of the Republic of Kazakhstan. *Young Scientist*, 15(410), 171-173.
- Belovolova, E. A. (2016). On the issue of strengthening the practical orientation of school geography. *Geography at School*, (6), 55-65.
- Bolotnikova, N. V. (2019, May 15). *Formation and development of natural science literacy of students as a necessary condition for achieving learning goals in the geography course*. Materials of the All-Russian Scientific and Practical Conference, Volgograd. pp. 19-27.
- Borshchevskaya, A. (2021). Functional literacy in the context of the modern stage of education development. *Science and School*, (1), 199-206.

- Eroshina, A. S. (2022). Functional literacy and ways of its development in a history teacher. *Young Scientist*, 48(443), 391-394.
- Gakaev, R. A., & Chataeva, M. J. (2014). Teaching geography at school and its importance as an interdisciplinary academic subject. *Scientific Review*, (4), 45-56.
- Gosteva, Y. N. (2019). Theory and practice of assessing reader's literacy as a component of functional literacy. *Domestic and Foreign Pedagogy*, 4(61), 34-56.
- Güneş, F. (2019). Okuryazarlık yaklaşımları. *Sınırsız Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 4(3), 224-246. DOI: 10.29250/sead.634908.
- Göfner, B., & Kabapınar, Y. (2023). Okuryazarlık becerilerinin sosyal bilgiler dersinde geliştirilmesine yönelik bir eylem araştırması. *Temel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 62-82. DOI: 10.55008/te-ad.1230105.
- Kemelbekova, G. A. (2016). Features of the formation of functional literacy of students in subjects of the humanities cycle. *Problems and prospects of education development: proceedings of the VIII International Scientific Conference*. Krasnodar: Novation. pp. 6-9.
- Koval, T. V. (2019). Global competencies – a new component of functional literacy. *Domestic and Foreign Pedagogy*, 4(61), 112-122.
- Kuzmitskaya, E. V. (2021). Continuous development of reading literacy of students from elementary to high school. *Innovative Science*, (7), 114-118.
- Methodological recommendations for the development of natural science literacy in geography lessons. (2020). Astana: branch of the "Center for Educational Programs" of AEO "Nazarbayev Intellectual Schools". pp. 36-38.
- Methodological recommendations on the formation and development of students functional literacy skills in the process of geography education in grades 7-11. (2025). Astana: NAO named after I. Altynsarin. pp. 120-123.
- Mishina, O. S. (2021). Methodological tools for the formation of natural science literacy in schoolchildren [Electronic text]. *Problems of Modern Pedagogical Education*, 45-46.
- Pinskaya, M. A. (2019). Skills of the 21st century: how to form and evaluate in the lesson? *Educational Policy*, 3(79), 50-55.
- Rudik, G. A., Zhaytapova, A. A., & Stog, S. G. (2014). Functional literacy is an imperative of time. *Lifelong Learning: Continuing Education in the Interests of Sustainable Development*, 12(1), 263-269.

ARTICLE INFORMATION:

Ethics Committee Decision:	<i>The research is exempt from Ethics Committee Decision.</i>
Participant Consent:	<i>No participants were included in the study.</i>
Financial Support:	<i>No financial support was received from any institution or project for the study.</i>
Conflict of Interest:	<i>There is no conflict of interest between the people and institutions involved in the study.</i>
Copyrights:	<i>The study does not contain any images that require copyright. A copyright agreement was signed by me for the article and uploaded to the journal system.</i>

MAKALE BİLGİLERİ:

Etik Kurul Kararı:	Araştırma etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Araştırmada herhangi bir katılımcıya yer verilmemiştir.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada telif hakkı gerektiren herhangi bir görsele yer verilmemiştir. Taraftımca makale için telif hakkı sözleşmesi imzalanıp dergi sistemine yüklenmiştir.

Ahmet Yatır

Sorumlu Yazar
(Corresponding Author)

Murat Yücel

Hatice Turan

Behçet Varışlı

THE ROLE OF CLAUDİN-5 İN COVID-19 DİSEASE AS A SEVERE ACUTE RESPIRATORY İLLNESS

Abstract: COVID-19 disease typically begins with symptoms of an upper respiratory tract infection and may progress to pulmonary involvement and severe respiratory failure in some patients. The human body possesses several structures that protect against external harmful agents and infections, one of which is claudins. Claudin-5 is predominantly expressed in endothelial structures and is widely distributed in the lungs. This study investigated the relationship between serum Claudin-5 levels and diagnosis and prognosis in patients with COVID-19. Between March and April 2021, a total of 60 patients aged ≥ 18 years who presented to the emergency department, had a positive real-time polymerase chain reaction (RT-PCR) test, and demonstrated pulmonary parenchymal involvement on chest computed tomography, along with 20 healthy volunteers as a control group, were included in the study. Claudin-5 levels were found to be independently predictive of severe pulmonary involvement ($p = 0.018$). Following oxygen saturation and respiratory rate, the strongest predictors were C-reactive protein (CRP), creatinine, and urea levels, respectively. Serum Claudin-5 levels are elevated in patients with COVID-19 and may serve as a useful biomarker in diagnosis.

Keywords: COVID-19, Claudin-5, barrier-strengthening proteins, pulmonary involvement, severe respiratory failure

Şiddetli Akut Solunum Yolu Hastalığı Olarak COVID-19 Hastalığında Claudin-5'in Rolü

Özet: COVID-19 hastalığı genellikle üst solunum yolu enfeksiyonu bulgularıyla başlayıp bazı hastalarda akciğer tutulumu ve ciddi solunum yetmezliğine neden olmaktadır. İnsan vücudunda kişiyi dışarıdan gelecek zararlı etkenlere ve enfeksiyonlara karşı koruyan bazı yapılar vardır. Bu yapılarından biri de claudinlerdir. Claudin-5 özellikle endotel yapısında ve akciğerlerde yaygın olarak yer almaktadır. Bu çalışmada COVID-19 hastalarında serum Claudin-5 düzeylerinin tanı ve prognozla olan ilişkisi araştırıldı. Çalışmaya Mart 2021 ile Nisan 2021 tarihleri arasında acil servise başvuran ve yatış planlanan 18 yaş üstü gerçek zamanlı polimeraz zincir reaksiyonu (RT-PCR) testi pozitif, akciğer tomografisinde parankim tutulumu olan 60 COVID-19 hastası ve 20 sağlıklı gönüllüden oluşan kontrol grubu dahil edildi. Claudin-5 seviyelerinin ağır şiddette akciğer tutulumunda tek başına belirleyici olduğu görüldü ($p=0,018$), oksijen saturasyonu ve solunum sayısından sonra en iyi belirleyiciler sırasıyla CRP, kreatinin ve üre değerleri idi. COVID-19 hastalarında serum Claudin-5 düzeyleri yükselmektedir ve tanıya yol gösterici olabilir. COVID-19, Claudin-5, akciğer tutulumu.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Claudin-5, bariyer güçlendirici proteinler, akciğer tutulumu, ciddi solunum yetmezliği,

* Bu makale, Ahmet Yatır tarafından T.C. Sağlık Bilimleri Üniversitesi Samsun Eğitim ve Araştırma Hastanesi Acil Tıp Anabilim Dalı'nda sunulan "Acil Servise Başvuran COVID-19 Hastalarında Claudin-5 Düzeylerinin Tanı ve prognozdaki Yeri" başlıklı uzmanlık tezinden türetilmiştir.

** Bu çalışma Sözlü sunum olarak 7. Avrasya / 17. Türkiye Acil Tıp Kongresi (Antalya, 25-28 Kasım 2021)'de sunulmuştur.

Atf için / How to cite this article (APA 6): Yatır, A., Yücel, M., Turan, H. & Varışlı, B. (2026). The Role of Claudin-5 in COVID-19 Disease as a Severe Acute Respiratory Illness. *Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi*, 2(1), 89-106.

Dr. Ahmet Yatır, Department of Emergency Medicine, Mehmet Akif Ersoy Çanakkale State Hospital, Çanakkale, Türkiye. (Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

Prof. Dr. Murat Yücel, Department of Emergency Medicine, Samsun University Faculty of Medicine, Samsun, Türkiye.

Dr. Hatice Turan, Department of Emergency Medicine, Konya Kulu State Hospital, Konya, Türkiye.

Assoc. Prof. Dr., Behçet Varışlı, Faculty of Health Sciences, Fırat International University, Cyprus, drbehcetvarisli@gmail.com

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International Licence. (Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.)

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19319653>

UMUT Journal, Mart / March 2026, 2(1), 89-106.

ISSN: 3062-3073 - www.umutjournal.com

ARTICLE HISTORY / MAKALE GEÇMİŞİ

Gönderim (Received): 06.01.2025

Revizyon (Revised): 20.03.2026

Kabul (Accepted): 28.03.2026

INTRODUCTION

On December 31, 2019, 27 pneumonia cases of unknown cause were reported in Wuhan, China. Lung imaging revealed bilateral infiltrates with peripheral predominance, suggesting a viral respiratory infection (Zhu et al., 2020). Subsequently, the causative agent was identified as Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus 2 (SARS-CoV-2), and the disease was named Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) by the World Health Organization (WHO). (Dünya Sağlık Örgütü [DSÖ], 2020) On January 30, 2020, WHO declared the COVID-19 outbreak a Public Health Emergency of International Concern, and on March 11, 2020, it was recognized as a pandemic (Sohrabi vd., 2020). Clinically, COVID-19 presents with symptoms such as fever, cough, shortness of breath, muscle pain, headache, sore throat, runny nose, chest pain, diarrhea, and nausea (Chen vd., 2020). Severe disease typically develops with dyspnea and hypoxemia approximately one week after symptom onset, and in advanced stages, it can lead to respiratory failure, multi-organ failure, and death (Berlin, Gulick ve Martinez, 2020). The most widely used and reliable diagnostic test is the real-time polymerase chain reaction (RT-PCR), performed using nasopharyngeal swabs or other respiratory tract samples (Erensoy, 2020). In patients with negative RT-PCR results but clinical symptoms consistent with COVID-19, lung computed tomography (CT) imaging is also helpful for diagnosis (Lieveld vd., 2021).

SARS-CoV-2 is an enveloped, single-stranded RNA virus belonging to the coronavirus family. It enters host cells by binding with high affinity to the angiotensin-converting enzyme 2 (ACE-2) receptor via its spike protein (Asselah, Durantel, Pasmant, Lau ve Schinazi, 2021). After infection, viral replication occurs, inducing acute respiratory distress syndrome (ARDS), triggering an excessive immune response known as a cytokine storm, and causing vascular injury (Amraei ve Rahimi, 2020). Cell polarity and paracellular permeability in endothelial and epithelial cells are regulated by important cellular structures known as tight junctions (TJs) (Zeissig vd., 2007). These junctions function as a barrier by controlling substance passage between epithelial cells. The TJ structure consists of occludins, adhesion molecules, and claudin proteins (Kojima vd., 2013). Claudins are proteins primarily responsible for intercellular permeability. The claudin family constitutes the most abundant transmembrane (TM) proteins in TJs. They were first isolated as junctional proteins from chicken liver in 1998 by Furuse in Shoichiro Tsukita's laboratory (Furuse, Fujita, Hiiragi, Fujimoto ve Tsukita, 1998). Claudins consist of approximately 207 to 305 amino acids and have a calculated molecular weight of 21–34 kDa. (Furuse, Fujita, Hiiragi, Fujimoto ve Tsukita, 1998). They are found in the gastrointestinal system, male reproductive system, and ovaries in females (Fujita vd., 2006). Claudins are essential proteins in the respiratory epithelium and vascular endothelial cells (Kaarteenaho-Wiik ve Soini, 2009). In lung epithelial cells, they are classified as either barrier-strengthening proteins that prevent leakage (e.g., Claudin-1, 3, 4, 5, 7, and 18) or pore-forming proteins that facilitate substance passage (e.g., Claudin-2, 10, and 15) (Krause vd., 2008; Günzel ve Yu, 2013). There are a limited number of studies in the literature related to Claudin-5 (Jang vd., 2011; Soini, 2011). It has been reported that Claudin-5 may serve as a protective factor in preventing endothelial damage in chemically induced tissue-level injuries on the pulmonary endothelium (Soini, 2011). Animal studies investigating the role of Claudin-5 in acute lung injury have shown that it prevents the leakage of inflammatory cells from the endothelium into the alveoli (Jang vd., 2011).

This study aims to evaluate to determine serum Claudin-5 levels in COVID-19 patients according to disease severity and to examine the relationship between diagnosis and prognosis. By

elucidating the role of Claudin-5 in COVID-19, we aim to determine whether it could serve as a potential biomarker or therapeutic target in the future.

Materials and methods

Ethical Approval

This study was conducted with approval from the Scientific Research Platform of the Turkish Ministry of Health following an application submitted on 16.06.2020 (application number: 2020-06-16T10_41_03). Additionally, the study was approved by the Clinical Research Ethics Committee of Ondokuz Mayıs University Faculty of Medicine on 25.02.2021 (approval number: OMU KAEK 2021/007).

Study Design and Patient Selection

This study was designed as a prospective, descriptive, and analytical study. It included individuals over the age of 18 who presented to the Emergency Department of Samsun Training and Research Hospital due to COVID-19 between 01.03.2021 and 30.04.2021 and who were subsequently admitted to hospital wards or intensive care units dedicated to COVID-19.

A power analysis based on Claudin-5 levels indicated that, for a 95% confidence interval (1-alpha), 95% test power (1-beta), and an effect size of $d = 1.767$, a minimum of 10 participants per group (20 in total) would be required using a two-tailed independent samples t-test. During the study period, a total of 150 patients presented to the emergency department. Based on the exclusion criteria, 60 patients and 20 individuals in the control group were included in the study. The patient selection flowchart is shown in Figure 1.

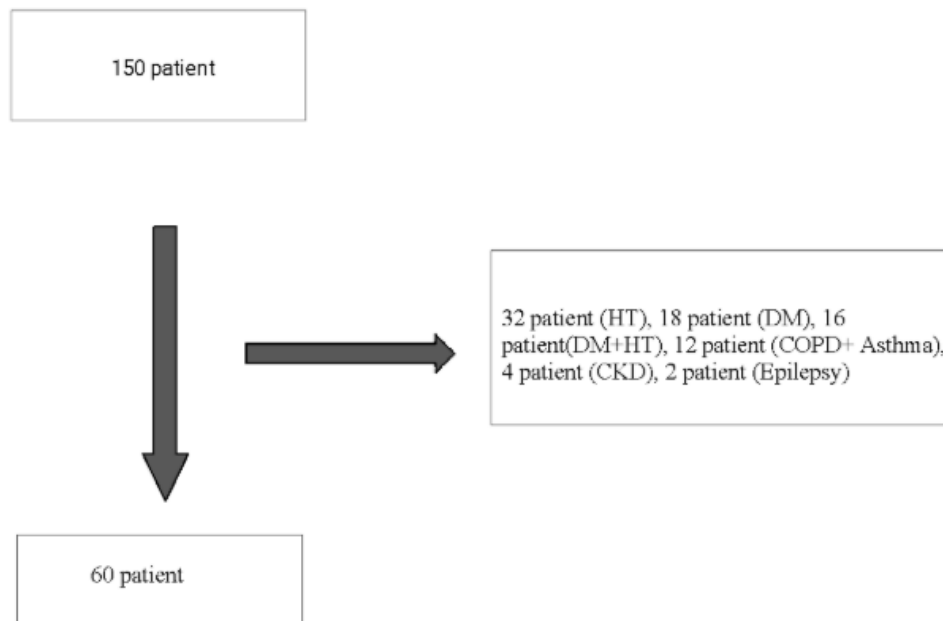

Figure 1: The patient selection flowchart.

Inclusion Criteria

- Age ≥ 18 years
- Positive RT-PCR test for SARS-CoV-2
- Evidence of viral pneumonia on thoracic CT scan

Exclusion Criteria

- Age < 18 years
- History of hypertension or cardiovascular disease
- Diagnosis of diabetes mellitus
- Presence of chronic respiratory disease (e.g., COPD, asthma)
- Diagnosis of cerebrovascular disease or epilepsy
- Presence of chronic kidney disease
- Diagnosis of any malignancy

Study Procedure

Age and gender information for both the patient and control groups were recorded. Patients who presented to the emergency department with positive RT-PCR results and CT findings consistent with viral pneumonia were enrolled. Comorbidities and chronic medication use were documented.

Patients were categorized into three groups based on CO-RADS classification and CT severity scoring:

- Mild viral pneumonia involvement
- Moderate viral pneumonia involvement
- Severe viral pneumonia involvement

The following data were recorded: respiratory rate, oxygen saturation, vital signs, CRP, D-dimer, biochemical parameters (AST, ALT, urea, creatinine, glucose), leukocyte, lymphocyte, and neutrophil counts. The type of hospital admission (COVID-19 ward vs. intensive care unit) and patient outcomes (mortality or discharge) were also noted.

Patients were informed about the study upon admission, and written consent was obtained. Blood samples were collected to measure Claudin-5 levels.

Analysis of Serum Claudin-5 Levels

Venous blood samples obtained from all participants were centrifuged and stored at -80°C until analysis. Serum Claudin-5 levels were measured using a commercially available ELISA kit. The analyses were performed with the Claudin-5 Human ELISA Kit/96 (Bioassay Technology Laboratory®, Shanghai, China) following the manufacturer's instructions. The results were read at a wavelength of 450 nm using an ELISA reader (Tecan® Infinite M200 pro, Austria).

Statistical Analysis

All statistical analyses were conducted using SPSS version 15.0 (Chicago, USA). The normality of the distribution of variables was assessed visually (histograms and probability plots) and analytically (Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk tests). Descriptive statistics were expressed as mean \pm standard deviation for normally distributed data, median (minimum–maximum) for non-normally distributed data, and number and percentage for categorical variables.

Independent samples t-test was used for normally distributed variables between two groups. The Mann–Whitney U test was used for non-normally distributed variables. The Kruskal–Wallis test was applied for comparisons among three groups of non-normally distributed variables. Chi-square analysis was used for categorical variables.

Sensitivity and specificity analyses were performed using 2×2 contingency tables in the MedCalc software (MedCalc Software Ltd, Ostend, Belgium). Diagnostic performance metrics such as sensitivity, specificity, positive predictive value (PPV), and negative predictive value (NPV) were also calculated. A p-value of <0.05 was considered statistically significant in all analyses.

FINDINGS

A total of 60 COVID-19 patients without comorbidities and 20 healthy individuals were included in the control group. The mean age of the patients was 47.8 ± 14.2 years, while that of the control group was 44.0 ± 8.5 years (p = 0.152). Among the patients, 65% were female and 35% were male; in the control group, the gender distribution was equal (50% female, 50% male) (p = 0.233). (Table 1)

Table 1: Demographic characteristics of the patient and control groups

	Patient (n=60)	Control (n=20)	p value
Age (Mean ± SD)	47,8 ± 14,2	44,0 ± 8,5	0,152†
Gender (N[%])			
Female	39 (65,0)	10 (50,0)	0,233††
Male	21 (35,0)	10 (50,0)	

Lung involvement was classified as mild in 38.3% of the patients, moderate in 35.0%, and severe in 26.7%. Of all patients, 15% were admitted to the intensive care unit (ICU), and 6.7% died due to COVID-19. (Table 2)

Table 2: Clinical Characteristics of the Patients

Characteristic		Value
Prognosis	<i>N (%)</i>	
	Deceased	4 (6,7)
	Survived	56 (93,3)
ICU Admission	<i>N (%)</i>	
	Yes	9 (15,0)
	No	51 (85,0)
Length of Hospital Stay (days)	<i>Med (min-max)</i>	5 (3-26)
Systolic Blood Pressure (mmHg)	<i>Mean ± SD</i>	111 ± 14
Diastolic Blood Pressure (mmHg)	<i>Mean ± SD</i>	67 ± 10
Lung Involvement	<i>N (%)</i>	
	Mild	23 (38,3)
	Moderate	21 (35,0)
	Severe	16 (26,7)
O₂ Saturation (%)	<i>Mean ± SD (range)</i>	88,6 ± 6,5 (68-95)
Respiratory Rate (breaths/min)	<i>Mean ± SD (range)</i>	17,5 ± 5,2 (12-32)

The laboratory results of the patients are shown in Table 3.

Table 3: Laboratory Results of the Patients

Parameter	Median (min-max)
C-reactive Protein (CRP) (mg/L)	6,5 (1-339)
White Blood Cell Count (WBC) ($\times 10^3/\mu\text{L}$)	6,9 (2,6-20,0)
D-Dimer (mg/L)	0,86 (0,21-17,40)
Glucose (mg/dL)	108 \pm 24
Urea (mg/dL)	29 (12-104)
Creatinine (mg/dL)	0,6 (0,3-1,7)
Aspartate Aminotransferase (AST) (U/L)	27 (16-104)
Alanine Aminotransferase (ALT) (U/L)	31 (9-124)
Neutrophil Count ($\times 10^3/\mu\text{L}$)	4,9 (1,4-16,4)
Lymphocyte Count ($\times 10^3/\mu\text{L}$)	1,1 (0,2-3,6)
Neutrophil-to-Lymphocyte Ratio (NLR)	4,0 (0,9-50,0)

Claudin-5 Levels and Related Factors

The median serum Claudin-5 concentration was 6.598 ng/mL in COVID-19 patients and 5.108 ng/mL in the control group. Claudin-5 levels were significantly higher in patients than in the control group ($p = 0.005$) (Table 4).

Table 4: Claudin-5 Levels in the Patient and Control Groups

Parameter	Patient Group (n=60)	Control Group (n=20)	p-value
Claudin-5 (ng/ml)	6,598 (4,069-8,540)	5,108 (2,522-7,812)	0,005 [†]

*Data are presented as median (min-max). †Mann-Whitney U test.

ROC analysis revealed that serum Claudin-5 levels alone had a diagnostic value for COVID-19 (AUC = 0.712, 95% CI: 0.600–0.808, $p = 0.004$) (Figure 2).

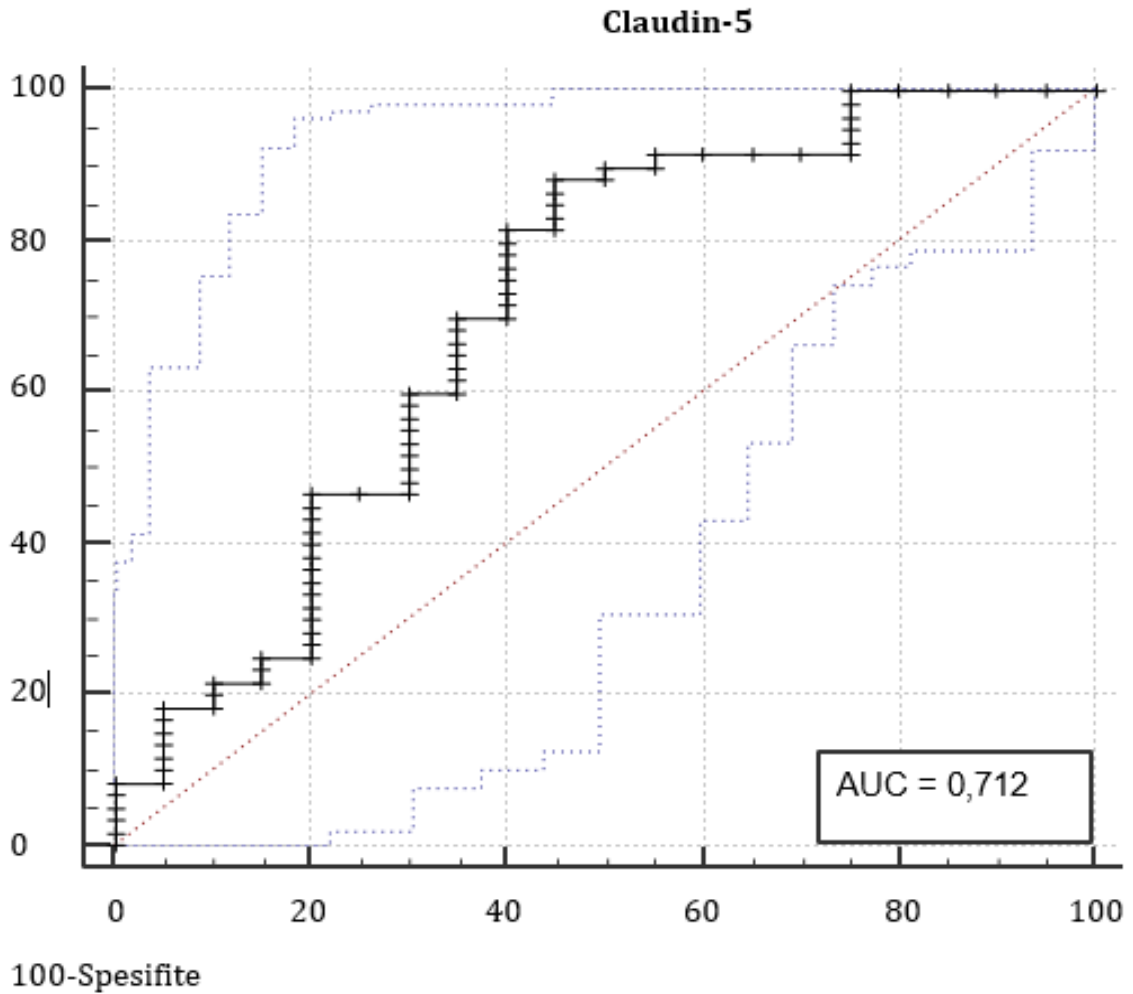

Figure 2: ROC Curve Analysis of Claudin-5 Levels in the Diagnosis of COVID-19

The best diagnostic performance was observed at a Claudin-5 cut-off level of >5.128 ng/mL. A Claudin-5 level above 5.128 ng/mL distinguished COVID-19 patients from the control group with 88.3% sensitivity and 55.0% specificity (Table 5).

Table 5: Diagnostic Performance of Claudin-5 Concentration in the Diagnosis of COVID-19

	Cut-off Value (ng/mL)	Sensitivity (%)	Specificity (%)	PPV (%)	NPV (%)
Claudin-5 (ng/ml)	>5,128	88,3	55,0	85,5	61,1

**PPV: Positive Predictive Value; NPV: Negative Predictive Value.*

There was no statistically significant difference in Claudin-5 levels by gender in either group ($p = 0.310$ and $p = 0.705$, respectively). (Table 6)

Table 6: Distribution of Claudin-5 Levels by Gender in Patient and Control Groups

Gender	Patient (n=60)	Control (n=20)
Female	6,574 (4,069-8,076)	5,108 (2,522-7,086)
Male	6,647 (4,362-8,540)	5,437 (3,767-7,812)
p value	0,310 [†]	0,705 [†]

†Mann-Whitney U test

*Values are expressed as median (min-max).

Additionally, Claudin-5 levels did not correlate with age in either group (p = 0.705 and p = 0.557, respectively). The correlation between age and Claudin-5 levels is shown in Table 7.

Table 7: Correlation Between Age and Claudin-5 Levels in Patient and Control Groups

Age	Patient (n=60)	Control (n=20)
Correlation coefficient	0,050	0,140
p value	0,705 [†]	0,557 [†]

†Spearman correlation test

Claudin-5 concentrations were also analyzed according to patients' clinical characteristics. The median Claudin-5 level was 6.222 ng/mL in deceased patients and 6.607 ng/mL in survivors. However, due to the small number of deaths (n = 4), mortality was not included in the Claudin-5 statistical analysis.

Patients admitted to the ICU had a median Claudin-5 level of 6.827 ng/mL, while those admitted to inpatient wards had a level of 6.554 ng/mL. There was no significant difference in Claudin-5 levels between ICU and ward-admitted patients (p = 0.203).

Due to the clinical relevance of severe lung involvement, patients were categorized into two groups: mild-moderate and severe involvement. The Claudin-5 levels were 6.512 ng/mL in the mild-moderate group and 6.898 ng/mL in the severe group. Claudin-5 levels were significantly higher in patients with severe lung involvement compared to those with mild to moderate involvement (p = 0.030). The relationship between clinical characteristics and Claudin-5 levels is summarized in Table 8.

Table 8: Distribution of Claudin-5 Levels According to Clinical Characteristics of Patients

Characteristic	Value Median (min-max)	
Prognosis	Deceased	6,222 (4,456-6,827)
	Survived	6,607 (4,069-8,540)
p value	-	
ICU	Yes	6,827 (4,456-7,966)
	No	6,554 (4,069-8,540)
p value	0,203	
Lung involvement	Mild to moderate	6,512 (4,069-8,540)
	Severe	6,898 (4,456-7,966)
p value	0,030†	

†Mann-WhitneyUtest

††Kruskal-Wallis test

In the ROC analysis, the predictive power of Claudin-5 and other clinical/laboratory parameters for severe lung involvement was evaluated. As expected, the most predictive factors were oxygen saturation (AUC = 0.966) and respiratory rate (AUC = 0.969). However, Claudin-5 levels also independently predicted severe lung involvement (AUC = 0.685, 95% CI: 0.552–0.799, p = 0.018). Following oxygen saturation and respiratory rate, the best predictors were CRP (AUC = 0.878), creatinine (AUC = 0.858), and urea (AUC = 0.844) (Table 9).

Table 9: Diagnostic Performance of Claudin-5, O₂ Saturation, Respiratory Rate, and CRP Levels in Severe Lung Involvement

	AUC	%95 CI	p value
Claudin-5	0,685	0,552-0,799	0,018
O₂ Saturation (%)	0,966	0,884-0,996	<0,001
Respiratory Rate	0,969	0,888-0,997	<0,001
Body Temperature (°C)	0,506	0,373-0,637	0,944
Systolic BP (mmHg)	0,563	0,429-0,691	0,517
Diastolic BP (mmHg)	0,544	0,410-0,673	0,650
CRP (mg/dL)	0,878	0,768-0,948	<0,001
WBC (10³/μL)	0,519	0,386-0,650	0,825
D-Dimer (ng/mL)	0,790	0,666-0,885	<0,001
Glucose (mg/dL)	0,714	0,582-0,823	0,006
Urea (mg/dL)	0,844	0,727-0,925	<0,001
Creatinine (mg/dL)	0,858	0,744-0,935	<0,001
AST (U/L)	0,681	0,548-0,796	0,025
ALT(U/L)	0,771	0,645-0,870	<0,001
Neutrophils (10³/μL)	0,539	0,404-0,669	0,656
Lymphocytes (10³/μL)	0,549	0,414-0,679	0,597
NLR	0,540	0,405-0,671	0,639

AUC: area under the curve, CI: confidence interval

The best diagnostic performance of Claudin-5 for severe lung involvement was observed at a cut-off level >6.647 ng/mL, with 75% sensitivity and 65.9% specificity. The diagnostic performance of Claudin-5 and other laboratory parameters is presented in Table 10.

Table 10: Diagnostic Performance of Claudin-5, O₂ Saturation, Respiratory Rate, and CRP Levels in Severe Lung Involvement

	Cut-off Value	Sensitivity (%)	Specificity (%)	PPV (%)	NPV (%)
Claudin-5	>6,647	75,0	65,9	44,4	87,8
O ₂ Saturation (%)	≤86	100	93,2	84,2	100
Respiratory Rate	>18	100	93,2	84,2	100
Body Temperature (°C)	>37,1	93,7	22,7	30,6	90,9
Systolic BP (mmHg)	≤100	43,7	75,0	38,9	78,6
Diastolic BP (mmHg)	≤80	81,3	0	22,8	0
CRP (mg/dl)	>120	75,0	88,6	70,6	90,7
WBC (10 ³ /μL)	>5,8	75,0	38,6	30,8	81,0
D-Dimer (ng/mL)	>2,16	56,3	90,9	69,2	85,1
Glucose (mg/dL)	>125	50,0	90,9	66,7	83,3
Urea (mg/dL)	>32	87,5	77,3	58,3	94,4
Creatinine (mg/dL)	>0,7	75,0	81,8	60,0	90,0
AST (U/L)	>41	50,0	84,1	53,3	82,2
ALT(U/L)	>33	75,0	81,8	60,0	90,0
Neutrophils (10 ³ /μL)	>4	80,0	43,2	32,4	86,4
Lymphocytes (10 ³ /μL)	≤0,8	53,3	65,9	34,8	80,6
NLR	>6,75	46,7	70,5	35,0	79,5

PPV: positive predictive value, NPV: negative predictive value

The ROC curves of Claudin-5, oxygen saturation, respiratory rate, and CRP in severe lung involvement are shown in Figure 3.

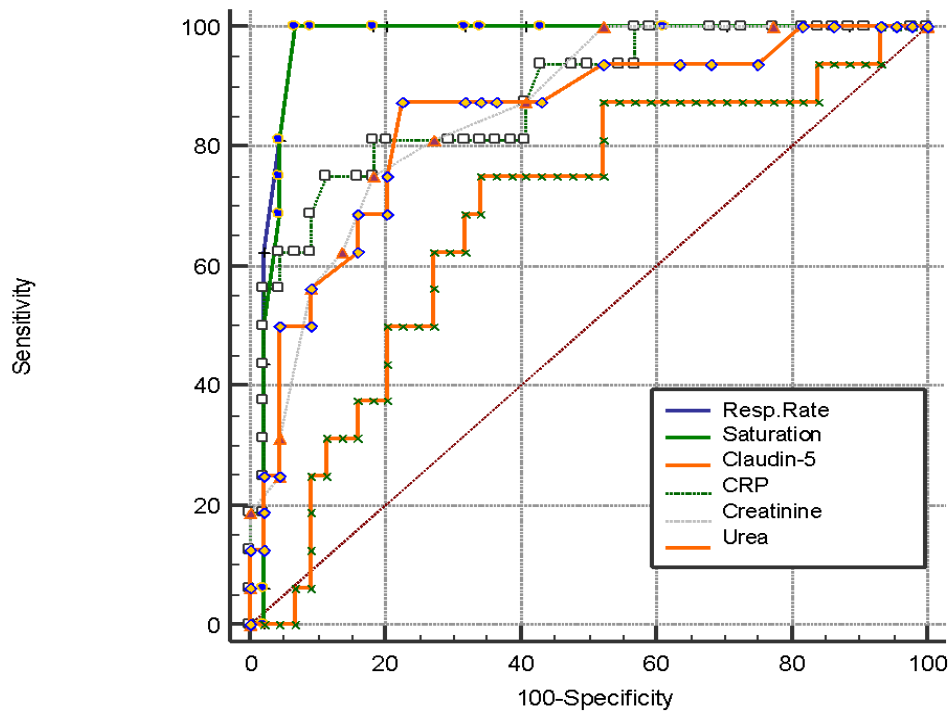

Figure 3: Diagnostic Performance of Claudin-5, O₂ Saturation, Respiratory Rate, CRP, Creatinine, and Urea Levels in Severe Lung Involvement

Among COVID-19 patients, Claudin-5 levels showed a statistically significant positive correlation with respiratory rate ($p = 0.031$) and systolic blood pressure ($p = 0.039$). However, no significant correlation was found between Claudin-5 and other clinical or laboratory parameters (Table 11).

Table 11: Correlation of O₂ Saturation, Respiratory Rate, and CRP Levels with Claudin-5 Levels in Patients

	Claudin-5 Correlation Coefficient (r)	p-value
O ₂ Saturation	-0,232	0,075
Respiratory Rate	0,279	0,031
Body Temperature	-0,016	0,906
Systolic Blood Pressure	0,268	0,039
Diastolic Blood Pressure	0,104	0,430
Hospitalization Duration	0,153	0,244
CRP	0,194	0,138
WBC	0,080	0,544
D-Dimer	0,153	0,242
Glucose	-0,089	0,499
Urea	0,088	0,503
Creatinine	0,107	0,417
AST	-0,178	0,173
ALT	-0,039	0,767
Neutrophil	0,040	0,761
Lymphocyte	0,030	0,822
NLR	0,016	0,907

**Spearman correlation test was used for all analyses.*

CONCLUSION

Claudin-5 is expressed in endothelial cells of various organs, including the brain, lungs, liver, kidneys, and skin. However, its expression is reported to be particularly higher in the brain and lung tissues (Daneman vd., 2010; Greene, Hanley ve Campbell, 2019). It is well established that vascular endothelial injury plays a central role in the severe course of COVID-19 infection (Yamaoka-Tojo, 2020). Indeed, autopsy findings of patients who died from COVID-19 have revealed significant endothelial damage (Ackermann vd., 2020). Given that Claudin-5 is primarily expressed by endothelial cells and that alterations in its expression are associated with endothelial dysfunction (Escudero-Esparza, Jiang ve Martin, 2012), this molecule may represent a potential marker for vascular damage related to COVID-19.

In our study, serum Claudin-5 levels were found to be significantly higher in COVID-19 patients compared to age- and sex-matched healthy controls. According to the ROC analysis, Claudin-5 (>5.128 ng/ml) was able to differentiate COVID-19 patients from healthy controls with 88.3% sensitivity and 55.0% specificity. This suggests that Claudin-5 may have diagnostic value as a biomarker. In patients with severe pulmonary involvement, Claudin-5 levels were also significantly elevated and were able to distinguish this group from others with 75% sensitivity and 65.9% specificity. These findings indicate that Claudin-5 may be valuable not only for diagnosis but also for prognosis.

There are a limited number of studies evaluating Claudin-5 levels in COVID-19. Most of these studies are experimental in nature (Yamaoka-Tojo, 2020); Reynolds ve Mahajan, 2021), focusing

on transcriptional changes and lacking clinical comparisons. In this context, our study contributes to the literature by providing clinical data based on serum Claudin-5 measurements.

Claudin-5 levels have also been evaluated in other viral infections. For example, in Dengue fever, a viral infection characterized by plasma leakage, Claudin-5 has been shown to be associated with changes in vascular permeability (Srikiatkhachorn, 2009; Rajapakse, Rodrigo, Maduranga ve Rajapakse, 2014; de Azeredo, Monteiro ve de-Oliveira Pinto, 2015; Suwanto, Sasmono, Sinto, Ibrahim ve Suryamin, 2017). In such infections, Claudin-5 levels have been correlated with disease severity. Furthermore, various other viruses (such as RSV, rhinovirus, coxsackievirus, enterovirus, influenza A/H1N1, HIV, parainfluenza virus, and bocavirus) are known to disrupt tight junction proteins, including claudins (Linfield, Raduka, Aghapour ve Rezaee, 2021). Therefore, it should be considered that the increase in Claudin-5 levels observed in our study may not be specific to COVID-19, but rather may reflect a broader viral endothelial response.

The underlying mechanisms of increased Claudin-5 levels remain unclear. However, studies in acute lung injury models have reported increased Claudin-5 expression. Jang et al. (Jang vd., 2011) demonstrated that Claudin-5 transcription increased following pulmonary edema induced by acrolein in an experimental model. This finding suggests a pathophysiological process similar to that observed in COVID-19, where pulmonary edema is also common (Zwaveling, Gerth van Wijk ve Karim, 2020).

Endothelial cells line the inner surface of blood vessels and are supported by pericytes (Sturtzel, 2017). Pulmonary endothelial cells, in particular, play a critical barrier role between the bloodstream and the interstitial tissue (Zeng vd., 2012 ; 32 Aird, 2007). Dysfunction of these cells is a key feature of ARDS (Matthay, McAuley ve Ware, 2017). Increasing evidence suggests that COVID-19 affects both vascular and pulmonary endothelial cells (Bermejo-Martin, Almansa, Torres, Gonzalez-Rivera ve Kelvin, 2020; Teuwen, Geldhof, Pasut ve Carmeliet, 2020). Comorbidities such as advanced age, diabetes, hypertension, and cardiovascular diseases worsen the prognosis of COVID-19 and are thought to contribute to chronic endothelial dysfunction (Jin vd., 2020).

In our study, Claudin-5 had lower predictive value for severe pulmonary involvement compared to oxygen saturation, respiratory rate, and CRP levels. Therefore, the use of Claudin-5 as a standalone biomarker in clinical practice may be limited. Nevertheless, its involvement in pathogenesis suggests it could be considered a therapeutic target in future studies.

Of the 60 patients with COVID-19 included in our study, four died. Due to the limited number of deaths, Claudin-5 levels in these patients could not be analyzed. However, the positive correlation between severe pulmonary involvement and Claudin-5 levels suggests that this molecule may have prognostic value.

This study has some limitations. The sample size was relatively small, and only patients with pulmonary involvement were included. Additionally, Claudin-5 levels were measured only once, limiting our ability to evaluate temporal changes. Serum levels were measured using the ELISA method, and direct comparisons with tissue-based assessments such as PCR or immunohistochemistry are not feasible. Methodological differences across studies require careful interpretation of findings. Prospective studies with repeated, time-dependent measurements could provide more comprehensive insights into the role of Claudin-5 in disease progression and its therapeutic potential.

In conclusion, Claudin-5 levels are higher in patients with COVID-19 compared to healthy individuals. Patients with severe pulmonary involvement exhibit significantly higher Claudin-5 levels. Clinically, decreased oxygen saturation and increased respiratory rate are important indicators for identifying severe pulmonary involvement. Elevated serum CRP, urea, and creatinine levels were also found to be significant predictors. Serum Claudin-5 levels were diagnostically significant in COVID-19. A positive correlation was observed between Claudin-5 levels and respiratory rate as well as systolic blood pressure in patients with COVID-19. However, it could not be determined whether there was a significant difference in Claudin-5 levels with respect to mortality outcomes. Further studies with larger patient populations are required to evaluate the predictive value of Claudin-5 levels for mortality.

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Şiddetli Akut Solunum Yolu Hastalığı Olarak COVID-19 Hastalığında Claudin-5'in Rolü

COVID-19 hastalığı tüm dünyada birçok ölüme neden olmuş, insan yaşamını ciddi düzeyde etkilemiş bir halk sağlığı problemidir. COVID-19 hastalığı genellikle üst solunum yolu enfeksiyonu bulgularıyla başlayıp bazı hastalarda akciğer tutulumu ve ciddi solunum yetmezliğine neden olmaktadır. Farklı doku ve organ tutulumlarına neden olarak da hastalarda mortalite ve morbidite artışına sebebiyet vermektedir. İnsan vücudunda kişiyi dışarıdan gelecek zararlı etkenlere ve enfeksiyonlara karşı koruyan bazı yapılar vardır. Bu yapılar arasında sıkı bağlantılar (SB), hücreler arası madde geçişini sağlayan, hücreler arası sinyal iletimine katkı veren ve enfeksiyonlara karşı koruyucu bariyer oluşturan yapılardır. Bu bağlantıların ana yapılarından biri de claudinlerdir. Günümüzde insan vücudunda farklı organ ve yapılarda tespit edilen 27 çeşit claudin bulunmaktadır ve Claudin-5 özellikle endotel yapısında ve akciğerlerde yaygın olarak yer almaktadır. Bu çalışmada COVID-19 hastalarında serum Claudin-5 düzeylerinin tanı ve prognozla olan ilişkisi araştırıldı. Çalışmaya Mart 2021 ile Nisan 2021 tarihleri arasında acil servise başvuran ve yatış planlanan 18 yaş üstü gerçek zamanlı polimeraz zincir reaksiyonu (RT-PCR) testi pozitif, akciğer tomografisinde parankim tutulumu olan 60 COVID-19 hastası ve 20 sağlıklı gönüllüden oluşan kontrol grubu dahil edildi. Serum Claudin-5 düzeyini etkilemesi beklenen ve kronik hastalığı olan kişiler (diyabetes mellitus, hipertansiyon, koroner arter hastalığı, kronik obstruktif akciğer hastalığı, astım, serebrovasküler hastalık, epilepsi, kronik böbrek yetmezliği) çalışmaya dahil edilmedi. Hastaların yaşı, cinsiyeti, solunum sayısı, oksijen saturasyonu, serum C-reaktif protein (CRP) düzeyleri, glukoz, aspartat aminotransferaz (AST), alanin aminotransferaz (ALT), üre, kreatin, D-dimer, nötrofil, lenfosit değerleri, hastanede kalış süreleri ve tomografi bulguları radyolojik olarak COVID-19 veri raporlama sistemi (CO-RADS) şiddet derecesine göre sınıflandırılarak kayıt altına alındı. Hem hastalarda hem de kontrol grubunda serum Claudin-5 düzeyleri Enzyme-Linked Immunosorbent Assay (ELISA) yöntemiyle çalışılarak değerlendirildi. Çalışmaya dahil edilen hastaların yaş ortalaması $47,8 \pm 14,2$ yıl, kontrol grubunun ise $44,0 \pm 8,5$ idi ($p=0,152$). Hastaların %65'i kadın, %35'i erkek, kontrol grubunun ise %50'si kadın, %50'si erkekti ($p=0,253$). Hastaların %6,7'si COVID-19 nedeniyle kaybedilmişti. Hastaların %15'i YBÜ'ne kabul edilmişti. Akciğer tutulumu hastaların %38,3'ünde hafif şiddetli, %35'inde orta şiddetli, %26,7'sinde ağır şiddetliydi. COVID-19 hastalarının Claudin-5 düzeyi median $6,598$ ng/ml, kontrol grubunda ise median $5,108$ ng/ml idi ve hastaların Claudin-5 seviyesi kontrol grubundan anlamlı derecede daha yüksekti ($p=0,005$). Ağır şiddette akciğer tutulumu olanların Claudin-5 düzeyleri hafif-orta şiddette akciğer tutulumu olanlardan anlamlı derecede daha yüksekti ($p=0,030$). Ağır akciğer tutulumunda en belirleyici faktörlerin

oksijen saturasyonu ($p<0,001$) ve solunum sayısı ($p<0,001$) olduğu izlendi. Claudin-5 seviyelerinin ağır şiddette akciğer tutulumunda tek başına belirleyici olduğu görüldü ($p=0,018$), oksijen saturasyonu ve solunum sayısından sonra en iyi belirleyiciler sırasıyla CRP, kreatinin ve üre değerleri idi. COVID-19 hastalarında solunum sayısı ($p=0,031$) ve sistolik kan basıncı ($p=0,039$) ile Claudin-5 seviyeleri arasında pozitif yönde anlamlı bir korelasyon izlendi. COVID-19 hastalarında serum Claudin-5 düzeyleri yükselmektedir ve tanıda yol gösterici olabilir. Radyolojik sınıflandırmaya göre ağır şiddette akciğer tutulumu olan hastalarda tanısal ve prognostik değeri olduğu sonucuna varılmıştır.

REFERENCES

- Ackermann, M., Verleden, S. E., Kuehnel, M., Haverich, A., Welte, T., Laenger, F., Vanstapel, A., Werlein, C., Stark, H., Tzankov, A., Li, W. W., Li, V. W., Mentzer, S. J., & Jonigk, D. (2020). Pulmonary vascular endothelialitis, thrombosis, and angiogenesis in Covid-19. *The New England Journal of Medicine*, 383(2), 120–128. <https://doi.org/10.1056/NEJMoa2015432>
- Aird, W. C. (2007). Phenotypic heterogeneity of the endothelium: II. Representative vascular beds. *Circulation Research*, 100(2), 174–190. <https://doi.org/10.1161/01.RES.0000255690.03436.ae>
- Amraei, R., & Rahimi, N. (2020). COVID-19, renin-angiotensin system and endothelial dysfunction. *Cells*, 9(7), 1652. <https://doi.org/10.3390/cells9071652>
- Asselah, T., Durantel, D., Pasmant, E., Lau, G., & Schinazi, R. F. (2021). COVID-19: Discovery, diagnostics and drug development. *Journal of Hepatology*, 74(1), 168–184. <https://doi.org/10.1016/j.jhep.2020.09.031>
- Berlin, D. A., Gulick, R. M., & Martinez, F. J. (2020). Severe Covid-19. *The New England Journal of Medicine*, 383(25), 2451–2460. <https://doi.org/10.1056/NEJMcp2009575>
- Bermejo-Martin, J. F., Almansa, R., Torres, A., Gonzalez-Rivera, M., & Kelvin, D. J. (2020). COVID-19 as a cardiovascular disease: The potential role of chronic endothelial dysfunction. *Cardiovascular Research*, 116(10), e132–e133. <https://doi.org/10.1093/cvr/cvaa140>
- Chen, N., Zhou, M., Dong, X., Qu, J., Gong, F., Han, Y., Qiu, Y., Wang, J., Liu, Y., Wei, Y., Xia, J., Yu, T., Zhang, X., & Zhang, L. (2020). Epidemiological and clinical characteristics of 99 cases of 2019 novel coronavirus pneumonia in Wuhan, China: A descriptive study. *The Lancet*, 395(10223), 507–513. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30211-7](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30211-7)
- Daneman, R., Zhou, L., Agalliu, D., Cahoy, J. D., Kaushal, A., & Barres, B. A. (2010). The mouse blood-brain barrier transcriptome: A new resource for understanding the development and function of brain endothelial cells. *PLOS ONE*, 5(10), e13741. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0013741>
- de Azeredo, E. L., Monteiro, R. Q., & de-Oliveira Pinto, L. M. (2015). Thrombocytopenia in dengue: Interrelationship between virus and the imbalance between coagulation and fibrinolysis and inflammatory mediators. *Mediators of Inflammation*, 2015, 313842. <https://doi.org/10.1155/2015/313842>

- Erensoy, S. (2020). COVID-19 pandemisinde SARS-CoV-2 ve mikrobiyolojik tanı dinamikler [SARS-CoV-2 and microbiological diagnostic dynamics in COVID-19 pandemic]. *Mikrobiyoloji Bülteni*, 54(3), 497–509. <https://doi.org/10.5578/mb.69739>
- Escudero-Esparza, A., Jiang, W. G., & Martin, T. A. (2012). Claudin-5 participates in the regulation of endothelial cell motility. *Molecular and Cellular Biochemistry*, 362(1–2), 71–85. <https://doi.org/10.1007/s11010-011-1129-2>
- Fujita, H., Chiba, H., Yokozaki, H., Sakai, N., Sugimoto, K., Wada, T., Kojima, T., Yamashita, T., & Sawada, N. (2006). Differential expression and subcellular localization of claudin-7, -8, -12, -13, and -15 along the mouse intestine. *Journal of Histochemistry & Cytochemistry*, 54(8), 933–944. <https://doi.org/10.1369/jhc.6A6944.2006>
- Furuse, M., Fujita, K., Hiiiragi, T., Fujimoto, K., & Tsukita, S. (1998). Claudin-1 and -2: Novel integral membrane proteins localizing at tight junctions with no sequence similarity to occludin. *The Journal of Cell Biology*, 141(7), 1539–1550. <https://doi.org/10.1083/jcb.141.7.1539>
- Greene, C., Hanley, N., & Campbell, M. (2019). Claudin-5: Gatekeeper of neurological function. *Fluids and Barriers of the CNS*, 16(1), 3. <https://doi.org/10.1186/s12987-019-0123-z>
- Günzel, D., & Yu, A. S. L. (2013). Claudins and the modulation of tight junction permeability. *Physiological Reviews*, 93(2), 525–569. <https://doi.org/10.1152/physrev.00019.2012>
- Jang, A. S., Concel, V. J., Bein, K., Brant, K. A., Liu, S., Pope-Varsalona, H., Dopico, R. A., Di, Y. P., Knoell, D. L., Barchowsky, A., & Leikauf, G. D. (2011). Endothelial dysfunction and claudin 5 regulation during acrolein-induced lung injury. *American Journal of Respiratory Cell and Molecular Biology*, 44(4), 483–490. <https://doi.org/10.1165/rcmb.2009-0391OC>
- Jin, Y., Ji, W., Yang, H., Chen, S., Zhang, W., & Duan, G. (2020). Endothelial activation and dysfunction in COVID-19: From basic mechanisms to potential therapeutic approaches. *Signal Transduction and Targeted Therapy*, 5(1), 293. <https://doi.org/10.1038/s41392-020-00412-3>
- Kaarteenaho-Wiik, R., & Soini, Y. (2009). Claudin-1, -2, -3, -4, -5, and -7 in usual interstitial pneumonia and sarcoidosis. *Journal of Histochemistry & Cytochemistry*, 57(2), 187–195. <https://doi.org/10.1369/jhc.2008.952416>
- Kojima, T., Yamaguchi, H., Ito, T., Kyuno, D., Kono, T., & Konno, T. (2013). Tight junctions in human pancreatic duct epithelial cells. *Tissue Barriers*, 1(4), e24894. <https://doi.org/10.4161/tisb.24894>
- Krause, G., Winkler, L., Mueller, S. L., Haseloff, R. F., Piontek, J., & Blasig, I. E. (2008). Structure and function of claudins. **Biochimica et Biophysica Acta (BBA) - Biomembranes*, 1778*(3), 631–645. <https://doi.org/10.1016/j.bbamem.2007.10.018>
- Lieveld, A. W. E., Azijli, K., Teunissen, B. P., van Haaften, R. M., Kootte, R. S., Zwetsloot, S., Dormans, T., Lijfering, W. M., & de Leeuw, P. W. (2021). Chest CT in COVID-19 at the ED: Validation of the COVID-19 Reporting and Data System (CO-RADS) and CT severity score: A prospective, multicenter, observational study. *Chest*, 159(3), 1126–1135. <https://doi.org/10.1016/j.chest.2020.11.026>
- Linfield, D. T., Raduka, A., Aghapour, M., & Rezaee, F. (2021). Airway tight junctions as targets of viral infections. *Tissue Barriers*, 9(2), 1883965. <https://doi.org/10.1080/21688370.2021.1883965>

- Matthay, M. A., McAuley, D. F., & Ware, L. B. (2017). Clinical trials in acute respiratory distress syndrome: Challenges and opportunities. *The Lancet Respiratory Medicine*, 5(6), 524–534. [https://doi.org/10.1016/S2213-2600\(17\)30188-1](https://doi.org/10.1016/S2213-2600(17)30188-1)
- Rajapakse, S., Rodrigo, C., Maduranga, S., & Rajapakse, A. C. (2014). Corticosteroids in the treatment of dengue shock syndrome. *Infection and Drug Resistance*, 7, 137–143. <https://doi.org/10.2147/IDR.S50006>
- Reynolds, J. L., & Mahajan, S. D. (2021). SARS-COV2 alters blood brain barrier integrity contributing to neuro-inflammation. *Journal of Neuroimmune Pharmacology*, 16(1), 4–6. <https://doi.org/10.1007/s11481-020-09975-y>
- Sohrabi, C., Alsafi, Z., O'Neill, N., Khan, M., Kerwan, A., Al-Jabir, A., Iosifidis, C., & Agha, R. (2020). World Health Organization declares global emergency: A review of the 2019 novel coronavirus (COVID-19). *International Journal of Surgery*, 76, 71–76. <https://doi.org/10.1016/j.ijssu.2020.02.034>
- Oini, Y. (2011). Claudins in lung diseases. *Respiratory Research*, 12(1), 70. <https://doi.org/10.1186/1465-9921-12-70>
- Srikiatkhachorn, A. (2009). Plasma leakage in dengue haemorrhagic fever. *Thrombosis and Haemostasis*, 102(6), 1042–1049. <https://doi.org/10.1160/TH09-03-0208>
- Sturtzel, C. (2017). Endothelial cells. *Advances in Experimental Medicine and Biology*, 1003, 71–91. https://doi.org/10.1007/978-3-319-57613-8_4
- Suwarto, S., Sasmono, R. T., Sinto, R., Ibrahim, E., & Suryamin, M. (2017). Association of endothelial glycocalyx and tight and adherens junctions with severity of plasma leakage in dengue infection. *The Journal of Infectious Diseases*, 215(6), 992–999. <https://doi.org/10.1093/infdis/jix041>
- Teuwen, L. A., Geldhof, V., Pasut, A., & Carmeliet, P. (2020). COVID-19: The vasculature unleashed. *Nature Reviews Immunology*, 20(7), 389–391. <https://doi.org/10.1038/s41577-020-0343-0>
- World Health Organization. (2020, February 11). *WHO Director-General's remarks at the media briefing on 2019-nCoV on 11 February 2020* [Speech transcript]. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-remarks-at-the-media-briefing-on-2019-ncov-on-11-february-2020>
- Yamaoka-Tojo, M. (2020). Vascular endothelial glycocalyx damage in COVID-19. *International Journal of Molecular Sciences*, 21(24), 9712. <https://doi.org/10.3390/ijms21249712>
- Zeng, H., Pappas, C., Belser, J. A., Houser, K. V., Zhong, W., Wadford, D. A., Stevens, T., Balczon, R., Katz, J. M., & Tumpey, T. M. (2012). Human pulmonary microvascular endothelial cells support productive replication of highly pathogenic avian influenza viruses: Possible involvement in the pathogenesis of human H5N1 virus infection. *Journal of Virology*, 86(2), 667–678. <https://doi.org/10.1128/JVI.06348-11>
- Zeissig, S., Bürgel, N., Günzel, D., Richter, J., Mankertz, J., Wahnschaffe, U., Kroesen, A. J., Zeitz, M., Fromm, M., & Schulzke, J. D. (2007). Changes in expression and distribution of claudin 2, 5 and 8 lead to discontinuous tight junctions and barrier dysfunction in active Crohn's disease. *Gut*, 56(1), 61–72. <https://doi.org/10.1136/gut.2006.094375>

Zhu, N., Zhang, D., Wang, W., Li, X., Yang, B., Song, J., Zhao, X., Huang, B., Shi, W., Lu, R., Niu, P., Zhan, F., Ma, X., Wang, D., Xu, W., Wu, G., Gao, G. F., & Tan, W. (2020). A Novel Coronavirus from Patients with Pneumonia in China, 2019. *New England Journal of Medicine*, 382(8), 727. <https://doi.org/10.1056/nejmoa2001017>

Zwaveling, S., Gerth van Wijk, R., & Karim, F. (2020). Pulmonary edema in COVID-19: Explained by bradykinin? *The Journal of Allergy and Clinical Immunology*, 146(6), 1454–1455. <https://doi.org/10.1016/j.jaci.2020.08.028>

ARTICLE INFORMATION

Ethics Committee Approval:	The ethics committee approval document for this study is provided below.
Informed Consent:	This study is a collaborative work, and the names of all authors are listed on the first page of the article.
Financial Support:	This study did not receive financial support from any organization or project.
Conflict of Interest:	The authors declare that they have no conflict of interest.
Copyrights:	No copyrighted data was used in this study.

MAKALE BİLGİLERİ

Etik Kurul Onayı:	<i>Bu çalışmanın etik kurul onay belgesi aşağıda verilmiştir.</i>
Bilgilendirilmiş Onam:	<i>Araştırma ortak yazarlı bir çalışma olup tüm yazarların adları makalenin ilk sayfasında verilmiştir.</i>
Finansal Destek:	<i>Bu çalışma herhangi bir kuruluş veya projeden finansal destek almamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmişlerdir.</i>
Telif Hakları:	<i>Bu çalışmada telif hakkına tabi veriler kullanılmamıştır.</i>

ETİK KURUL ONAY BELGESİ / ETHICS COMMITTEE APPROVAL CERTIFICATE

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
KLİNİK ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

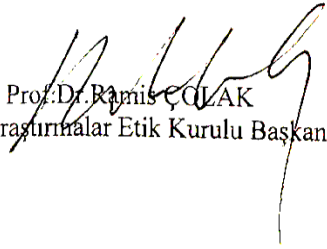
Sayı: B.30.2.ODM.0.20.08/103-156-300

05.05.2021

Sayın Doçent Doktor Murat YÜCEL

Etik Kurulumuza sunmuş olduğunuz Covid19 Hastalarında Claudin5 Düzeylerinin Tanı ve Prognozdağı Yeri başlıklı OMÜ KA EK 2021/007 Karar nolu Mikrobiyoloji çalışması nitelikli araştırma projeniz amaç, gerekçe, yaklaşım ve yöntemle ilgili açıklamaları açısından Klinik Araştırmalar Etik Kurulu yönergesine göre incelenmiş ve etik açıdan bir sakınca olmadığına, çalışmanın süresi 6 ayı geçerse 6 aylık bildirimlerinin yapılmasına, çalışma tamamlandıktan sonra sonucunun tarafımıza en geç üç(3) ay içerisinde bildirilmesine 25.02.2021 tarihli Etik kurulumuzda oy birliği ile karar verilmiştir.

Bilgilerinize arz/rica ederim.

Prof. Dr. Ramis ÇOLAK
Klinik Araştırmalar Etik Kurulu Başkanı

Kainat Firdos

(Corresponding Author / Sorumlu Yazar)

Fatma Köprülü

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ENGLISH LANGUAGE EDUCATION: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS

Abstract: Artificial Intelligence has become an integral part of everyday life. Application of AI in educational technology to modify language teaching and learning process is a must parameter. The objective of the study is to identify current research trends, emerging collaboration networks and research gaps in artificial intelligence integrated English language education. Quantitative method of bibliometric analysis has been used to conduct study on dataset of 600 articles published between 2020 and 2025, indexed in Scopus. The findings of the study have indicated that studies were largely done in year 2025. China appeared to be the leading country for conducting research with major collaboration networks. Ethical implications of artificial intelligence on academic writing, impact of AI in professional development, AI-integrated culturally specific English Language teaching and learning practice and AI-powered creativity are under-researched areas of studies in AI-integrated English language education.

Keywords: Artificial intelligence, English, Language, Education, Bibliometric analysis.

İngilizce Dil Eğitiminde Yapay Zekâ: Bir Bibliyometrik Analiz

Özet: Yapay zekâ, günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Dil öğretimi ve öğrenme sürecini değiştirmek için eğitim teknolojisinde yapay zekânın uygulanması olmazsa alması bir parametredir. Bu çalışmanın amacı, yapay zekâ entegre edilmiş İngilizce dil eğitiminde mevcut araştırma eğilimlerini, ortaya çıkan iş birliği ağlarını ve araştırma boşluklarını belirlemektir. Çalışma, Scopus'ta indekslenmiş, 2020-2025 yılları arasında yayınlanmış 600 makaleden oluşan bir veri seti üzerinde bibliyometrik analiz yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bulguları, çalışmaların büyük ölçüde 2025 yılında yapıldığını göstermiştir. Çin, önemli iş birliği ağlarıyla araştırma yapan lider ülke olarak görünmektedir. Yapay zekânın akademik yazım üzerindeki etik etkileri, yapay zekânın mesleki gelişim üzerindeki etkisi, yapay zekâ entegre edilmiş kültürel olarak özgün İngilizce dil öğretimi ve öğrenme uygulamaları ve yapay zekâ destekli yaratıcılık, yapay zekâ entegre edilmiş İngilizce dil eğitiminde yeterince araştırılmamış alanlardır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ İngilizce, Dil, eğitim, Bibliyometrik analiz.

Atıf için / How to cite this article (APA 6): . Kainat, F. & Köprülü, F. (2026). Artificial Intelligence in English Language Education: A Bibliometric Analysis. *Uluslararası Multidisipliner Tespitler Dergisi*, 2(1), 107-120.

Kainat, Firdos: Masters' Student, Kainat, Firdos, Near East University, Institute of Graduate Studies Department of English Language Teaching, Nicosia, North Cyprus, 20253730@std.neu.edu.tr (Corresponding Author / Sorumlu Yazar).

Fatma Köprülü: Assoc. Prof. Dr., Near East University, Atatürk Faculty of Education, Department of Educational Administration and Supervision, Nicosia, Northern Cyprus, Educational Sciences Research Center, Northern Cyprus, fatma.koprulu@neu.edu.tr

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International Licence. (Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.)

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19319889>

UMUT Journal, Mart/March 2026, 2(1), 107-120

ISSN: 3062-3073 - www.umutjournal.com

ARTICLE HISTORY / MAKALE GEÇMİŞİ

Gönderim (Received): 03.10.2025

Revizyon (Revised): 16.01.2026

Kabul (Accepted): 10.02.2026

INTRODUCTION

In twenty-first century, information technology has seen a significant surge in all fields of operation (Ratih et al., 2024). In education, technological advancements have reshaped the process of language learning by providing diverse ways to access information (Chen, 2025). Education is, “the promotion of desirable forms of learning and personal development through practices” of supervision, teaching, coaching, habituation, evaluating, counselling and motivation (Curren, 2025, para. 5). Introduced as a technological tool, artificial intelligence (AI) has now become a catalyst in redesigning process of teaching and learning (Novawan et al., 2024).

Artificial Intelligence (AI) is the ability of machines to collect and process information to make decisions simulating human cognitive processes (Garzón et al., 2025). AI tools such as chatbots and AI-assisted learning hubs are significant tools in improving the processes of teaching and learning. (Tan et al., 2025). AI-powered intelligent tutoring, gamification, tools to assist in writing, automated real time feedback and online speech to text are frequently employed in language learning and teaching (Liu et al., 2023). The application of AI in English language education provides a versatile and personalized learning experience to master speaking, writing, reading and listening skills (Rusmiyanto et al., 2023).

As English is one of the most commonly used languages in the world, inclusion of AI in teaching English as a language has simplified teaching process for instructors practically (Ghafar et al., 2023). Using AI in English language teaching facilitates teachers with better content selection and lesson planning, engaging lecture delivery, instant feedback, improved assessment and evaluation (Firdaus & Nawaz, 2024). Effective utilization of AI-powered teaching, however, requires thorough training of teachers regarding instructional strategies and ethical concerns in implementation of AI tools. (Khattak et al., 2025).

For learners, AI-driven English language learning is a learner-centered, personalized and engaging experience (Kovalenko & Baranivska, 2024). Keeping cultural nuances of language learners in consideration, AI develops adaptive and interactive tasks to enhance learners’ motivation and foster skills through automated feedback (Jawaid et al., 2025). Though AI is productive, but learners’ over-reliance on AI-driven language learning tools can result in declined critical thinking ability and creative expression of language (Pido et al., 2025).

To explore incorporation of AI in English language education extensively, bibliometric analysis has been used. Bibliometric analysis is scientific method to analyze large volumes of data to track evolution of studies and research trends in a field (Donthu et al., 2021). As a quantitative method, bibliometric analysis provides performance analysis and science mapping (Passas, 2024). It is a significant way to evaluate academic and scientific studies (Hassan & Duarte, 2024).

The study aimed to analyze research studies conducted AI in English language education between 2020 and 2025 on Scopus. Emerging trends, collaboration networks and major intellectual groups would be located in this study. To fulfill this purpose, following research questions would be answered:

1. What is yearly distribution of articles published on AI in English language education from 2020-2025 in Scopus?
2. What research trends are emerging in studies on AI in English language education from 2020-2025 in Scopus?
3. What are patterns of collaboration in studies on AI in English language education from 2020-2025 in Scopus?
4. Which intellectual networks dominate studies on AI in English language education from 2020-2025 in Scopus?

5. What research gaps are found in studies on AI in English language education from 2020-2025 in Scopus?

METHODOLOGY

Research Model

The study employed quantitative bibliometric study design to conduct mapping research on use of AI in English language education indexed in Scopus database. Bibliometric analysis is referred as a statistical process of analyzing existing research studies to identify research trends, productivity and networking patterns (Kasaraneni & Rosaline, 2024). Bibliometric analysis provides reliable data mapping and evaluation through co-authorship, co-occurrence, citation, bibliographic coupling and citation analysis (Herrera-Franco et al, 2020).

Data Collection and Analysis

Data for study was taken from Scopus database. Using keywords, "AI, English, language, education" in search query, 1524 documents were made available on Scopus on December 15, 2025. The search was then limited to all available articles in English language from the discipline of Social Sciences published and indexed in Scopus from 2020-2025. The dataset of 600 articles was collected to conduct bibliometric analysis. The obtained dataset was exported in RIS and CSV formats in personal gadget to conduct further study.

Table 1: Dataset collection procedure

Step	Description
Source	Scopus database
Search query	TITLE-ABS-KEY ("AI" AND "English" AND "language" AND "education") AND (LIMIT-TO (SUBJAREA , "SOCI")) AND (LIMIT-TO (DOCTYPE , "ar")) AND (LIMIT-TO (LANGUAGE , "English"))
Discipline	Social Sciences
Document type	Articles
Language	English
Dataset	600

For the analysis of data, VOS viewer version 1.6.20 was utilized. VOS viewer 1.6.20 is a network analysis software tool that facilitates mapping of data through network, overlay or density visualization (Arruda et al., 2022). CIS file exported from Scopus was uploaded on the software to conduct bibliometric analysis. Network visualization maps for dataset on AI in English language education for co-authorship, keyword co-occurrence, citation, co-citation and bibliographic coupling were obtained from VOS viewer version 1.6.20.

Study Group

The study group for this research study is dataset of 600 articles addressing use of AI in English language education from 2020-2025 indexed in Scopus. Scopus is a huge database with peer reviewed journals and having extensive global coverage of research studies (Chamorro et al, 2025).

Limitations

As study has only utilized Scopus to obtain dataset, other major databased like Web of Science and OpenAlex are not included. Restriction of documents to journal articles and in English language with studies including time frame of 2020-2025 might result in some significant research works being missed out.

In studies conducted on incorporation of AI in English language education from 2020-2025, co-occurrence of keywords showed multifaceted interests of scholars. The clusters given in figure 2 convey common themes and emerging trends in AI-integrated English language education.

In purple cluster, Artificial Intelligence (AI) Technology has been studied to explore its role in English language learning specifically in context of English as Foreign Language (EFL). AI-integrated English language teaching has been significantly explored by researchers in 2020-2025.

Red cluster indicated studies on use of Generative AI tool, ChatGPT in higher education, addressing application of ChatGPT in EFL studies. The co-occurrence of keywords demonstrated an interest of research scholars in ChatGPT to inquire its effectiveness for both EFL teachers and learners. AI in relation to academic integrity is among emerging themes in research on AI-enhances English language education.

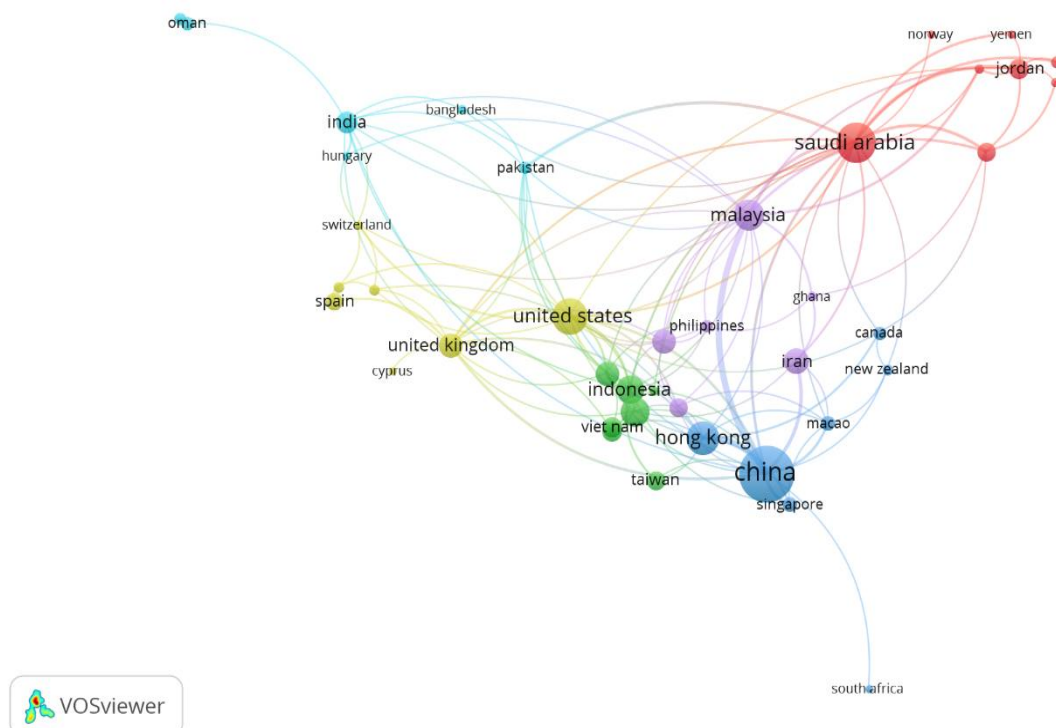
Blue cluster provided a visual mapping that implied studies were conducted on AI-powered English language teaching practices and student interaction. Computer-assisted English language learning with Artificial Intelligence tools, machine learning and Virtual Reality integration practices are evolving topics.

Light Blue cluster suggested that AI has been studied as the latest educational technology in English language education for teaching and learning from 2020-2025 after analyzing articles in Scopus. Green cluster pointed to use of AI in coordination with language learning models. The interaction of human beings with AI is studied as AI operates through human like processes.

Yellow cluster referred to the comparative studies with a focus to evaluate effectiveness of AI-integrated English language teaching and learning. The orange cluster reflected studies on Large Language Models (LLMs) and integration of Artificial Intelligence to enhance English language learning.

Patterns of Collaboration in Studies on AI in English Language Education from 2020-2025

Figure 3: Co-Authorship Analysis of Studies on AI in English Language Education with Countries

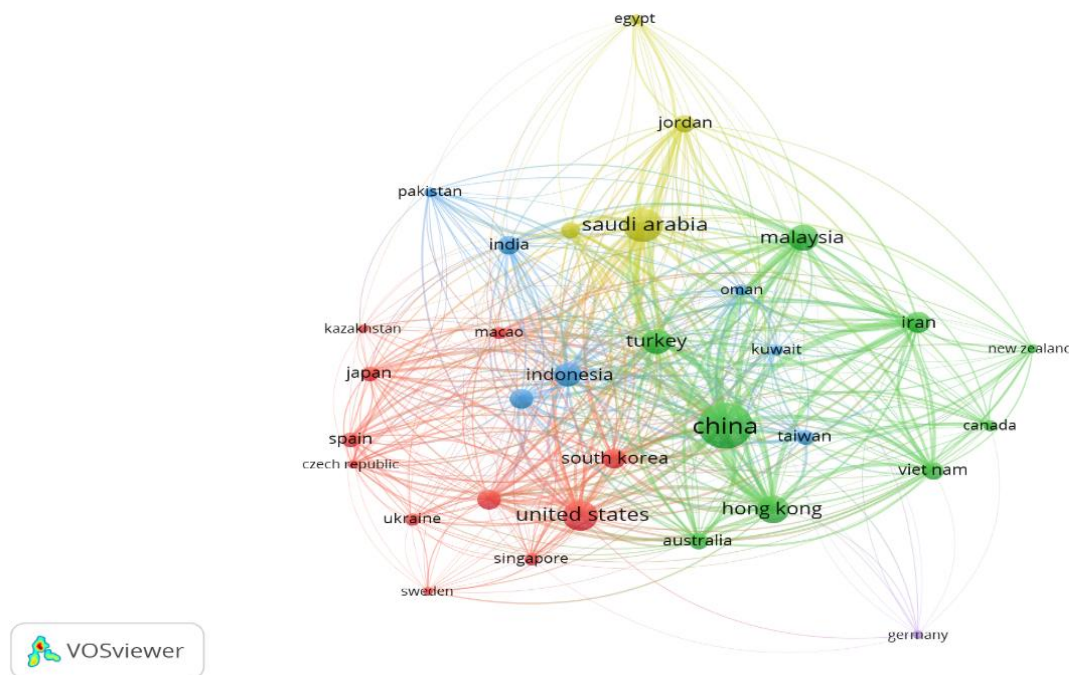
China appears to be the most influential in forming co-authorship cluster with fellow East Asian country, Hong Kong and Singapore in South Asia. China showed interests in investigating student engagement and digital literacy skills of teachers for implementation of Large Language Models (LLMs) in AI-powered English language education. In another cluster, Saudi Arabia works in close collaboration with Jordan, Yemen and Norway to conduct studies on AI in English as a Foreign Language (EFL) Education.

United States is seen working with United Kingdom, Spain, Switzerland and Spain to investigate ethical implication of AI, self-regulated AI-driven English language learning with generative AI. AI chatbots, ChatGPT, Virtual Reality (VR) and machine learning are the areas of interest for Western world.

Malaysia, Iran and Philippines form a collaboration network to explore role of AI-powered tools in writing and speaking in EFL contexts. India forms a network to co-author studies with Oman. Bangladesh and Pakistan appear with minimum contribution in this cluster. This South Asian cluster coordinated to investigate human interaction with robotic AI technology, its application in assessment and language learning self-efficacy.

Indonesia, Vietnam and Taiwan collaborated to study chatbots with a special inclination for ChatGPT in English language teaching and writing. Creativity and AI has also been explored by this cluster.

Figure 4: Bibliographic Coupling Analysis of countries participated in studies on AI in English Language Education from 2020-2025

In Figure 4, bibliographic coupling indicated shared intellectual interests of countries. The green cluster displayed common targets in research with countries including China, Iran, Hong Kong, Australia, Turkey, Malaysia and Vietnam. Another strong coordination is seen in United States, South Korea, Japan, Spain, Singapore, Ukraine and Sweden. Saudi Arabia and Jordan are pointed as bibliographically coupled in the network visualization map. Indonesia and India are in cluster are observed citing similar works to conduct studies on shared research studies. This cluster also indicated that Pakistan, Oman, Kuwait and Iran also work on related themes to conduct research on AI-powered English language education from 2020-2025.

Intellectual Networks and Communities Dominating Studies in AI on English Language Education

Figure 5: Citation Analysis of Authors of Studies on AI in English Language Education

In figure 5, Zou,d is marked as the most cited author for conducting notable research on AI in English language education. Other authors with remarkable contribution include moorhouse,bl and derakhshan.

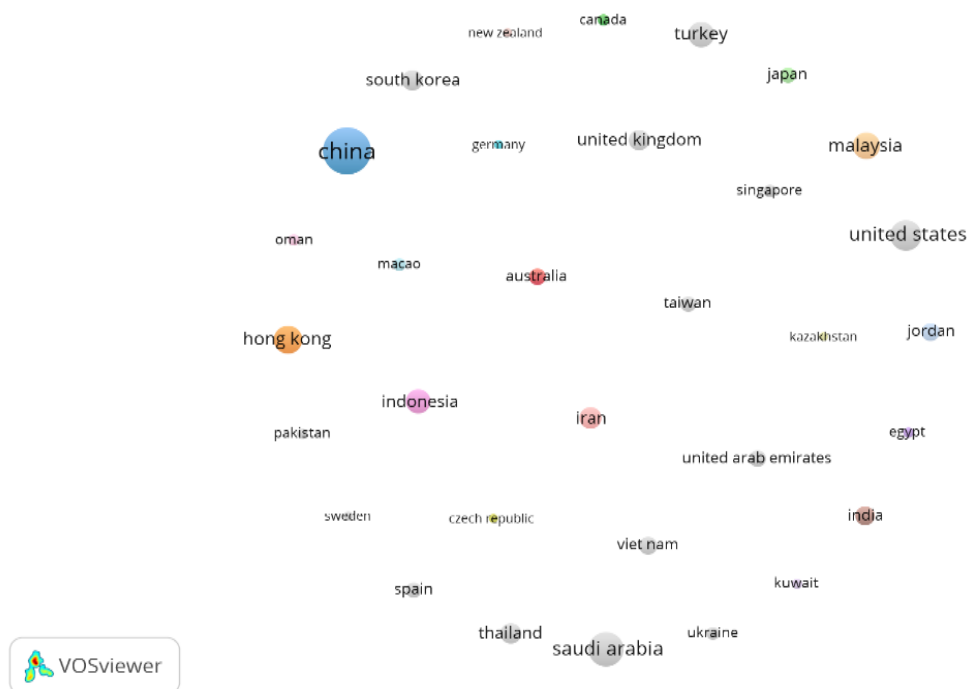

Figure 6: Citation Analysis of Countries for Studies on AI in English Language Education

In figure 6, China appears to be the country with the most distinguished studies for its lead in citation analysis. Saudi Arabia, United States and Hong Kong also made a mark with prominent representation for gaining citations in studies that addressed AI-enhanced English language teaching and learning.

Figure 7: Bibliographic Coupling of Authors Studies on AI in English Language Education

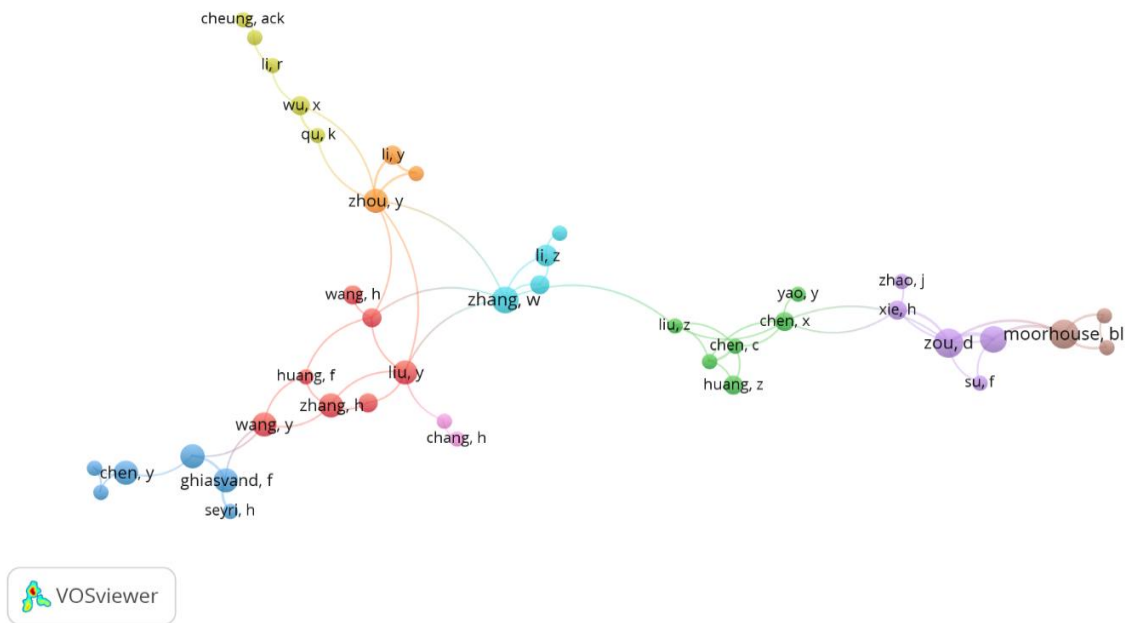
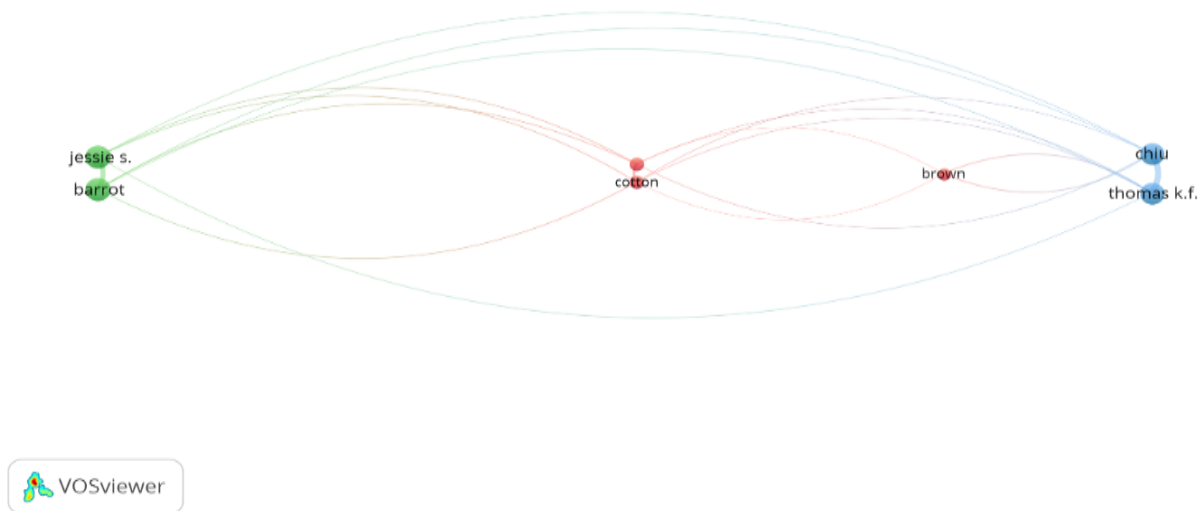

Figure 7 demonstrated bibliographic coupling clusters identified after analysis on VOSviewer. Zou, Zhao and Xie appeared citing similar works in references indicating common research interests. Another dominant intellectual cluster is formed between Zhang, w and Li, z. Zhang, h and Wang, y cited similar works even when not working together. Huang, z and Chen, c have shown similar research interests for exploring various aspects of AI and English language education.

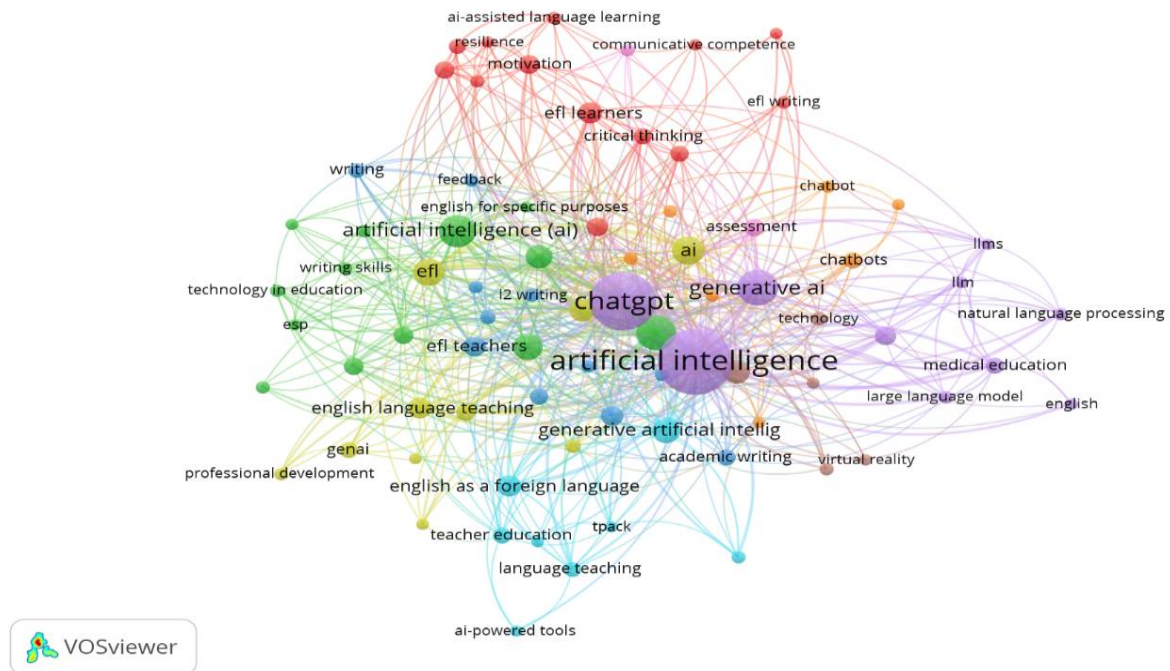
Figure 8: Co-Citation Analysis of Authors in Studies on AI in English Language Education

In figure 8, Chiu & Thomas and Jessie & Barrot are among the co-cited clusters for other works on AI-integrated English language education at the forefront.

Research gaps found in studies on AI in English language education from 2020-2025 in Scopus

Figure 9: Co-occurrence mapping of keywords to show research gaps in studies

Though, extensive research was carried out, certain gaps are still there to be identified in studies on AI in English language education from 2020-2025 in Scopus. The purple cluster indicated studies largely on integration of AI especially Generative AI technologies like ChatGPT to define effectiveness of AI in language learning. Operation of Large Language Models (LLMs) and its role in Natural Language Processing (NLP) is inquired. However, it hardly studied the comparative aspect of human interaction with Artificial Intelligence Technology to facilitate English language learning.

Red cluster implied that researchers were looking for effects of AI-assisted language learning on student motivation, critical thinking, communicative competence, writing and resilience. The focus of this cluster is EFL learners. Creativity in AI-assisted English language learning environments appeared to be under studied. Culturally considerate AI-powered language teaching is also an under researched area. Further, AI-enhanced listening and reading skills are overlooked in studies from 2020-2025 in Scopus.

Blue cluster referred that studies were conducted to inquire about teacher's perspective on AI-driven English Language Teaching particularly in EFL contexts. Role of AI enhancing writing in English as Second Language (ESL) is demonstrated but its effects on academic writing is an area yet to be explored adequately. Blue cluster demonstrated a gap in studies as AI-driven feedback and ethical implication that AI-powered tools put on academic writing.

Green cluster pointed out that AI-driven educational technology is studied in relation to its implementation for English for Specific Purposes (ESP) in writing. However, the studies overlooked inadequacy of AI for highly technical content related to specific fields. In brown cluster, AI-integrated Virtual Reality models in English Language Education have not sufficiently explored issues like practicality, authentic integration in curriculum and cyber challenges. Yellow cluster indicated studies on role of artificial intelligence in professional development but studies

showed a gap yet to be investigated because of over-reliance of teachers on AI in English language education that limits human instruction required for learning language.

DISCUSSION

Bibliometric analysis of 600 articles indexed on Scopus have shown growing inclination for studies of Artificial Intelligence in English Language Education. AI-integrated language learning holds potential to innovate methods of teaching to assessment and process of learning language through interactive learning environments (Karataş et al., 2024). The research on AI-incorporated studies have seen a significant rate of growth in last five years (2020-2025) and the studies are growing with time as this study has shown maximum number of publications in 2025.

In this study centered on analysis of AI-integrated English language education, AI in teaching and learning has been widely explored. As AI-powered systems are widely adopted for foreign language learning (Zhai & Wibowo, 2023), AI-powered chatbots, Virtual Reality (VR) and machine learning are being studied by scholars from 2020-2025 in context of teaching English as a Foreign Language (EFL).

Notable contribution has been done by China in working with collaboration with the world besides being a dominant intellectual representative in studies addressing AI in English Language Education. United States and Saudi Arabia are among major contributors. However, South Asian Countries Bangladesh and Pakistan, transcontinental Egypt and New Zealand have not collaborated much with the least link strength according to network visualization maps on AI-incorporated English language education.

Though scholars have carried out significant researches from 2020-2025 on AI, certain research gaps are there to be addressed. While interacting with AI, concerns of privacy are not sufficiently inquired. Creativity is one of essential 21st century skills (Khoiri et al., 2021), but it appeared that AI and its implications on creative English language teaching and learning needs to be researched. Ethical considerations of AI while using it in academia for the purpose of writing and teaching practice is another neglected area as per studies conducted between 2020-2025. Culturally sensitive AI-powered English Language Education is another topic left to conduct studies.

CONCLUSION

Artificial Intelligence has become a significant tool to enhance process of English Language Education as seen in study of 600 journal articles indexed in Scopus from 2020 to 2025. AI has simplified way of language teaching and learning but effective implementation and thorough of AI filling the gaps. AI- integrated tools should not be overused. Excessive and uncensored AI in English language education can make learning and teaching less effective. Ethics in utilizing Artificial Intelligence (AI) is something first and foremost. Concerns regarding data privacy and user-friendly interaction needs further research.

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

İngiliz Dili Eğitiminde Yapay Zeka: Bibliyometrik Bir Analiz

Yapay zeka, yirmi birinci yüzyıl araştırmalarında en çok çalışılan alanlardan biridir. Eğitimde yapay zeka; öğretmenlere, öğrencilere, akademisyenlere ve bilim insanlarına kolaylıklar sağlamıştır. Kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimleri tasarlama yeteneği sayesinde yapay zeka, İngiliz dili eğitimi alanında öğretim ve öğrenimde karşılaşılan sorunlara pratik bir çözüm olarak kullanılmaktadır. Yapay zekanın İngiliz dili eğitimine sürekli dahil edilmesi; alandaki eğilimlerin, iş birliği ağlarının ve az araştırılmış alanların güncel olarak takip edilmesini gerektirmektedir.

Son on yıldaki araştırmaların çoğu, hem nitel hem de nicel yöntemlerle yapay zekayı ve onun üretken beceriler üzerindeki etkilerini incelemiştir. Ancak bu çalışma; Scopus veri tabanında indekslenen, 2020 ile 2025 yılları arasındaki araştırmalarda yer alan yapay zeka entegreli İngilizce öğrenimi alanındaki yeni araştırma konularını, seçkin entelektüel iş birliği ağlarını ve daha fazla araştırılması gereken spesifik alanları belirleme sorununa odaklanmaktadır.

Bulgular, yabancı dil olarak İngilizce (EFL) bağlamlarında yapay zeka destekli İngilizce öğrenimine olan ilginin giderek arttığını göstermiştir. Araştırmacılar, son çalışmalarda sanal gerçeklik ve makine öğrenmesinin etkililiğini keşfetmeye yönelmişlerdir. Akademik dürüstlük konuları da artık sorgulanmaya başlanmıştır. Doğu Asya kıtasında yer alan Çin, son beş yılda İngiliz dili eğitiminde yapay zeka üzerine yapılan çalışmalarda önde gelen katkı sağlayıcılardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmalar, yapay zeka entegreli dil öğrenme ortamlarında öğrencilerin yaratıcılığı gibi kritik bir konuyu henüz kapsamamaktadır. Siber ve etik zorluklar, kültüre özgü dil öğrenme modelleri ve insan benzeri yapay zeka algoritmaları üzerine karşılaştırmalı çalışmaların gelecekte daha fazla araştırılması gerekmektedir.

Araştırma mevcut literatür üzerinden yürütülmüştür. Yapay zeka destekli İngilizce öğretimindeki araştırma kalıplarını belirlemek amacıyla Scopus veri tabanında indekslenen 600 makale üzerinde bibliyometrik analiz yapılmıştır. Scopus'tan CSV formatında dışa aktarılan veriler, daha fazla analiz için ağ görselleştirme haritaları oluşturmak üzere VOSviewer programına aktarılmıştır.

En yeni teknoloji olarak yapay zeka, İngilizce eğitimi alanını dönüştürme potansiyeline sahiptir. Öğrenci merkezli bir teknoloji olarak yapay zeka sohbet robotları (chatbot), EFL (Yabancı Dil Olarak İngilizce) ve ESL (İkinci Dil Olarak İngilizce) bağlamlarındaki güncel çalışmalarda etkili olduğunu kanıtlamıştır. Geniş uygulama alanıyla birlikte, yapay zeka destekli ESP (Özel Amaçlı İngilizce) ve EAP (Akademik Amaçlı İngilizce) öğretim ve öğrenim uygulamalarının gelecek çalışmalarda incelenmesi gerekmektedir.

Yapay zeka araçlarına aşırı bağımlılık, dil öğrenme sürecinde risk teşkil etmektedir. Araştırmacıların gelecekte, İngiliz dili eğitiminde en çok tercih edilen teknoloji olan yapay zekanın getirebileceği olası zorlukları araştırması gerekmektedir. Bir teknoloji merkezi olan Avrupa ülkeleri, özellikle yapay zeka ile koordineli olarak yürütülen İngiliz dili eğitimindeki gizlilik endişelerini ve etik tehditleri incelemelidir.

REFERENCES

- Arruda, H., Silva, E. R., Lessa, M., Proença Jr, D., & Bartholo, R. (2022). VOSviewer and bibliometrix. *Journal of the Medical Library Association: JMLA*, 110(3), 392.
- Chamorro, K., Álvarez, R. C., Ahtty, M. C., & Quinga, M. (2025). Comprehensive bibliometric analysis of advancements in artificial intelligence applications in medicine using Scopus database. *Franklin Open*, 100212.
- Chen, Y. (2025). Transforming English language education with AI-driven deep learning models for scalable adaptive and inclusive assessment. *International Journal of Information and Communication Technology*, 26(12), 15-31.
- Curren, R. (2025). Philosophy of education. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Spring 2025 ed.). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/education-philosophy/>
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of business research*, 133, 285-296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Firdaus, A., & Nawaz, S. (2024). Viewpoints of teachers about the usage of artificial intelligence in ELT: Advantages and obstacles. *University of Chitral Journal of Linguistics and Literature*, 8(1), 82-93.
- Garzón, J., Patiño, E., & Marulanda, C. (2025). Systematic Review of Artificial Intelligence in Education: Trends, Benefits, and Challenges. *Multimodal Technologies and Interaction*, 9(8), 84. <https://doi.org/10.3390/mti9080084>
- Ghafar, Z. N., Salh, H. F., Abdulrahim, M. A., Farxha, S. S., Arf, S. F., & Rahim, R. I. (2023). The Role of Artificial Intelligence Technology on English Language Learning: A Literature Review. *Canadian Journal of Language and Literature Studies*, 3(2), 17-31. <https://doi.org/10.53103/cjlls.v3i2.87>
- Hassan, W., & Duarte, A. E. (2024). Bibliometric analysis: a few suggestions. *Current problems in cardiology*, 49(8), 102640.
- Herrera-Franco, G., Montalván-Burbano, N., Carrión-Mero, P., Apolo-Masache, B., & Jaya-Montalvo, M. (2020). Research Trends in Geotourism: A Bibliometric Analysis Using the Scopus Database. *Geosciences*, 10(10), 379. <https://doi.org/10.3390/geosciences10100379>
- Jawaid, A., Batoool, M., Arshad, W., ul Haq, M. I., Kaur, P., & Sanaullah, S. (2025). AI and English language learning outcomes. *Contemporary Journal of Social Science Review*, 3(1), 927-935.
- Karataş, F., Abedi, F. Y., Ozek Gunyel, F., Karadeniz, D., & Kuzgun, Y. (2024). Incorporating AI in foreign language education: An investigation into ChatGPT's effect on foreign language learners. *Education and Information Technologies*, 29(15), 19343-19366.
- Kasaraneni, H., & Rosaline, S. (2024). Automatic merging of Scopus and Web of Science data for simplified and effective bibliometric analysis. *Annals of data science*, 11(3), 785-802.
- Khattak, Z. I., Ghorbanpoor, M., & Mathew, B. P. (2025). Perceptions of EFL teachers on integrating ai tools for foundation-level English language instruction. *International Journal of Education*, 13(2), 653-668.

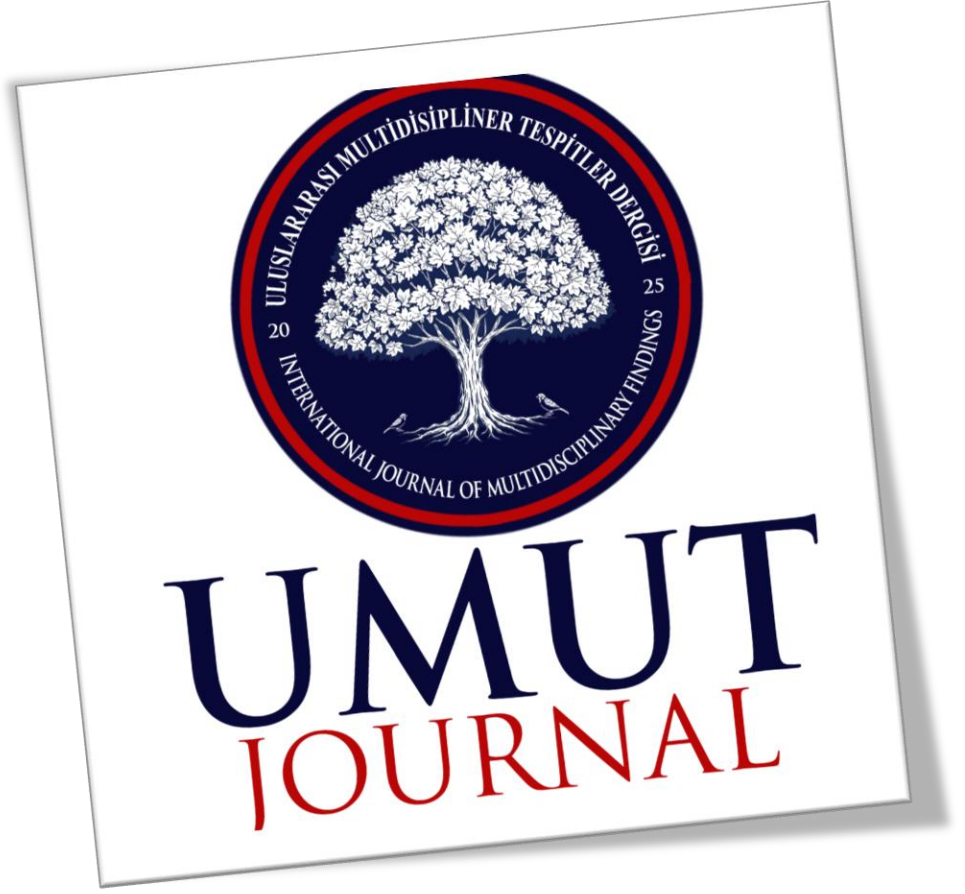
- Khoiri, A., Komariah, N., Utami, R. T., Paramarta, V., & Sunarsi, D. (2021, February). 4Cs analysis of 21st century skills-based school areas. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1764, No. 1, p. 012142). IOP Publishing.
- Kovalenko, I., & Baranivska, N. (2024). Integrating Artificial Intelligence in English Language Teaching: Exploring the potential and challenges of AI tools in enhancing language learning outcomes and personalized education. *European Socio-Legal and Humanitarian Studies* (1), 86-95. <https://doi.org/10.61345/2734-8873.2024.1.9>
- Liu, T., Zhang, Z., & Gao, X. (2023). Pedagogical Design in Technology-Enhanced Language Education Research: A Scoping Review. *Sustainability*, 15(7), 6069. <https://doi.org/10.3390/su15076069>
- Novawan, A., Walker, S. A., & Ikeda, O. (2024). The New Face of Technology-Enhanced Language Learning (TELL) with Artificial Intelligence (AI): Teacher perspectives, practices, and challenges. *Journal of English in Academic and Professional Communication*, 10(1), 1–18. <https://doi.org/10.25047/jeapco.v10i1.4565>
- Passas, I. (2024). Bibliometric analysis: the main steps. *Encyclopedia*, 4(2).
- Pido, N. W. T., Machmud, K., Ibrahim, M. S., Miolo, S., & Hasanuddin. (2025). *Challenges of using artificial intelligence (AI) in English productive skills learning: A thematic analysis of the student experience*. *International Journal of Social Science and Human Research*, 8(4), 2350–2354. <https://doi.org/10.47191/ijsshr/v8-i4-45>
- Poupard, M., Larrue, F., Sauz on, H., & Tricot, A. (2025). A systematic review of immersive technologies for education: Learning performance, cognitive load and intrinsic motivation. *British Journal of Educational Technology*, 56(1), 5-41.
- Ratih, A., Festiyed, F., & Arsih, F. (2024, July). Implementation of Project-Based Learning in 21st Century Learning in Science Learning: A Systematic Literature Review. In *International Conference on Education and Innovation* (Vol. 1, No. 1, pp. 15-24).
- Rusmiyanto, R., Huriati, N., Fitriani, N., Tyas, N. K., Rofi'i, A., & Sari, M. N. (2023). The Role Of Artificial Intelligence (AI) In Developing English Language Learner's Communication Skills. *Journal on Education*, 6(1), 750- 757. <https://doi.org/10.31004/joe.v6i1.2990>
- Tan, X., Cheng, G., & Ling, M. H. (2025). Artificial intelligence in teaching and teacher professional development: A systematic review. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 8, 100355. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2024.100355>
- Zhai, C., & Wibowo, S. (2023). A systematic review on artificial intelligence dialogue systems for enhancing English as foreign language students' interactional competence in the university. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 4, 100134.

MAKALE BİLGİLERİ:

Etik Kurul Kararı:	Bu çalışma, 2020-2025 yılları arasında Scopus'ta indekslenen mevcut literatür üzerinde yürütüldüğü için Yakın Doğu Üniversitesi Etik Kurulu'ndan herhangi bir etik onay gerektirmemektedir.
Katılımcı Rızası:	Çalışmanın amacı araştırma eğilimlerini analiz etmektir ve tüm belgeler, veri tabanı politikası dikkate alınarak Scopus'taki hakemli dergilerden elde edilmiştir.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada telif hakkı gerektiren herhangi bir görsele yer verilmemiştir. Tarafımca makale için telif hakkı sözleşmesi imzalanıp dergi sistemine yüklenmiştir.

ARTICLE INFORMATION:

<i>Ethics Committee Approval:</i>	The study does not require any ethical approval from Ethics Committee at Near East University because research was carried out on existing literature indexed in Scopus between years 2020-2025.
<i>Informed Consent:</i>	The purpose of the study was to analyse research trends and all documents were obtained from peer reviewed journals on Scopus considering the policy of the database.
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	Authors declare that no conflict of interest
<i>Copyrights:</i>	No images requiring copyright permission were included in the study. The copyright agreement has been signed by the author and uploaded to the journal system.

UMUT JOURNAL

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi
Management center and communication

editor@umutjournal.com

info@umutjournal.com

Sırrı Çelik Bulvarı No: 4 Kat: 9/124 Çekmeköy / İstanbul / Türkiye